

Съясъ-ъсътма'ъ, тѣ'лим-тѣрвѣјѣвѣ,
ilmii vѣ fѣnnii

Маарѣф вѣ Оқутисъ

çornalның 6-nci жы davamьda
1930-жы усун авуна qabul qыьnadьr,

Авуна şartларь:

1-жыла 12 san vѣ jitkiziv veriшi bilѣn 5 som.

6 aяa 6 " " " " " 3 "

Жарьm жыла жазьlv 3 som telѣgѣn муштарилѣr, авуналарьlv ilgѣri-
dѣn coзoяanларьda, qaloяan жарьm жыlv усун 2 som telѣrlѣr.

Дьqqat!

Çornalның 1929-nci жыlda сыqqan hѣmmѣ sanларьlv aldьrvшь mumkin.

1929-жыldaqь 12 san çornal pocta сыqьmlarь bilѣn 5 somdьr.

Bundan vaшqa çornal idarѣsidѣ „МААРЬФ ВѢ ОҚУТУСЬ“ ньlv
1926, 1927, 1928-жыllarda сыqqan vьtyn nusxalarьdan
bir az qaldь.

Istѣgѣnlѣr aldьrvшь qalsьnlar!

Bularьlv hѣr жыlvѣrь 3 somdandьr.

Муштарилѣrgѣ çornallar vьtyn ьlava volьv сыqqan кьтавларь bilѣn
tola qыьlvшьlv жуvѣrilѣdir.

Çornalнь muntazam albь turьшь усун, авуна volьv жазьloяanda,
ПОСТА ӘDRISINI ANьQ QЫьLV JAZMAQ KERѢK.

Әdris:

г. Самарканд, Наркомпрос Уз С С Р. Редакции журнала
„МААРИФ ва ОҚУЧИ“.

Telegram address:

@turkiston_kutubxonasi

Ўзбекистан Халқ Маариф Кәмисәрлиги

таманьдан ажьога бир тарқьыр сьрарьлатуроан

сьяссь — ьстьмаьь, тә'лим — тәрвијәвиі, илмиі фәнниі, өзбексә

Маариф вә Оқутқись

== с о р н а л ь ==

БЕШИНЦИ ЈЫЛ ДАВАМЬ.

№ 11

Нөјөвир 1929 јыл.

@turkiston_kutubxonasi

Telegram address:

@turkiston_kutubxonasi

Bu sanda boʻlganlar:

Bam maqala

Съясъь—ъқтыма'ъ

1—On iki jyl bədəlida şora pedəgögikəsi	Altaj.
2—29-30-inci jyl da savadsızlıqny tygətiş rylanь və unь vəçərişdəgi vəzifələr	Q. Beregin.
3—bçtma'ъ tərviyə həm pəlitprəsvit myəssəsələri	N. Səjidii.
4—Muxbirlər kenəşməsi və oquşь muxbirlər	Turqun.
5—Çəm'ijət, bçtşad və rəjazyjat	Məllin.
6—Aqartış işlərinin usullarь instituty	Narışkin.
7—18-nci əsrnin erkci fəlsəfəsigə qarşь hərəkət və unьn pedəgyikəgə təsiri	Prof. E. N. Medьnskii.
8—1-nci vasqə məktəblərdə rəlyazyjat laburaturəjasy	Ramul.
9—„Gys“ prəgirəmməsinin tatbьqь toqryşьda	Ə. Davьdьf.
10—Qyşlaq xoşalyqь məktəbini başqatdan tyziş məs'ələsi ystidə	Sukas.
11—Samarqand məktəblərində bir sinfdə ikki jyl qalyş məs'ələsi	Arvuzьf.
12—Bir sinfdə iki jyl qalyş bilən kygəş	Jsmirnevə.
13—Əz-əzidən ərğəniş	B. Tahьgьb.
14—bmlada mymkin boʻlgan qyşqartilyşlar	F. Aqazada
15—Jəni tyrk əlifbisinin tarəxyqə bir qarəş	Ə. Avьd.
16—Aj	S. Sadьqьb
17—Julduzlar alamь	Z. Osmanьb
18—Əsimliklərinin kinijəvi ojəjatucylarь	—
19—Fən-texnikə jənilikləri	—
20—Oqu ədəbijatь ystidə işləşnin umimьb təvsifi	P. Serbif
21—Nərkəmpres kəlligijəsində	—
22—Jəni ləllar sarь	Akad. Fersəf
23—Kamvaqal və vətrək balalarь usun məktəvdə oquşьn hal jitərlük volьşьn tə'min itiş toqryşьda caralar	
24—Kəsəvə-texnikə oqu jortlarьda mehnət ьntəzamyьn əhvali və oquş jьlyə zicləş haqьda	
25—Kamvaqallarnьn məktəvdə oqujturoqan balalarьqə jardam fondьn sarğf tərivi toqryşьda	

Tə'lim—tərviyə

Til — ьmia

Fən

Nəşrijatimiz

Xəvərlər

Rəsmii

Armuqan

Çorqalymьzlyьn bu sanьqə ortaq Lahutiniq „Kremi“ degən ьnqylavьb parcasь əzbekcə tərçiməsi bilən və ortaq ЪSMA'ЫZADA nьn sөz vaşь bilən alahьda kitav volьv ьlava qьlynadь

Məs'yl myhərrir orunbasarь:

Ə. Ъsma'ызada

Зам. отв. редактора:

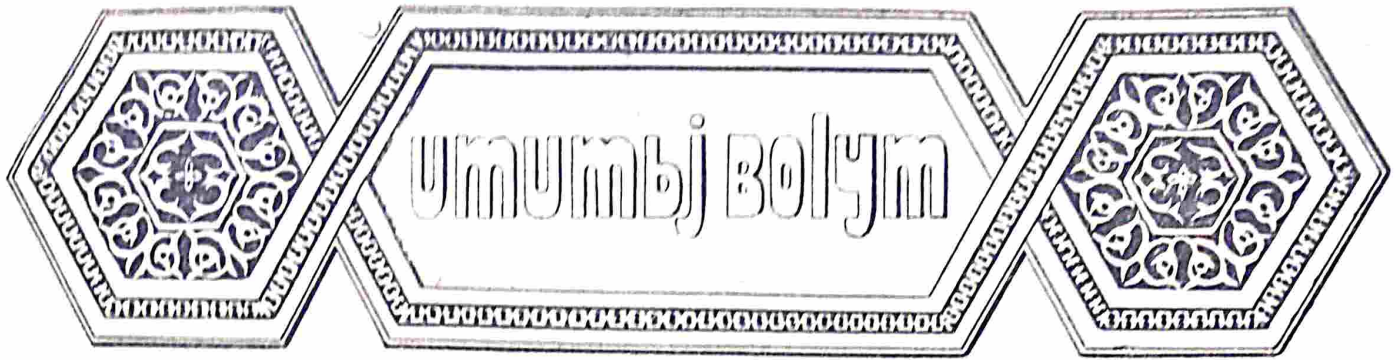
А. Исмаиьлада

Naşьgь

Ъzbekistan Xalьq Maarğf Kəmisərligi.

Издатель:

Народный Комиссариат Просвещения Уз С С Р.

Umumij Bolym

Jaşasın pralotarijat diktötyrösiniñ 12 jıllıqı!
Bytyn jer jyziniñ köpitöl zulmı astıda ezilö-
jatqan pralotarlardıqa və mözlym xalqlardıqa by-
radörana solamlör!

12-йил бедәлдә шора пидәگوگذهسی

Altaj

Prälätär hakımıjaty bu kyn 12 jaşqa tolvı3 gä otädi. Bu dävirde här bab oz jutuqların körsätiv və keläçäkgä jollar cızadı. Şuralar hukymäti jaşaqan 12 yıl myddätidä şura pedägögikəsi häm köv nözärij və ämälili jutuqlarqa egä boldı. Biz beläniz, här närsä bir اساسqa sujänbä qurıladı. Asasbız, sujänbä närsänin vuyıdgä kelişi qıjın, ägär kelsä tez jıqladı. Şura pedägögikäsiniñ اساس qılvı alqan närsäsi prälätär hakımıjatyqa sujänbä, şu dävirniñ jə'ni köciş dävirniñ öz xususıjatyqa taallıqlı tərviyə və tə'lim muammaların muhaqqaqlaş və märksizim nuqtalı nözäridän bytyn pedägögikä məsələlerini həl etiş və jeciş boladı. Şu kələmdä köciş dävirigä maxsus öz tə'lim - tərviyə fənnini işlät toqrıb vuyıdgä keltirişdir.

İlgəri vaqıtlarda pedägögikəni ıctımaab fənlər qatarıqa qoşmas edilär. Pedägögikə umumıb fənlər qatarında hısablanar və keräкли ähämiyätni birişdän tartınarlar edi. Pedägögikə fəni ıctımaab fəndir. Bunı ınkar eliv bolmas. Pedägögikə tə'lim - tərviyevii prötseslä toqrıbıdaqı fən. Bu fənnin vähs etä turqan muammalar ıctımaab hajatdan volıv və şu birläşkän hajatda tərviyə və tə'limini tərif qılvıdır.

Tərviyə, nimä demäk—tərviyə mə'lym dialektikeski prötses demäkdir.

Başqaca aytqanda myhit bilän tərviyälənyicilər arıbıdaqı muttāfıq və ziddijät bir halatdır. Tərviyə iki xı boladı, təškili tərviyə və təškilsiz tərviyə. Təškili tərviyeni aqlı—mäfkyrävi prötses dejilädi. Təškilsiz tərviyə qajrı aqlı prötses dev tərif etilädi. Birinci qısbımqä maktäv här tyrlı qurıslar, darıfununlar və təşkilatlar, ikinci qısbımqä qalqan şarajıt—köcä. äila və başqalar kirädir. Mänä şu məsələlärni şura pedägögikəsi işläv mə'lym eçavıbı jutuqlarqa egä volıv turadı. Şunı häm ajıbı mymkin, kim tərviyə här bir

çäm'ijätdä sinfii boladı. Demäk şura tərviyäsiniñ məqsadı şu köciş dävirde keräкли unsurların taj jarlav cıqarıb və sosıjalıbım quruş ucyn kyräci ustaların tərviyäläşdir. Bizniñ pedägögikämiz öziniñ myndäriçä və şäklı jaqıbdan başqa çäm'ijät pedägögikäläridän اساسan aqraladı. Bu kyngäcä jer jyzidä bolmaqan prälätär дәvläti jenniñ altıdan bir qısbımbı egälläv dävir suradı. Mänä şu dävir Marks, Engels, Lenin ta'lımtıbıbı här hərəkätidä, vävbä jolbaşcı qılvı alqandı. Şura pedägögikäsiniñ ähämiyätini häm şundadı.

Biz häyr sinfii bir çäm'ijätdä jaşav turamıb. Mänä şu sinfii çäm'ijät öziniñ اساسıb məqsadı qılvı alqan närsäsi bir—ginädir. U häm volısa dunjada kömmynizim çäm'ijätini qurıbıbıdır. Bu çäm'ijätgä prälätär dektätıyräsi arqalı väramıb. Şura pedägögikäsiniñ اساسıb məqsadı jaş nəsliñi şu çäm'ijätgä xädbım qılvı tərviyäläşdir.

İlmii sosıjalıbım älbımlar və uların körsätkän tə'limläri zamanqa väqlänıv värbıb və zaman ucyn keräкли ilimini vaqıtda älvıdır. Bizniñ zaman texnikäniñ öskän və taraqqıb etkän däviridir. Här saat və här kyndä jändi kəşf və jändi ıxtıra'lar cıqajaty. Mänä şuların tuşunaturqan və maşınalarnı ıbdä qılvı ketä turqan umumıb işläv cıqarıbı quraların myrəkkäv texnikäcilikniñ اساسıbı bilış kəbilädir.

Fırqamıbınıñ programmasıda şundaj dejilädi: maktäv çäm'ijätini kömmynistlärcä väşqatdan quruşda kättä quraldı. U prälätär hakımıjaty dävirde kömmynizimni qat'ıbı qurıvı lajıq, muqtadıbı prälätärijätiniñ mäfkyrävii, təškili, tərviyevii tə'sirini jarıbı prälätärlärgä, prälätär bolmaqan mehnätkəş ämmasıbı ätkäzyci, värycidir. Maktäv kömmynizim çäm'ijätiniñ här jaqlama mutaraqıb ä'zaların tajjarlajdı. Lenin

həm özini, sözidə kommünizim qurucy nəsil, adam-zadnıy vytyñ ilimniñ məcmy'ni bilış lazıym değən. Mənə şu vəzifəni vəçərişlik şura pedəgögikəsinin, ystige tyşədi.

12 jyl vədəlidə şu ajtylqan asaslardan bir necə qıymnıy muvaffaqıyat bilən işləv kəv jərlərini aşkara qıyvv qojıyldı. 17-nci jyl öktəvir ınyqlavıy volqan caqda Marks, Engıls asaslarnıy sadalaştırıy pedəgögikəgə taqqas qıyınqanıy joq edi. İlmii jaqdan qanatlantıra turqan bir pedəgögiciskii əsər majdanda joq volqan. Vytyñ pedəgögikə muammalar 17-inci jıldan ta şu dəvrimizgə qadar işləniy vyçydgə keltirildi. Umumıy asas Marks, Engıls, Lenin əsərləridə belgiləniy berilgən volsada, myfəssəl işlənilməgən edi. Marks ajtqan edi, ki texniceskii ınyqlav dəvridə məktəvlər pəlitixniceski voladı və vıny faqat prəletər quradı değən. Bu məktəvdən cıqaturqan kişilər işləv cıqarışnıy umumıy ilmii asaslardan ma, lımatıy volıyş kerək. Şunıy bilən birgə oqutışnıy ıstıhsal mehnəti bilən vaqlanıyş zəryr. Mənə bu Marksniñ ajtqan vəsjjəti bu kyn vizniñ şarajıytmıyza vyçydgə keliv davam etiv turadı. Bularnıy şahıdlar şəhərlərdəgi birleşgən iş məktəvləri, xususan fəvrikə və zavud janıydaqı fəvzaucılar və vulanıy 7 jıllıqıy, pəlitixniceski məktəvlərdir. Qıyşlaqlarda vizniñ özvekistanda endi ajaqda vasyv keləjatqan dıjqan jaşlar məktəvi çanıy şahıdlardır. Şəhdredigilər sanaat bilən vaqlanıy təvrijələnsə, qıyşlaqdaqıy tirəkyr kalonələri, istənsələri, kəpıretiflər bilən vaqlanıy təvrijələndi. Mənə bu əsiv kilməkdə volqan məktəvlər keləçəknıy məktəvləri cin Marksıst məktəvləridir.

Lenin əzinin məşhyr nutqıyda şundaj dejdi:

Tə'lim həm təvrijəniñ vytyñ vəzifəsi jaşlarda kommünistlər axlaqı təvrijə qıyıyş volsın, „Şunıy bilən ajtmaqıy voladı, ki kişi əzinin, şaxıy mənəfətidən vaz keciy“ eski ekspilətitirlər çəm'ijətini vovıyşnıy, vytyñ mehnətkəşlərni prəletər atrafıyda toplav jəni kommünistlər çəm'ijətini tyzyşni „en juqarıy faxrıy vəzifəsi dev bilsin. Mənə Lenin şu səzi bilən şura pedəgögikəsinin qan tamıyın ajtyv verdi. Bu jerdə kommünistlər axlaqı değən ıstılah aıtıyldı. Bu axlaqıy sinfii axlaq və məfkyrə jəni prəletər mənəfətini ıfada qıyqan ma'nada adlanıyıyş lazıym. Lenin eski ıstılahnıy qollaqanıy bilən eski myndəriçə verməydi. Eski ıstılahda jəni və sinfii ma'na verədi. Şura pedəgögikəsinin kəttə muvaffaqıyatı volsa, u həm məktəvniñ dəvlətgə munasabatı muammasy. Lenin bu muammanıy həm həl etiv vizgə umumıy ıfadanıy bergən.

Eski məktəvlər vytyñ hər jaqlama taraqqıy alıy kişini təvrijələymiz dev da'va qıysalar, bu jalqan; vytyñ çəm'ijət siniflərgə vəlınə—ezyci və ezilycilərgə, vytyñ eski məktəvlər sinfii ruh bilən suqarıyqan və vajlar balalarıyda ilim veriş bilən birgə və ularıybezyci ruhıyda həm ezyci qıyıyş təvrijələr edi. Şura məktəvi həm sinfii məktəv. Və hykim syrgən sinifniñ mənəfətini mudafaa etyci vatyrlar təvrijələydi. Eski vaqıyda məktəvlərnin bu təvıitini jaşyqan volsalar, viz asıyq aşqara qıyıyş özimiz ajtamıy. Şu ajtylqan səzlərdən nətiçə qıyıyş ajtyş mymkin, ki məktəv sıjasat-

-dan taşqarıy turmajdı. Bəlki şu dəvirdəgi hakıym sinfiniñ sıjasatıyın əməlgə aşyradı və şunda işləydi. Mənə şu muammaların şura pedəgögikəsi 12-jıl mıyanasyda həl etiliv məhkəm jutuqlarıyda egə völdı. Biz şu məsələləri jazyş bilən birgə qandaj nəzəri asasy əhəmiyətgə malıy volqan tygynlərini həl volqanlarıy asıyq kərsətişdir.

Juqarıydaqıy muammalardan vaşqa jənə qatar muammalar var. İlmniñ virtəsi təvrijə və tə'limini ıstıhsalat vıjən vaqlanıyşdır. Biz biləviz uruslarda Надстройка, Ваза „degdn ıstılahlar var. Vaşqaca ajtqanda bir ımarat salqanda təgini məhkəmləv, şıvvələv işləv, sonıyra ystige jaqıaclarıy quradı. Ysti təgigə vaqlıy. Pedəgögikə həm ystige qurıyqanıy oxşaqan ystki tabaqı fənlərdən. Bu fən əzinin asasy bilən şıvhəsiz vaqlanıyş kerək asasy ıstıhsalatdır. Məktəvdən təvrijələniy cıqurıy ıstıhsalat kycilərini və ıstıhsalat munasabatlarıy bilış kerək. Əgər vizniñ dəvrimizniñ pedəgögleri əzinin, aldıyda sosıyalıy qurucıy nəslini təvrijələş vəzifəsini qojqan taqdırlarıyda əzidən-əzi mə'lym volıyş qaladı, kim ıstıhsalatda işcilər qandaj mehnət qıladıy. Umuman mehnətkəşlər qandaj ahvalıy keciədilər, mənə şularnıy bilış, örgəniş darkar.

Şunıy ycyn vizniñ məktəv prəletər sinfinin qan tamıy, ıstıhsalat bilən qattıyq vaqlanıyş kerək.

Şura pedəgögikəsi maddıjuncıy asasıyda qurıyqan. Şarajıy ıctımatıy həjat pedəgögikəniñ qan tamıy. Şunıy bilən birgə ıdıyalıy, ekliktizimlərgə qarşı rəhimsiz kyreş acadı. Maddıjuncıylarıy təvrijələydi. Şunıy ycyn dingə qarşı həm sinfii qat'ıyatlıy bilən məsələləri ajdınladıy rəvşən qojadı.

Maddıjuncıy asasıyda qurıyqan ıstıyın şundaj bilış mymkin, ki kəprək əhəmiyətinıy myhitgə verədi. Şunıy bilən birgə nəsilən etəturqan - ruhanıy, hatıy xususıyatlarıy ıncar ıtməydi. Bıraq maqsad, məfkyrəni nəsilən nəsilgə etədi dev muhaqqıqlaş jaramajdı. Hər halda həjat fikrni cegərələydi-belgiləydi. Şura pedəgögikəsi və unıy təçrıvəsiniñ vaşy şu nuqtadañ cıqadı.

Juqarıyda şura pedəgögikəsinin asasy mənəvləri toqrıyşda və ularıy tarıqqıyşy şu mıyanada əsiş dəvəçəsi ystidə toxtalıyq. Endi pedəgögikəniñ umumıy məsələlərigə bir az toxtalamıy. Şura pedəgögikəsi umumıy həm xususıy qıymıylerıyda vəlınədi. Umumıy Pedəgögikəgə şundaj məsələlər kirdi: tə'lim—təvrijə prətseslərnin şakilləri.

Tə'lim—təvrijə prətsesləri nimə demək?—tə'lim-təvrijə fən volıyş ıtyvırıy bilən əhəmiyəti və ma'na məfhımyı, tə'lim—təvrijə prətsesniñ maqsadı, məktəvniñ dəvlətgə munasabatı, tə'lim—təvrijəniñ usulı „Методология“ tə'lim—təvrijəniñ həjat fəngə asalarıyşy Və vaşqa myhim məsələlərdir.

Xususıy tə'lim—təvrijə bu hər bir jaşda tə'lim—təvrijə prətsesniñ nəzəriyəsi pedəgögijə, balalıyqıy necə qıymıyda vələdi, şunda qarav hər jaşnıy əzinin pedəgögikəsi volıyşy. Xususıy pedəgögikəniñ qıymıylerıyda kirəturqan vəlımləri; 1) caqalaq tə'lim—təvrijəsi, taxmınan bir jaşqaca, 2) məktəvgəcə təvrijə

dəvriyə qadar bolğan jaşnıd pedəgögikəsi) balalar ocağı) 3) məktəvgəcə təvijə balaların pedəgögikəsi, 4) birinci basqıç balaların pedəgögijəsi, 5) espirin balalar jəni çinsi həssyatnıd ruçy'gə kelgən dəvri pedəgögikəsi, 6) jigit həm kəttələr pedəgögikəsi.

Mənə şu asası məsələlər ystidə şura pedəgögikəsi kəttə muvaffaqıyatlarğa egə voladı, kim başqa dəvlətlərdə əsrlər işlənən halda bizniñ ruhımda məsələləri jeşə almaqlar. Biz 12 jıl mıjanasda umımı şurapedəgöglərinin, kəttə sadaqadlıqlar, səmimii verilib işləşləri nətiçəsində kəv muammaların həl volışığı jollar acdıq.

Bir necə söz şura maaryf sisteməsinin tyzilişidəgi nəzəri asalar ystidə.

Şura pedəgögikəsinin sistemi bilən qattıq alaqası var. Ortaq pəkrəvski tezisleridə şundaj dev ajtladı; bizniñ ıttıfaqmıznıd maaryf sisteməsi uc asası məsələni öz aldıq qojadı.

1) Sosıjalizm qurılış vəzifəsinin asası alıv xoşalıq taraqı qıldıq həm səhər və qışlaq mehnətnin ser hasıllıqı kətəriş.

2) Kəmmynizim ruhda amman sızası, ıctıması təvijələş.

3) Umımı ınsanjat mədəniyyətinin asası bolğan S. S. S. R. millətlərinin mədəniyyəti taraqı qıldıq. Bunda məktəv, təvijə, mədəniyyət muammaların məmləkətnin xoşalıq bilən qattıq munasibatda baqlanqanlıqı təkidləndi. Bizniñ sistemə biz xoşalıq bilən baqlanqan volsa, şunıd ıhtıjasıni təmin qılışığı tərəddıd qılış özidən-özi məlym volıv qaladı. Şunı ucun təlim—təvijə həm umımı jlim, ıctısalat mehnəti bilən qoşılış həm xoşatqıni qandaj ıxtısasda ıhtıjasıni hesabı alıv, məktəv hər bir vavni qanaatlaş əjni vəzifəsi volıv qaladı. Şura sisteməsi mehnət şarajtıqı muvafaqlaşqan həm birlik asası qurulqandı. Hər bir məktəv valası ikinci məktəvgə, basqıclardan — basqıclarğa, səhərgə, qışlaqda qararından bir programmada umımı ilimləni vəgəvəg dərəcəgə qarav verışı hec məmləkətdə kəriməgən tərıvıdır: Sonra ıctıması təvijə bilən ıhtısas maaryf arasıda baqlanış, maaryf tyziliş işigə umımı mehnətkəş amman, balaları; kəmsəmə, piəner, kəsəvə sajuzlarıni tartıv işləş taraqı jollarıni acadı. Bizniñ sistemə dəvrii və erkək xatınlarıni birgə təvijəsini aldıqı syradı. Bu maddə mehnətkəşlərinin vytnləj məkyrəvii azadlıqı, din, xajal, vidətlərgə qarşı kəlləktivniı turmuşığı tajjarladı. Biz şu birlik sistemədə tamam volıv jetişgən edijəgijəli kişilər tajjarlıladı. Bundaj asası hec bir məmləkətdə, mədəniyyətli sarmajadlar şarajtıqda həli həm vyçydgə kelgəni joq. Prəletər hakımıjıni bundaj sisteməni taraqı etdirə aladı. Şura pedəgögikəsinin en kəttə asası muvaffaqıyatlarındadı, kim bundaj muvaffaqıyatlarıni bizdən başqa jer jyzidəgi dəvlətlər kərgən eməs. Bajlar məmləkətləridə ahalıni, hər bir tabaqasıda alahıda bir sistemə edi. Baj balaları bir sistemədə tajjarlıansa, pəstki tabıqda balaları başqa sis-

temədə təvijələner edi. Bir məktəvdən ikinci məktəvgə kirış mymkin eməs. Bizdə vytn mehnətkəş amması ucun bir, vytn məmləkət ucun bir, jəgənə sistemədir.

Endi məktəv pedəgögikəsi toqrıyıda bir necə söz.

Bytn balaların ystidə təlim — təvijə pəjtləri:

1) təlim—təvijənin haqıqı maqsadı, 2) təlim—təvijənin umımı, asası, pəjtləri, 3) təvijə ucun kərəkli maddə həm ıctıması myhit, 4) məlym myhitgə munasib təlim—təvijə prəsesinin umımı təşkilı, 5) təlim—təvijə prəsesinin məzmyni, ma'nası, 6) təlim təvijə prəseslərinin şəkil həm usulları, mənə vuməsələlər həli yzil—kesil şura—təlim—təvijə fənidə öziniñ tərifini alqanı joq. Bularıni hər bir myəllim və mutaxasss hər xı anladı. Biz qandaj vılsada, tādıqlajmız, ki kəmmynist və Marksizimgə toqrı kelə turqan təriflər vajanatlar işləni, (qatı vılsada) və işlənməkdə, şu məsələləri qatı həl qılış ucun kəv məktəvlər pedəgöglər oynıv jatadırlar. 12 jıl mıjanasda asası nəzəri muammalar həl bolğan taqırdı, bu xususı məktəv pedəgögikəsinin məsələləri həl volışığı və vytn məktəvlərdə bir usul bir tajjarlıq bilən kişilər təvijələv sızarışığı ıncımsız kəttədir.

Biz umıman şura pedəgögikəsinin asaları ystidə sezlədik. Jənə vəziləri ystidə bir necə söz ajtış kərək. Şura məktəvi hazıqı zaman məktəvi, bu zamanımda nımələr volar ekən şular bilən birgə həm məmləkətnin taraqı və tənəzzyligə baqlanqan. Hazıqı pəjt bilən baqlanqanlıqı şundadı, kim bizniñ atrafımıznı oraqlan çahangı dəvlətlərinin ma'nasıni, şuralar hıymətinin sıjasatıni, kyndəlik işcilər hərəketini, mystəmləkələrinin azadlıq hərəketlərini vilməsən şular bilən aşna qılmasdan balalarıni təvilələv sızara almajmız. Mənə hazıqı pəjt bilən baqlanqanlıqı öz duşmanıni anıqlav, nımə qılıv turqanlıqıdan xavardar volıv kyrgəşgə tajjarlanışdı.

Bundan başqa jənə bizniñ məktəv mehnət pəletixniceski jəni kəv texikəni vildirədigən, oqutaturqan, zavud, fəvrik bilən alaqadar, hər jaqlama mutaraqı hər vavda iş kəretaturqan kişilər təvijələjturqan məktəvdir. Bizniñ məktəv balalarıni faalıjatyne taraqı qıldırataturqan və kəlləktiv həssyatlarıni estiraturqan məktəvdir. Asası nuqta həm şundadı, kim balalar məktəvidə öz—özini ıdara qılıv, şu ıdara arqalı hıymət, dəvlət tyzciləri—usta ıdaraçılar volıv sızadırlar. Şura məktəvinin asası xususıjaty həm şundadı. Məmləkətni ıdara qılışığı ərğətiş, məktəvdən başlanış kəttə təlim—təvijəvii əhəmiyyətə malıkdı. İşdə çavəgərlik hisləri, sezgiləri keciklikdən təvijələni, işləni tamam kəmalıqda jetişi vıqadı.

Mənə şu kərsətilgən məsələlər ystidə şura təlim—təvijə fəni kəv jutuqlarğa egədir. Şunı həm ajtış kərəkdi, kim bizniñ bu maqalamız qısqı həm kirməgən vav və kəv asası mu'ammalarıni öz icigə alalmajdı. Bytn 12-jıl icidə şura təlim—təvijə fəninin muvaffaqıyatları, qılqan — işləngən asaları

тоғрында көр меһнәтләр вә алаһыда китаплар јазыһып тәләв етәди. Мақала умумиә тыһынсә вә қандај аһвалда Маркс, Енгилс, Ленин принципләри педәгегикәдә тәдқық қыһнмақда екәнлигидән хавар веришдир. Нәр бир көрсәтилгән мәсәлә үстидә фикр јургизив мә'лум илмий мулаһзалар, текширишләр волыв кәттә нәрсәләр вүһүдгә келтириш мүмкин. Мен бу мақсадны алдымға қојмадым. Бу мақаллада қојыш мүмкин һәм емәс.

12 - јыл өтди. Бу тарых үсүн кәттә мүддәт емәс. Тарых јүз, миң јылларны биләди. 12 јыл тәјанасыға

қарағанда ишләнгән муаммалар улуқ вә кәттәдир. Тарых вундај улуқ ишләрни аз мүддәтдә ишләнишни прәлетәр һакымыјјатъ дәвиридә биринци мәртәвә көрәди. Прәлетәр һакымыјјатъ көв јутуқларға егә вольды. Јәнә кәттәләри — көвләри алдымызда. Қадамны дунја ып қылавыға қарав васықанымыз, јәнә дунја аһмларывирләшив, дунја-һансаньјатъ фәјдасыға, синифләрни тығәтив сыјасы һырәшдән вошав кыс—қажрат тәви'јәтини сಿಂದән меһнәтгә қул қыһыға вериләди. Шунда ыһансымыз вар.

Sotsьjalьзым musabaqasьны
кеңәјтирејлик! Јаһасын аһма-
ның кыкли вә меһнәт вавьда-
оҕь көтәрилиши.

Јаһасын Көмистеринниң Ле-
нин бирлиги!

Lenin 1918 ј. 7-нејәвирдә

(Мәскөв Тьјатр мајданьда Маркс вә
Енгилс - ләргә хатьра һәјкәли асықанда
нутуқ сөзләши).

29-30 نچى پىلدا ساۋادسىزلىقنى تۈگەتەش پىلانى ۋە ئۇنى بەجەردەشەگى ۋەزىفەلەردىمىز.

Qurban Beregin.

Biz hazır savadsızlıqنى tygətiş kəvi vyjyk vəzi-
fəniñ rylanyn tyzuv uny muvaffaqyatlı rəvişdə vəçə-
riş usyn qyzqyn işgə kirışdik

Xalq xoçalyqymyznyñ beş jyllyq taraqqijat
rylan jəni paxta ryağyrammasyn tola vəçəriş, iş-
cilər və keñ mihnətkəş dıjqan ammasyn şora xoçalyq
bdaralaryn jolbaşlyq işigə kəteriş işini tez alyv varış
və umuman ularnyñ sosyjalyzım qurulyşymyznyñ vytyñ
qyşmlaryda faal syrətdə iştirak qylyşlaryn tə'min etiş,
tərəcilik mərəzələrige qarşy oty kyrəşni kycajtiriş və
işci dıjqan ammasyn mädəniy səvijələrini kəteriş
vəzifələri, savadsızlıqny tygətiş işini favqyl'adda
əhəmiyətigə malik bolqan sjasym vəzifə sefətidə il-
gəri syrədi.

Şu munasabat bilən fırqamyz və varca kəsəvə,
kəsəməl təşkilatlar savadsızlıqny tygətişni eñ my-
him vəzifə sifətidə alyv qyzqyn rəvişdə işgə kirışdilər.
Y. K. P. (B) mərkəzii qomıtasyn savadsızlıqny tygətiş
işidə tez syr'ət bilən ilgəriləş və bu işdə kəttə özgəriş
jasaş kerəkligi haqnda maxsus qarar cıqardı. Şu qar-
arda: „xalq xoçalyqymyznyñ sosyjalyzım asasyda qaj-
tadan quruş vəzifələri və mehnətkəşlər ammasyn öz-
lərinin mädəni səvijələrini kəterişigə keñ rəvişdə tartılış-
lar, savadsızlıqny tygətiş işidə kəttə özgəriş jasaşny
qat'ly galav qyladylar,“ dejilədir.

Fırqə mərkəzqomymyznyñ e'tievarly qarar, so-
syalizım qurulyşymyznyñ tez syr'ət bilən ilgərilətişidə, mädə-
niy ınyqlav jasaş və eski turmuşnyñ vytyñ qaldyqlaryda
qarşy qat'ly syrətdə kyrəşiv jəni ıçymaşyñ hajat qu-
ruş işidə mə'lym bir jənil şarajyt tuqdyraturqan aly
tələv qyladyr.

Qylyq xoçalyqymyznyñ sosyjalyzım asasyda qajtadan
quruş işini tez syr'ət bilən ilgəriləş, jəni paxta ryağ-
yrammasyn muvaffaqyatlı rəvişdə vəçəriş mädəniy
ınyqlav işlərini jyksəltiriv qurulyşymyznyñ vytyñ
qyşmlaryda milli prəletər majalar tajjarlaş vəzifələri
kəndələn volyv turqan bir vaqtda bizniñ Özbekistanda
savadsızlyq bilən kyrəş vəzifəsi xususən jənə həm
çiddiiləşədir.

V. K. P. (B) mərkəzqom savadsızlıqny tygətiş
vəzifələri toqryşyda cıqarqan qararda şarq çymhy-
lijət və vylajatalar həm ajrym məjdə millət ahalylyr

ortasyda həmməsi dijərlik savadsız volyşlar qajd
qylynyv şu rajunlarda savadsızlıqny tygətiş işi jənədə
çiddirək və juqarraq dərəçədə qojlyv mädəniy qurulyş
işlərinin vytyñ işləridə savaqsızlıqny tygətiş asasy
vəzifə volyv qojlyvşy kerəkligini kərsətədir. Mənə şular-
nyñ həmməsi bizniñ əldəməzqə savadsızlıqny tygə-
tiş sahasyda həligəcə misli kərilməgən əsiş—özgəriş
jasaş keñ mihnətkəşlər ammasyn eçəvy faalyjatylyv
şu vəzifə atrafıqda məhkəm topləv tez syr'ət bilən
ilgəriləş və buny muvaffaqyatlı rəvişdə vəçəriş usyn
vytyñ mädəniy kyclərimizgə səfərvərlik qylyş vəzifə-
sini çiddi syrətdə kəndələn qylyv qojdylar.

Özbekistanda 29/30 — ıncy jylda savadsızlıqny
tygətiş rylan, juqarydaq asasy vənd və həm tələv-
lərinin həmməsini hysavqə alyqan halda kəsəvə, kəm-
səməl və vaşqə çamaat təşkilatlaryn, jaqyn ıçtyrak-
lar bilən bn sahada fırqə diriktflərini tola vəçəriş
asasyda tyzilgəndir.

Şunyn usyn bu rylan bir tamandan nəvbətdəgi
oquş jyl usyn s/t cəvhəsidə bizniñ vəzifələrimizni keñ
dajyrada velgiləv unyn əməlgə aşyrylyşyda alyq jollar
kərsətsə, ikinci tamandan Özbekistanda savadsızlıqny
tygətiş beş jyllyq rylanqə asasyda salucy aly hysavlan-
dyr. Şu bilən birgə şuralar Özbekistanda mädniy ıny-
qlavnyñ jyksəlişy sahasyda qandaj tez qadamlar bilən
ilgəriləməkdə ekənligini alyq və ajdın qylyv kər-
sətyci və əsişimizniñ tez syr'ət bilən jənəlişini tə'min
qylyvcy bir əhəmiyətigə malikdyr.

Nəvbətdəgi oquş jylmyznyn rylan faqat ötkən
jyllarqə nisbətən bu jyl kər kişilərnin oquşy bilan-ginə
eməs, vəlki s/t işidə sinfiy prinsipni məhkəm ötkəriş
və s/t işigə keñ mihnətkəşlər ammasyn iştirak qyl-
dyryş kəvi ikki myhim xislat bilən öziniñ əhəmiyətini
jənədə aşradı.

Həmməsi volyv Özbekistan vojnca ötkən yc
oquş jylıda savad məktəblərigə faqat 120 min kişi tar-
tylqan və şunyn 50 mindən zyjadıraq ötkən 28-29-
ıncy jylda oqylyqan edi.

Nəvbətdəgi 29/30—ıncy jyl usyn tyzgən rylan-
mız ötkən jyllardaqə qarşy 350 min mihnətkəş-
lərnin savadsızlyqny tygətiş asəsyn kəzdə tutadyr.
Biz savadsızlyqny tygətiş sahasydaq iş syr'ətimizni

bundan hәм tezrәk ketişini tә'min qylaturqan әmәlii caralar ystidә işlәşimiz kerәk. Cynki Özbekistan kәm-mynist vәlşeviklәр fыrqa mәrkәzqomьnың jaqьnda-сьна өз işini tamam qylqan ycynсь plenyumi, sosija-льзым qurulyсьmьznың tәlvigә asaslanьv, Özbekьs-tanda savadsьzlyqнь vеş jьl axьrьda tamam tygәtilişi kerәkligini kәrsәtdi.

Şunьd ycyn viz bu sahadaqь vytyн işlәrimizni V. K. P. (v) mәrkәzqomьvә V. K. P. (v) Öz. mәrkәz-qom plenyumi qararlarьnь jyz fajьz vәçәrilishi asasьda qojьсьmьz laoьm voladь. Hazьr şuralar ьttьfaqьnьd hәmmә çajlarьda savadsьzlyq vilән kyгәş işi qьzqьn-lyq vilән ketәjatьr. Sibirijә vilән şьmalьbь Kafkaz yl-kәlәri өз ara tyzьşgәn ьçtьmaьbь musavaqa şәrtna-mәlәrьda 29/30— ьncь oqьş jьlьda hәр ylkәdә 450.000 kişinin savadsьzlyqьnь tygәriş vәzifәlerini hәр ikitaman өз ystigә alqandьrlar. Şundaj kәttә ylkәlәrdә 450.000 kişinin savadsьzlyqьnь tygәtiş işi vilән Özbekistanda savadsьzlyqьnь tygәtiş kerәk volqan 350.000 kişini salьştьrvә qarasaq, şuralar ьttьfaqьnьd vәşqa jәrlәridә ketiv jatqan iş syr'ti vilән Özbekistanda ketә jatqan iş syr'әti toqьr kelәdi vә hatta qajsь bir çymhyrijәt-lәrgә qarajaqanda aldьn turadьr.

Ahalьbь 95% savadsiz volqan vizniң şarajьtьmьz fәvqьl'adda tez syr'әt tәlvә etәdir.

Özbekistanda 16 jaşdan 35 jaşqaca savadsьz vol-qan kişilәр 1.500.222 tәsi kәttә sannь tәşkil qьladьt

Әgәrdә viz s/t işimizni әtkәn jьllardaqь syr'ә-vilән davam qьldьrsaq, Özbekьstanda savadsьzlyqнь tamam tygәtiş ycyn on jьllarca uzaq vaqьt tәlvә qь-lynadь. Amma viz bu on jьlnь 50 fajьzdan hәм көvgә qьsқartьv vеş jьl icidә savadsьzlyqнь tamam tyeәtiş vәzifәsini qojamьz. Bu jьlqь 350 miң mehnәtkәşlәrni oqutьş pьlanьmьz savadsьzlyqьnьd 23.32% ini tәşkil qьladь. 33/34—inci jьllarda esә Özbekьstanda savad-sьzlyqнь 100% tygәtilәd.

Pьlan birinci nәvәtdә şәhәrlәrdә sanaat işcilәri vә piraletәrijәtniң jәji tabaqalarьnь qьşlaqlarda-vәtrәk-әr, savhoz işcilәri, myddәtli işcilәр, kamvaqallar vә kolhoz a'zalarьnь oqutьş işini tә'min qьlv, sanaat işcilәrini bir jьl myddәt icidә sovhoz işcilәri vә kolhoz a'zalarьnьd iki jьl myddәt icidә savadsьzlyqlarьnь ta-mam tyeәtiş maqsadьnь közdә tutadьr.

Mәnә şu asasьbь maqsadнь әmәlgә aşьrvәş jьzә-sidән pьlan bu jьl çymhyrijәt voьnca 180.320 vәtrәk, 34.410 sovhoz işcisi, kolhozсь vә qьşlaq faallarьnь, jyz fajiz sanaat işcilәrini, kәmvaqallar ujuşmasь vә көpi-rәtiflәр atrafьda ujuşqan kәmvaqallardan 25.000 tә-sini kystpּrәm көpirәtsijәsigә ujuşqan vә mәjdә hynәr-mәndlәrdән 10.000 tәzini kәsәvә a'zalarьdan 45.000 tәsini. көmsemәl şura faallarь vә vәşqa ьçtьmaьbь tәşkilat a'zalarьdan 30.000 tәsini oqutьş işini өз icigә aladьr.

Xalq maaryf көmisәrligi savadsьzlyqнь tygәtiş pьla-nьbь juqarьdaqь asaslarda tegişli tәşkilatlarnьd jaqьn iştraklarь vilән işlәр—di vә өkrьglәrniң işcilәri, paxta-karlar rajunь volьşlyqь, mәdәniij maddьbь tamanlarь mәsәlәlәrini közdә tutьv өkrьglәrgә taqьsm qьldь.

Bundaj kәttә işni vәçәrişlik ycyn maddь ramannьd ьmkanijaty, dәrsliklәр, oquş asbavlarь, oqьtucьlar vә ьpnalar mәsәlәsi hәl qьlyndьqanьmь? bular savadsьz-lyqнь tygәtiş işidә asasьbь rol oьnajdьlar, degycilarniң volьşь hәм tyrқan gәp. 29/30— ьncь jьl'da savadsьz-lyqнь tygәtiş işigә mәhәllij bydçәtdән 900 miң somca açratьldь. Bundan volәk xalьq көmisәrlәр şurasьdan hәм alahьda fond hьsavьdan 250 miң som vәrildi. Kәsәvә tәşkilatlarь 103 miң som jer - orman işcilәri ьttьfaqь 170 miң som, paxta көpirәtifi 145 miң dәf,ii ьhtьjaç көpirәtifi 136.400 som vә kystpּrәm көpirәtsijәsi 59 miң som açratdьlar.

Amma bu pьllәр әlvәttә. kifaja qьlmajdь, cynki bu 1 828.400 somqә faqat 152366 kişini— ginә oqutuş mymkin volьv, әgәrdә 82 miң kişi mәdәniij jьriş jolь vilән oqutьlqan vaqьtda, qalqan 115.634 kişiniң savad-sьzlyqьnь tygәtiş ycyn ең kәmidә jәnәdә 1.500.000 som pьl kerәk voladь.

Xalьq көmisәrlәр şurasь, өзiniң eski şәhәр meh-nәtkәşlәri vilән qьlqan oturьşьda 29/30— ьncь jьl savadsьzlyqнь tygәtiş pьlanьnь көriv tasdьq qьldь vә zәur volqan 1.500.000 somнь vеşgә vә'dә qьldь.

Şunьd vilән malьja mәsәlәsi әlvәttә hәl qьlyndьqan hьsavlanadьr. Bizdән bir qatar ciddi caralar көrişni tәlvә qylaturqan. bir myhim mәsәlә myәllimlәр vә tygәtycilәр mәsәlәsi volьv bu oqьş jьlьda 8770 kişi tәlvә qьlynadьr. Şularnьd 7.500 dән artьqь faqat qьş-laqlar ycyn volьv qьjьnlyqьnьd hәм mәrkәzi şu jьrdә-dir. Cynki şәhәrlәр haqьda myәllimlәр tygәtycilәrniң qahatlyqь sәvәvli miңlәrcә juqarь mәktәv oqucyalarьnь işgә tartьş vilән anьqlanadьr Taxmьnь hьsavqә asas-ланqan vaqьtmьzda qьşlaqlarda ьçtьmaьbь tәrvijә mәk-tәv myәllimlәriniң sanlarь 5.000 gә hәм jitmәsdән 3.000 kişidән artьq kьclәrgә qarav qaladьr. Bu ahvaldan сьqьşlyq ycyn vytyн өkrьglәrdә tygәtycilәр tajarlar-jaturqan qurslar asьlv çymhyrijәt voьnca 500 kişi сьqarьş vә rajon mәrkәzlәridә usul siminәrijәlәri ar-qaly 2.000 kişini сьqatьş közdә tutьlv iş vәşlandь.

Qolьmьzdaqь hyççәtlәр көrsәtәdiler, kim bu tajarlarş usulь 1.000 ginә kişi vәrә aladьr. Özbekьstan көm-semәl mәrkәzqomьnьd vьjurasь şәhәrniң savadly көmsemәllәridән 1500 kişini savadsьzlyqнь tygәtiş iş-lәri ycyn qьşlaqda işlәşgә sәfәrvәrlik qьlvь haqьda qarar сьqarьv hazьr şunь vәçәrişgә kirişdi.

Oqьtucьlar mәsәlәsidә qьşlaq ycyn bu iş әlvәttә kәttә jardamдьr. Şef çәm'jәtlәri vә bitsin savadsьzlyq çәm'ijәtlәri özlәriniң, iş tәşәvvyslәrini көnәjtiriv şәhәrdән qьşlaqqa көnilli işgә ketiş işlәrini tәşkil qьlvьslarь vә şu jol bilan qьşlaqньd oqьtucьlarqә volqan muhtaç-lyqdan qutqarьslarь lazьm.

Maaryf hadьmlarь sajuzь bu işdә taqьn hәм aldьn-qь sәfdә turub iş kyrsәtьşь kerәk.

Mәnә şular көvi bir qarar myhim caralar qьşlaq-ньd iş şarajьtьnь asanlaştьrvәşqә ьmkanьjәt tuqьdьrvь, işniң unymli volьşьnь tә'min qьladьlar.

Oquş asbavlarь vә dәrisliklәр vilән өз vәqьtda tә'min qьlvь mәsәlәsidә Özbekьstan dәvlәt nәşrijatь bir munca kecikdi. Şu kecikiş nәtiçәsidә vәtrәklәр ycyn alahьda qьşlaq vә şәhәр ycyn alahьda qьlvь vьjruqlan

əlifbələr jetişməgənligidən uctəsi ornəyə həm qəşlaq ucyn vujurəlyan əlifbeni fajdalanəşəyə məçvur völdəq.

Qəşlaq ucyn cəqaturəyan əlifbələrnin, varəv jetkənigəcə savad məktəbləridə maşəjulijətnə davam qəldəryəş ucyn „qəzyl taməqə“ əlifbesi cəqarəlyəv şundan fajdalanəş qəjəldə.

Oquş asvavlarə və dərisliklər dərəkli oquşlar öz vaqtdə vaşlanəşdan əlvəttə toxtamajturəyan haləqə keltirdilər. Ləkin, çumhyrijətdə qəqəz qəhatlyəş çəmatəlyəq jərdəmənyə tuqdəryəş işini kycli syrətdə qəjəş məsələsini çiddi syrəteə ilgəri syrədir.

Ajnəqsa qəşlaqlarda savad məktəblərigə vənalar jetişməsligi təvi'i. bçtimaəy tərvijə məktəblərnin vənalarə kəp eməs, şunənd ucyn qulub, qəzyl cəyxana, qəraatxana, qəzyl vuyrək və qəşlaq şuvralarə, kəpəriətif ɔdaralarənyənd qələj vənalarənyə savad məktəblərnin, iş davaməyə qəratəv muvəfəqləştəyə varəş əlvəttə şuvralardan fajdalanəş lazəym. Mymkin voləyan çajlarədə juqarədaşə vənalarənyə iki mərtəvə oqutəş jəlyə bilən həm əlyə ketiş işlərini ətkəziş zəryə. Pylənda taqəyn virmərkəziçajnyə əlyəş kərək voləyan məsələ mehnətkəş xarəp—qəzylarənyə çəliv qəlyəş və məjdə millət mihnətkəşlərini öz ana tilləridə oqutəş məsələsidir. Pylənda oqutəlyaturəyan 350 min kişini 35%ninə jəki 122.500 təsi mehnətkəş xatəp — qəzylardəy. Vəkəllər zavud, fəvrik, ərtel və şunəqə oxşəqəyan kərxanadaşə xatəp—qəzylar s/t məktəblərigə jyz fajəz tartəlyəşlarə vəlğiləndi.

Qəşlaqlarda vəlsa vəkəllər və mehnətkəşlərnin en kəmidə 25 % oqutəş çaj əladə. Hazəy taçik əlifbələri jətərlək vəsəlyəv orunlarəqə tarqatəldə. Və oqutucylar həm şunə oxşəqəyan zəryəni cəralar toqryəşdə xəlyə maaryf kəmisəligi tamənəndan əllə qəcan tegişli diriktiflər vərilləndir.

Pylən kəttə. U, öz icigə bir munca myhim tədvirələri əladəy.

Haqəqətan həm pylənnənd vəçəriləş faqət xəlyə maaryf kəmisərligi və nnənd pəstki ɔdaralarənyənd iş faəlyətlarəşə — qəynə eməs vəlki vytyən fərqə, kəsəvə, kəmsəmələ və vaşqə təşkilətlarə və kənd şuvra çəmatəciliginin en jəqəndan kərsətəş kərək voləyan faəlyə jərdəmə və qəjrat təşəvvəslərigə vaqəlyədy. Şunənd ucyn savadsəzlyəqnyə tygətəş işi vytyən şuvra və çəmatə təşkilətlarənyənd əsasəy vəzifəsi voləv əvriləş və əzigə şunə təşkilətlarənyənd əməlii jərdəmənyə çəliv qəlyə əlyəş lazəym.

V. K. P. (v) mərkəzi qəmətasəy əzinin s/t hadəda cəqarəyan qərarəda kəsəvələy ɔttəfaqlarənyənd s/t işidəgi iştiraklarənyə jətərlək eməs, dəv tarəv və bu varədə işni kyçəjtirəşni kərsətədi.

Əzvəkəlstən kəsəvə təşkilətlərnin s/t sahasədaşə hazəryəş iş hərəkətləri V. K. P. (v) mərkəzi qəmə tamənəndan iştiraklarə jətərlək eməs, dəv cəqarəyan qərarənyənd en toqryə ekənligini kərsətədi.

Kəsəvə ɔttəfaqlarə, savadsəzlyəqnyə tygətəş işidəgi faəlyə hərəkət və qəjratlarənyənd mərkəzi voləşlarə və bu işlər bilən vənəvasəta qəzəlyəv işləşləri, qəjədan vaşlav ta juqarəlyəqsa bu varədə iş sistemələrigə çənləlyəq kirgizəş lazəym. Zavud, fəvrikə və işxanalarda s/t işlərini əlyə varəşdaşə təşkilətsəy əlvəttə kəsəvələy ɔttəfaqə voləşə və vytyən işni şunə təşkilətsəlyəqə qəratə qəjəlyəyan voləşə kəttək.

Maaryf şəvələri bilən tyziləyan şərtənamalarda kərsətəlyəyan vəzifələr kəsəvə təşkilətləy tamənəndan varəlav varəlyəşə və öz vaqtdə tola rəvişdə vəçəriləş, kəsəvə ɔttəfaqlarənyənd bu işdə mə'lyəmə məsəlyətlə kycli kişiləri voləşə zəryə.

Kəsəvələy ɔttəfəqə s/t işigə işcilər ammasənyənd faəlyəlyətyənyə toplavəşə və ularənyənd bu işdə təşəvvəslərnini artəryəv toqryə rəvişdə fajdalanəş işlərini tə'min qəlyəşlarə lazəym.

Xususan mədəni jyrəş işlərini ətkəzəyan vaqtdə kəsəvə təşkilətlarə və kəmsəmələrdən tələv qəlyənaturəyan işlər kəttədir. Kəmsəmələ jəlyəv əzinin-ginə kyçi bilən 12.206 kişinin savadsəzlyəqnyə tygətəş işini ystigə əladə.

70.000 kişinin savadsəzlyəqnyə çəmatə jərdəmə bilən-ginə cəqarəmaq istəymiz. Şunənd ucyn ətkərəlyəturəyan mədəni jyrəşimiz əlahəda kəttə əhəmiyətgə malik voləv vytyən şuvra çəmatəlyəqnyənd dəqqətyənyə. əzigətarəşə kəttək. Qəşlaqda savadsəzlyəqnyə tygətəş işinin təşkilətsəlyə, „kəmbəqəllar ujuşmasə“ jər orman işcilərnin ɔttəfaqə və kəmsəmələ təşkilətyə voləşlarə kərək S/t işinin qəşlaqdaşə əməlii məsələlərgə qəşlaq şuvralarə qəşlaq faəllarə həm də vəkəllər en jəqəndan tartəlyəşlarə lazəym. Maaryf xadəmlarə mərkəz səjuznyənd plənyəni, xəlyə məaryf kəmisərliginin mə'ryzəsi jyzəsidən hərə bir oqutucə ystigə on kişinin savadsəzlyəqnyə tygətəş vəzifəsini jykləş toqryəşdə qərar cəqardə.

Hazəy mənə bu qərarənyə vəçəriş vaqtyə kəldə.

Haqəqətan həm myəllimlər bu işdə vaşqəlarəqə qəraqənda həm kəvək iş qəlyəşlarə əməlii iş faəlyətyə bilən nəməynə voləşlarə lazəym. Əkryg savadsəzlyəqnyə tygətəş favqəlaəda kəmisijələrnini kycli işcilər bilən mystəhkəmləv umuman mədəni maaryf myəssəsələrnin işidə bu sahədə kəttə əzgəriş jəsaş ularənyənd iş sisteməsigə favqul'addə tez syr'ət kirgizəş işcilər işgə voləyan təşəvvəş, qəjratlarənyə kyçəjtirəv kəkinəginə vəlsa həm məs'yəlijətsizlikgə həc qəndəy orun qəldəyməsəlyə kərək. İşgə zə'flik və səlyənləy kərsətəlyəturəyan iş apparətlarənyənd jəlvəşəşə hərəlyətləri əməlii işnin əhdəsindən cəqə biləlyəturəyan kyçlər bilən tezlikdə əlməştəryəlyəv işnin tez syr'ətini pəsəjtirməslik ucyn var kyçni sərf qəlyəş lazəym.

vytyən şuvra çəmatəlyəqə və kənd mehnətkəşlər ammasənyənd jəqəndan iştirak qəlyəv faəlyətyə kərsətəş bilən pylənyəməzlyənd artəlyə bilən muvəfəqəlyətlə rəvişdə vəçəriləşidə şək—şyvə jəq.

ئۇچتۇمى تەربىيە ھەم پالىتېراسۋىت مۇئەسسەسەلەردىكى رولى

تېكىشىرىش ۋە رەھبەرلەرنىڭ رولى

Nasir sajidii.

Inspektirlarning asasb vëzifëleri toqriqda tola rëviqda özbëk tilidë toluq mæzmynda şul vaqıtqa davır bir qollanmaqqa egë vola almadıq. Vaxalan ki mädëniï maarıf mäsälësinin icidë inspektirlik vëzifësinin, eñ bir myhim hëm sbyasb nuqtanb ısqal qılyşb acbq nãrsëdir.

Ökryklërdëgi inspektirlër mäsälësinin ämëlii hëm nãzërii hël qılyşda çyda qıybn hallarnb ökëzë dirler. Cynki inspektirlik mäsälësi hala bizdë işlëniş rëşbq bir umumb halqa qojılqan emës. Ökryk vë räjun inspektirlerikäsrivaqıtlarda işnin hulasasbny quruq soraq vë çavablar asasbda tyzylgän usul bilën tögëllëjdirler. Lekin mäsälënin tãhlili tamann hëm tãrbijädëgi asaslarnbn maqsadqa muvafbq rëviqda qojılyşbqa artbq vaqt sãrf etiv turmajdırlar. Biz iş ämëlijatlarbda tãrbijë dunjasbda qandaj jëni ıçadlar vë bundan vaşqa işnin umumb varbşbda qandaj kãmciliklërnin varlıqıny jaxşb qıyna vilmëjmiz.

Kollëgijë mæçlisleridë hël qılmaqcb volëv toplav alb ketëmiz. Bu usul endi bizgë jat volqan usuldır. Umuman hazırq işimiznin qojılyşb hëm unb tekşiriş vë umumb xulasalar cıqarış. inspektirlërnin iş usullarba qarav volëşb keräk.

Rëhvërlilik orgınlarb mähëllërnin işlërinin tekşirgän vaqıtlarba quruq sifir hëm vasıqalar ystidëginë vaqt sãrf etiv oltursbnlar ä, vëlkim inspektirlërnin çajlarba qılynqan rëhvërliliklërnin asaystidë u işgë qandaj këmäk verëdi, këmäk verişdë unbn jıtuqlarb hëm xatalarb nimälërdän ıbarat volqan, sbyasb hëm ıçtımaş turmuşnbn zaman tälëvigë muvafbq syrëtdë qurulyşbqa qandaj, qaraj alqan mäk-tëvniñ varbşbda fıraq hëm şuvralar hykymätinin genirälüii jolbdan aqışlar, vë arqada qalışlar këvi ahvallarnbn qandaj tãhlil qıla a'qan mënë şunbn këvi mäsälëlërnin inspektirlik dunjasbda ötkirlëşigë endi vaqt jetkän.

Inspektirlërdän biz şunb qattbq tälëv qılamız. Kytkän maqsadymız unimli cıqsbn ycyn şyvhësis inspektirlërnin nãzërii hëm ämëlii bilimlërinin aşırışymız lazımb. Biz alb bilim jurtb janbda acılqan orgin fëktidän kelgysidë çyda kättë ymidlërnin kytëmiz.

Rëhvërlërnin qylaturqan asasb işlëri toqriqda yç mäsälëgë asasb fikr veriv ketiş keräk:

1) bdarannb hëm tãşkilii, 2) ilmii—usulb 3) ıçtımbny—sbyasb.

Rëhvërlërnin ilmii, usulb vëzifëleri şyvhësis iş ämëlijatba hıabat hëm tãftiş mäsälëlërnin hëm özigigë alb ketëdir. Bu esë umumb iş ämëlijatbdan keliv cıqaturqan zëryii toqunbşdır. Cynki rëhvër—dëvlätnin mäs'ul vëkili volëşb vilën vëgëvër, iş nãtiçälërinin dëvlätnin umumb reçësigë çavav verëturqan nuqtalarnb dëvlät nuqtajb nãzëridän qattbq tekşirycidir.

Rëhvërnin quruq tãftişi şëklidë añlav fikrlëri toqriq fikr emës. Biznin şuralar hykymätidë rëhvërlër juqarë dërëçädë turadılar. Şunbn ycyn hër bir rëhvër älbättë atraflıca mädëniï maarıf dunjasbda fıraq hëm şuvralar hykymätinin tutqan sbyasatlarbnb tãgi-tyqi bilën añlav tyşyngän volëşb keräk. Undan taşqarë marksizim asasbdaq tãrbijënin nãzërii hëm ämëlii tamannarb bilën hëm jetërlicë tanış volëşb mätlyvdır.

Iş mäk-tëvlërimiz öz vaşlarbdan këv dëvirlërnin ötkëzdilër. Bir vaqıtlarda, umumb tanış „nimë qılyş keräk“ dëjdirqan volsa hazırda „qandaj qılyş keräk“ dëgän soraqdan ıbarat volëv qaldı. Älbättë biz şu soraqlarba çavav verişimiz keräk. Cynki bu soraq işimiznin alqa ketişigë lazımb volqan sãvëvlërnin eñ myhimidir.

Älbättë şunb jaxşb bilişimiz keräk, kim sonqır soraqnbn majdanqa keliv cıqılyş tasadufb nãrsë emës. Ş ämëlijatbaq ösyş—tãçrivënin kyclënişi arqasbda cıqatqan eçavb älamatlarnbn vittäsidir.

Juqarëdaq sözlër şu nãrsëni bildirëdirler, kim hazırq zaman ämëlijatlarb rëhvërlilik ıdaralar hëm ularnbn vëkili volëv çajlarda iş qylaturqan inspektirlër juqarë dërëçädë mustaqıl hër nãrsëgë lajapatlı kycgë egë volëşlarb hëm hër bir kãmcilikni iş ystidë tyzätë bilışlëri bu kynnin iş usulbdır. Mäk-tëvlërimizdë jetişmäsliklërimiz këv, lekin şularnb köryş ycyn ötkyr köz äjnäk keräk. Bu jëni ularnb iş ämëlijatlarbdq kãmciliklërnin köriş tãçrivëlërnin ötkirlëtiş lazımb.

Hazırq dëvirdë, rëhvërlërnin iş usullarb qanunqa muvafbqlaşqan jaş balalar myassësälërinin ösiş jollarbaq täs'ir etiv mæzmynlërnin qanaatlantıratıurqan volëşb tälëv qılynadır. Cynki biznin hër bir mäk-tëv işimiznin ystidë pedägëgijë ämëlijatbnb aqılyşdëş (рационализация процесса) dëgän ş'ar turadı.

Işnin qan tamyb hëm unë täs'ir etiv özgërtişdëdir. Rëhvër quruq ahvalnb syrëtgë alucb jaki sifir toplavcb hıabatcb emës. Rëhvër hër bir işidë dëvlätnin umumb qanunb nuqtajb nãzëridän direktif verëturqan rollardır.

Hër bir rëhvërnin albdä mënë şundaj asasb muammalalar turadılar: balalar arasbda tãşkilat mäsälësinin qandaj qılyş zaman tälëvigë muvafbq tyzyş keräk, pedägëgijë qanunlarb nuqtajb nãzëridë mäk-tëv rëzitsijësinin, täl'im-tãrbijë ämëlijatb ystidë qandaj qılyş mystähkëmlëş keräk, mäk-tëvdë saqlıqnb saqlaş hëm balalar mehnätini tãşkil qılyşda qandaj çara vë usullarnbn qollanış lazımb. Biz jaxşb bilëmiz, kim jalqıyb usulb rëhvërlilik jolb bilën-gi:çë bu mäsälëlërnin hël qılyş volmajdır. Buña tãşkilii jollar bilën hëm jaqınlashış lazımb.

Başqacaraq ajtqanda rëhvërnin birinci nãvbätdë zor tãşkilatcb aolışb keräk.

Cynki unьd hаr bir iшidа tашkilat prinsipi kаttа rol ojnajdyr.

Soьdьqь vaqьtlardaьqь tаьсrиваlаr vizgа шunь kеrsаtа-dirлar, kim аgаrdа rаhваr—inspektir jalьqьz usul bilimi bilen—ginа ашna volьb, ьqьtsad vа tашkilat mаsаlа-laridаn uzaq volsa, umumьb iшtаmаlijatьda hаr qan-daj kаmьciliklаrniьd toьqьlьbьbь mymkindir.

Mаktаvni tеkшirgаn vaqьtda rаhваr, mаktаvniьd bytyn-tola turmuшьbь kоzda tutuшь шart. Bu mаsаlа hьsavat hаm tаftiш tamanlаrньb tаhliil qьlqan vaqьt-larada cьq jyz vеrаdir. Metyd iшlаrini tеkшirgаn vaqьt-larda шu tyvаndаgi mаsаlаlаrgа е'tьbar qьlьbь zаryr:

1) Mаktаvniьd umumьb iшlаriniьd аhvalьb.

2) Tаrviја iшlаriniьd vaгьbьda, tаrviја sьjasatьdan cetgа cьqьqan vuzuq jollаrniьd toьqьlаnьbь iшi.

3) Tа'lim-tаrviја аmаlijatlarьda toьqьb jol vа hаrаkаtni tiklеш vа mьstаhkаmlеш. Mаnа шu yс mаsа-lа, mаktаvdаgi umumьb аhvalniьd аqьbь ystidе jе-tаrlik mа'lumat vеrа bilаdilаr. Lеkin, bu yс mаsаlа-niьd ystidа asalsь rаviшdа оlturьb unь cuqur tаhliil qьlьbь kerаk.

Jаxшь fikrlаngаndаn keјin vaшqа аhvallar vа mа-sаlаlаr оz-оzidаn ајdьnлашьbь qalаdyr.

Bu nаrsа mаsаlаniьd tашkilii tamannьd mьstаh-kаm vа toьqьb iшlаniшigа vaьqlаnqандьr. Mаnа шundan kоrinаdir, kim usulьb rаhваrlik iшlаridа hаm tашkilii mаmentlаr kаttа rol ojnajdyr. Rаhваr еsа шu рајtlаrni оziniьd iш аmаlijatьda tа'min еtiшi lazьm.

Iшniьd usulьb tamanlаrньb tеkшiriш, sьjasьb, ьqьt-mаbьb mаsаlаlаrgа cьdа jaqьn mynasаvаtdа volqan bir bytyn nаrsа еkаnini rаhваr unutmасlьqь lazьm, cynki iш usulьqа qarav mаsаlаniьd sьjasьb, ьqьt-mаbьb jьzi vеlgilаnаdir.

Inspektirlik vаzifasidаgi mаs'yl nuqtalar hаm шuvra iш mаktаvlаriniьd tyzeliшi toьqьbьda keьd mehnаt-kаш ammasьbьnd dьqqat vа iшtirakьn jaьnlаtьbьqа asalsanqандьr. Hazьrqь vaqьtlarda оqutucьlar аrа-sьda дифференция mаsаlаsiniьd еtkirlаniv vaгьbьdaьqь ьqьtsadьbь, sьjasьb myhim mavqь'larqа аlahьda dьqь-qat vа аhаmijаt vеriv еtiliш fikirniьd mаrkаzidаn сa alsьn.

Ammavьb mаktаvlаrniьd ystidа rаhваrlаrniьd еd аqьr vаzifаsi iш usulьbьnd tашkilii asalsarьbь mа'lum pьlan арqаль ьхsamлашьqа vaьqlьqдыr. Cynki mаktаv-niьd iш tаьсrиваlаrini hьsavqа аlьbь mаsаlаsi cьdа qьjьn bir iшdir.

Сьjasьb аqartьbьbь iшlаrini tеkшiriш jollarь

Оzbekistanda шul vaqьtqа davьr palьtprosvet, myаssаsаlаriniьd iшlаrini tеkшiriv rаhваrlik qьlqan va-qьtlarьbьzda asalsьbьbь tаrtiv usulьbьbь ьqьt-mаbьbьbь tаrviја myаssаsаlаrigа vеlgilаngаn шakl vа mаzьmьndа аlьbь keldik. Haьrқatda bu ikki mаsаlа, bir-birsidаn tip hаm mаzьmьn tamanlarьdan аjrym nаrsаlаrdir.

Asasda hаr ikisi tеkшiriш, rаhваrlik qьlьbь yсyn qоlьbьzda асьq сegаrаlаngаn matьrьjallаrniьd mаv-cьd vоlьbьbь аlаttа tаlаv qьlьnаdyr. Mаnа шunьn

yсyn palьtprosvet myаssаsаlаrini tеkшiriшdа tyvаn-dаgi mаsаlаlаrgа qаqьlьbьbь оtаmiz.

Palьtprosvet jоlьbдаьqь inspektir ьqьt-mаbьbьbь tаrviја jоlьb bilаn vaгaturqan inspektirgа qarаqьanda bytynlаj vaшqа хьl matьrьjаl vа vaшqа хьl саm'ijаt bilаn mu-amala qьlаdyr.

Jaш balalar bilаn kаttа kiшilаr аrаsьda qандаj farq volsa, bulаrniьd iшlаrni аrаsьda hаm шundaj farq vаrdьqьr.

Ul haьrқatda оz vаzifаsi bilаn шuvra sьjasatьbьbь еtkаzyсi bir mаs'yl rаhваrdir. Шu nuqtajьbь nаzаrdаn qarav unьd iшigа fikr vеriш еd toьqьbь bir jоldьr.

Palьtprosvet jоlьbдаьqь inspektirlаr yсyn ulаrniьd шlаridа asalsьbьbь yс mаsаlа kоndаlаnd turаdyr.

1) Kаttаlаrniьd ruьhьl (психологический) хususьjаt larьbьbь biliш, 2) kаttаlаrniьd оqutьbь usullarьbьbь jаxшьbь tаh-lil qьla biliш, 3) kаttаlаrniьd оqutьbьdaьqь usulьbьbь mu-amalalarьbьnd asalsarьbьbь (пoхoд) larьbьbь biliш шart. Mаnа шu yс mаsаlа hаmmа ішniьd асqьbьbьr.

Inspektirniьd шu рајtlаrni birinci gаldа hьsavqа аlьbьbь unьd iшiniьd tola ynimli vоlьbьbьqа kаttа jаrdam vеrаdir.

Keјingi vaqьtlarda, palьtprosvet iшlаriniьd iш maj-dаnьbь kеnајiv, mehnаtkаш ammasьbьbьnd qalьn tabаqа-arьbьbь icigа kiriv vaьqlаnьbь kоrаmiz. Bu еsа, savadsьz-ьqьbьbь tygаtiш iшlаriniьd rьvaqlаnьbьbь, zаrvаli halqа аj-lаniшini kеrsаtаturqan bir аlаmatdьr. Haьrқatda hazьrqь рајtidа kаmmьnistlаr fьrdasь bu mаsаlаni mаmьl-kаtimizdа еd zаrvаli bir mаsаlа qьlьbьbь qоjdyr.

Bytyn шuvra hаm ammasьbьbь tашkilatlar bu iшgа qattьq kiriшdilаr. Umumьbьbь kyc bilаn vaьqlаnqan iш шьvаsiz оz nаtьсasin tez fьrsаtdа kеrsаtаdir. Lеkin savadsьzьqьbьbь tygаtiш iшlаriniьd vaгьbьbь hаm qоjulьbьbь toьqьbьbьda uьd rаhваrlik qьlьbьbь mаsаlаsi hаmmаdаn kаttа bir mаsаlаdir. Inspektirlаr mаsаlаgа сanьbьbь rаh-ваrlik qьla bilсаlаr, iшniьd jаnа kеnајiшigа rьvaqlаnь-bьbьqа шul qadarьbьbь sьr'аtigа tа'sir еtkаn vоlurlar.

Demаk palьtprosvet iшlаriniьd сajlarda faal bir jusьnda vaгьbьbьda inspektirlаrniьd ojnajturqan rollarьbьbь cьdа kаttа аhаmijаtgа еgаdir.

Palьtprosvet iшlаriniьd jаxшьbьbь jоlqа qоjьlьbьbьbь iшci-dьjқan ammasьbьbьnd sьjasьbьbь vа mаdаnii sаvijаsiniьd jьksаliшigа kаttа bir gаrаvdir.

Mehnаtkаш ammasьbьbьnd tаrviја (перевоспитание) sidа bilim, jаnа ьqьt-mаbьbьbь turmuш adatlаrьbьbь, ьqьt-mаbьbьbь mehnаt tyшyncаlаrni hаm ьqьt-mаbьjаtсьlьq kаvi mаsа-lаlаrdа bizniьd iш sistemimiz jоlьbda kаttа vа mаs'yl nuqtаnьbьbь zаvt еtаdirлar. Rаhваrlаrniьd шunьnd kаvi mu-ammalar ystigа jаxшьbьbь орtaqlьq qьlьbьlarьbьbь lazьm. Шu ju-qarьbьda sеzlаngаn аqьr vа mаs'yl шarајьt icidа pa-lьtprosvet jоlьb bilаn iш qьlьbьbьbь xususan kаttа bir mа-sаlаdir. Cynki inspektir „myаllimlаrniьd myаllimidir“ ul оziniьd tа'sirini mehnаtkаш ammasьqа tаrviја сaj-larьbьbь арqаль еtkаzа turqan quraldьr.

Mаtаvklаrdаn сьqaturqan kiшilаrniьd haьrқatda zamаn tаlаvigа muvаbьq ьqьt-mаbьbьbь qurulьbьbь аmаlijat-larьbьbьda iшtirak qьlьbьbьda сindаndа laјаqatliьbь, kyсlik kiшilаr vоlьbьbь сьqьbьbь jollarьbьbьda hаr bir inspektirniьd сiddii е'tь-bar qьlьbьbьbь kerаk.

Palıtrosvet jolıdaqı inspektirlər çyde kev vyr- cəkli məsələlərə çavavgərdirlər. Çynki ularnyñ bir tamandan təşkilatcı—təftişci—metodist həm kömmy- nistlər maaryfnyñ pəzitsiyəsin qattıq və anı rəvişdə xıtaja qyladurqan məs'ul kişilərdirlər.

Palıtrosvet işləri inspektorlarnın məhəllərdə qan- daj məsələlərə vaqlanışları kerək.

Tekşirişniñ nətiçəsi şu tyvəndəgi məsələlərə qara- tılqan volış bilən vəgəvər xulasanı tyvəndəgicə berişimiz kerək.

- 1) Rajun jaki qyşlaqnyñ mədəni—sıjası ahvalı.
- 2) Mədəni kyclər, bu kyclərnin mədəni sıjası ammanv işlərigə qatnaşışları.
- 3) Mədəni aqartış çajlarınyñ maddə həm mə'nə- vii ahvalı.
- 4) Qulublar mədəni işlərə qandaj yardım verə- dirlər.
- 5) qulub və qyzyı saıxanalarnıñ hazırdaqı asa-

snıv işləri nımələrdən vbarat və ammanv özigə çəlv qyla alqanmı.

6) Ammanv qyzyı saıxana həm qulublarqı my- nasəvətləri—alaqalar qandaj.

7) İşniñ asası rylan nımədən vbarat; rylan vo- jıncı nımələr qylnmaqı.

8) Qylnqan işlərnin jəkyni nımələrnı kərsətədir. və vaşqalar...

Mənə şu məsələlərə inspektorlarnın çyde tan- qıdny köz bilən qaraş kerək. Əgərdə tanqıdny köz bilən qaraj almaıa ul işidəgi kəmciliklərnı mu- vaffaqıyatlı jolda tyzə almaıdyr. Jənə məhəllərgə vabış alıbdan inspektor fıraq həm şura ıdaralarnyñ qyşlaqlarqı verilən asası direktifləri bilən jaxış tanışv ketişi kerək.

Inspektorlar rajun və qyşlaqlarda qıjatda musta- qı bir rəvişdə iş qylnşları həm işdə eçadı jol bilən tə'sir etiş tamanlarıny birinci gəldə tə'min etişləri lazım. Şul vaqıtda-qına məhəllərdə inspektorlarnın pəzitsiyələri, e'tvərləri juqarılanaçaqdyr.

مۇخبىرلەر كېڭەشمەسى ۋە ئوقۇچى مۇخبىرلەر

Turqun

Juqar və orta məktəblərdə istyudent muıvırlar hərəketi, pıreletər istyudentlərnin dəstləv majdanqı cıqqan kynləridənaq vaşlanqan edı. Lekın, bu hərə- kət əvvəlgi dövırdə sekin və tarqıq halda əsdı. Bunıñ tez və təşkilii sıyrətdə ilgəri vasmaqanıqlıqı səvəv jalrı işci-dıjqan muıvırlar hərəketi bilən çanlı və təşkilii alaquadı volmaqanıqlıq völdı.

Vıraq, bu hal kəp davam etmədi; istyudent muı- vırlar hərəketi, jalrı işci-dıjqan muıvırları hərəke- tidə özıgə jaraşa orunı ala aldı.

Istyudent muıvırlarnıñ juqar və orta məktəblərdə oınajturqan rolları işci muıvırlarınyñ zavud-fəvrike- lərdəgi rollarıqı oxşış kəttə əhəmiyyətə egədir.

Ajnıqsa VKP(v) mərkəzqomınyñ 1928-inci jıl ijyl ajıdaqı plenyminıñ şura çamatcılıqlıq dıqqatny juqar məktəblərgə taman tartıqan halda jəni muta- xassıslar tajjarlaş işini kənjətiriş toqrısqıdaqı qararı istyudent muıvırlarnıñ ystıgə həm kəttə və məs'yulijətli vəzifələrnı jyklədi.

Istyudent muıvırlar hərəketiniñ iş myndəriçəsi, ularnyñ vəzifələri nımələrdən vbarat volış kerək? Istyudent muıvırlarnıñ hazırqı vaqıtdaqı kənkret vəzifələri qandaj volış lazım?

Istyudent muıvırlar hərəketiniñ myndəriçəsi biz- niñ juqar və orta məktəblərnin alıbdı turqan uluq vəzifələrgə qarav belgilənişi, ajnıqsa ijyl plenyminıñ juqar məktəblərimizniñ tyzilış işlərnı jaxşılaş saha- sıdaqı qararıdan vbarat volış lazım.

Istyudent muıvırlarnıñ hazırqı vaqıtdaqı kənkret vəzifələri: kələçəkde şuvra mutaxassısları volışqı taj- jarlanajıatqı istyudentlərnin sıfətini jaxşılaş, istyudent- lər ammasıny fıraq, kəsəvə və vaşqa ıctımaı işlərə tartış, juqar məktəblərnı işci və vətək majalar bilən toldırış, istyudentlər arasıdaqı aqımasıqlar,

buzulışlar, ammadan açılış, ıckilik, işgə savuq qarış, tərəcilik, vezarılyq, jalqancılıq və vaşqa şundaj jara- masılıqlarqı qarış kyreş bilən təvsif qylnış kerək.

Soıqı vaqıtda fıraq tamanıdan ortaqa atılqan juqar və orta məktəblərnı işciləşitiriş, istyudentlərnı cət ynsırlərdən tazalaş, sosıjal-musavaqa, beş jıllıq xoçalıq rylan, ajnıqsa paxtacılyqny jyksəltiriş 5 jıl- lıq rylan istyudent muıvırlar ystıgə kecikdirilişi mymkin volmaqı bir munca uluq vəzifələrnı jyklədi.

Juqar və orta məktəblərimizni işciləşitiriş, ularny cət ynsırlərdən tazalaş, bu hərəket tevəregigə kə istyudentlər kitləsini çəlv qylnış, ajnıqsa qalam qoşunı volqan istyudent muıvırlarnı qatnaşırqıanda-qına kənjidəgidə nətiçələr verəçəkdir.

Sosıjal musavaqaqı kirışqan juqar və orta mək- təblərimizdə 'sosıjal musavaqanıñ ketişi, undaqı kəmciliklər, tosqunlar, istyudentlər kəpciliginiñ ına ıştırak, pıfessör və oqıtucılarnıñ ına nəzərləri həligəcə istyudent muıvırlar tamanıdan matvıatda kənj sıyrətdə ajdınlaşırılqanı jıq.

5 jıllıq xoçalıq rylan, ajnıqsa paxtacılyqny jyksəltiriş beş jıllıq rylanıñ örgəniş, juqar məktəv bəlmlərninıñ ına ıştırak dərəçələrnı anıqlaş toqrı- sıdaqı jıtuq kəmciliklərnı acıv salışda həm istyudent muıvırlarınyñ vəzifələri kəttədir, kim bu toqrıda həli kənjidəgidə nətiçə kərilgini jıq.

Şarqı Xıtaj temir jolnyñ vasıv alınyş bilən kəpitəlislər tamanıdan şuvralar məmləkətigə qarış qozqatılmaqda volqan uruş xavnyñ jıqınlışny məmləkətnı mudafaa qylnış işlərnı tezlətişni məçvır qıladı, kim bu nərsə juqar məktəv oqucılarnıñ hərbii tajjarlıqlarıny aşırış kerək degən məsələni ortaqa atadı.

Istyudent muıvırlarınyñ bu sahadaqı vəzifələri həm kecikdirilməjturqan vəzifələrdən sanalış kerək.

Istydent muxbirlarыnyң juqары мәktәvlәrdәgi tar millәtcilik kәrinişlәri vә unың tә'sirigә verilişlәrgә qarşы rәhimsiz kyрәş алыv барыş керәк.

Istydent muxbirlarыnyң tәşkilii мәsәlәsigә kelsәk, bu toqрyda hәm işlәр kәnildәgidәj emәs. Cynki Tyркistanda istydentlәrniң özigә maxsus аjрым gәzitä vә çornallary bolmasdan, ularny ujuşdyрыş haqьdaqь vәzifәlәр umumь gәzitälәrniң ystigә jyklәngәndir. Şunь ysyn ularny tәşkil etiş мәs'әlәsigә kәnildәgidәj e'tьbar etilmәj keldi.

Әlbәttә, jaqьn kynlәrdә саqьрылаçaq muxbirlar kеңәsi bu мәsәlәgә алахьda dьqqat qьлыş bilән, isty-dent muxbirlarыny ujuşdyрыş toqрыsьdaqь tegişli qararlar qaldьrьv ketәр.

Undan vaşqa vizdә kyndән-kyn juqары мәktәvlәr setiniң arta барыşы istydentlәр sanьnyң hem barqan sarь artuvьny taqaza qьlady. Mәnә şu ösiş, artьş bundan kejin istydentlәр kәpciligi ysyn hәm, ularnyң vytyн jutuq vә kәmciliklәrini, turmuş мәsәlәlәrini аjдьnлаştьrьv тураçaq аjрым matvuat (әlbәttә, çornal volьşы керәк) jaratьş керәkligini ilgәri syrәdi.

Bu toqрyda hәm muxbirlar kеңәsiniң өз fikrini аjтьv ketişigә ьsanьv qalamьz.

Istydent muxbirlarыny tәrbijә yә tәşkil etişdә juqары мәktәv devary gәzitälәri hәm muxbirlar tәgә-rәklәriniң әhәmijәti kәttә ekәnigә hec kim şyvhә qьl-maza керәк.

Şunь ysyn viz bu jerdә ularnyң vәzifәlәri toqры-sьda bir az toxtav ötәmiz.

Istydent muxbirlar matvuatьnyң tilәk vә maq-sadlarь

Аль мәktәvniң мәhәllii matvuatь (devary gәzitä vә çornallary) mәnә şundaj мәsәlәlәrgә e'tьbar qьlady:

a—Istydentlәrni мәmlәkәtniң sьjasьny turmьşьda qatnaşыş işigә tartьş, turmuşqa tatьvq qьlnaturqan asasь мәsәlәlәrni аjдьnлатыş vә аль мәktәvlәrniң işlәv сьqарыş işlәrigә vaqьlyq volqan kәsәvә vә ьçtь-maь tәşkilat işlәrigә jaqьndan qatnaştьrьş.

b—Аль мәktәv, rәbfәk, jaki texnikәmlәrniң өзidә өз-өzini tanqьd işlәrini kyçәjtiriş.

c—Istydentlәni ьçtьmaь tyziliş мәsәlәlәrini toqры anлаşlarь ysyn, ularnyң sьjasьny мәdәnii sәvijjәsini kәtәriş ьçtьmaьny turmuş quruşda işci dьjqan istydent muxbirlarыnyң ornь hәm ьrqa-şuvra matvuatьnyң ха-akterь vә vәzifәlәrini toqры tyşynişigә өrgәtiş.

ç—Аль мәktәvniң işlәrini ьxcamлаş vә jaхьылаş şunьң ьdara—mә'myrii apparatlarьny, oqutucь хадьm-larьny, vә istydentlәri prәletәrlәştiriş, istydentlәrniң kәsәvә tәşkilatlarьny аjньqsa unьң oquş işlәri vәli-mini kyçәjtiriş, ьqtьsadьny, sьjasьny vә мәdәnii şunьң-dek, мәktәvniң tyрli ьçtьmaьny tәşkilat işlәrini çan-lantьrьş.

d—Oquş işlәriniң qurulьşы vә xususьyatlarьny hәm prәletәr istydentlәр turmьşы vә kәjfiyyәtlәrini, ularnyң мәfkьrәvi aqьmalьqlarьny, istydentlәр şara-jьtyda cetgә сьqьşlar vә umuman hәр bir istydentlәр turmьşыnyң jaruq vә qaranoqь tamanlarьny, umumь

jataq ahvalь vә hakazalarnь rәvşәn qьlyv kәrsәtiş turьş.

e—Oquş çadvәllәrini kәriş сьqьş vә tyzәtiş işlәri bilән, dәrs veriş usulь, ularnyң mahsulat bilән vaqь-lanьşlarь.

ә—Oquş işlәrini jaхьы vә toqры jolqa salьş işlәri ysyn kyрәşgән halda istydentlәrniң oquş işlәridәgi kәmciliklәrini асьv taşlaş şunьңdek dajьmьny tәçrivә işlәriniң tyziliş tamanьny tәrtibgә salьş ysyn hәrә-kәt qьlyş.

f—Cet tillәrni өrgәnişigә taşvьq qьlyş vә şura istydentlәri ammasь ortasьda dunjadaqь fән vә tex-nikәlәrni tamьr jajdyрыş.

g—Mәktәv icidә ilmii işlәrni kеңәjtiriş.

q—Istydentlәrni işlәv сьqарыş kеңәşlәri jardamь bilән karxanalar bilән аlaqada qьlyş vә rәbfәk tex-nikәmlәrgә kirişni istәgән işcilәrgә алахьda kәmisijә vә tyрli tәşkilatlar арqaly kең syrәtdә jardamda volьş.

h—Prәletәrijәt мәdәnijәti ysyn kyрәşiş bilән birgә istydentlәр turmьşыny jaхьылаş, kyndәlik istydentәilik kәmmynist tәçrivәsigә tajanьv kәllektiv turmuş nәzә-rijәsini taşvьq qьlyş.

i—Kең istydentlәр ammasьqa prәletәrijәt әdәvij-jatь vә sәn'әl işlәrini siңdiriş.

j—Gәzitä janьda „ьçtьmaьjateь professәrlәр vyр-cәgi“ tәşkil qьlqan halda professәrlәrniң әksil hәrә-kәteiliklәrigә qarşы qattьq kyрәş асьş.

k—Аль мәktәv matvuatьny көp tarqatьş işini kyçәjtiriş.

l—Аль мәktәvlәrniң мәhәllii matvuatlarь „qьzyl istydentlәр“ çornalьnyң сьqoqan sanlarьqa muhakama jьrgizәdi. Çornalьnyң өtkәzgән hәmmә kәmpәnijә-lәridә ьştьrak qьladyр. Vә şunь kең syrәtdә tarqatьş ysyn çanvazьlyq kәrsәtәdir.

m—Oquş jьlyny zicläş ysyn istydentlәр arasь-daqь jalqavьlyq, dәrsdән qalyş, vәzifәlәrni vәçәrmәs-lik, dәrsgә kec keliş siңәri kәsәlliklәrgә qarşы kyрәş асьş.

Istydent muxbirlarь tәgәrәginiң işlәri

Asasan istydent muxbirlarь tәgәrәginiң işlәri ty-vәndәgicә vәraçaqдыр.

1—Аль мәktәvniң icki turmuşьdaqь алахьda asa-sьny vә рәjtlәrini өз vaqьtyda işlәv сьqьş, мәsәlән:—oquş jьlynyң vaşlanьşы vә vьңa vaqьşlanqan tyрli мәsәsәlәр dәvri, istydentlәrni sьnaş işlәriniң tygәliş саqь: vаһar fәsli istydentlәrniң jazoь ьçtьmaьny işlәrgә tajjarlanьşы vә istydentlәrni аль мәktәvdән taşqары işlәrgә birkitiş dәvri vә vaşqalar. Bularnьң hәmmәsi tәrtibli syvәtdә syhvәtlәр vә tyрli мә'ryzәlәр bilән tajjarlanьladyр. Bu haqьdaqь мә'ryzә vә syhvәtlәр tәç-rivә işlәriniң myndәriçәlәri vә kәsәvә tәşkilatlarь, аль мәktәvniң oquş şarajьtlarь bilән мәhkәm vaqь-lanqan halda vәryşы керәк.

2—Istydent muxbirlarыnyң мәktәvdә tәşkil qьl-qan tәgәrәgi vә аль мәktәvdән taşqарыda асьlqan siminәrijә hәm syhvәtlәр (myzakәrәlәр) арqaly gәzitä vә çornallarnьң asasь vә texnikәlәri bilән tanьştьrьv

səzlər qandaj cuqur fikrlərgə egə! Təhlili tekşirişdə şularnı esdən sьqarmasaq, əlbəttə kəv fajdalı volar dev ojlaıman. Endi rьjazьjat tarьхьnı bir az varaq-lajьq.

Həndəsə toqrьsьda

Bundan 29 əsrlər ilgəri ətkən tarьхь Cьradat, «həndəsə misirdən başlav suңra Junanьstanqа etdi» dejdi.

Junan myərrixi Diadur, „həndəsəniң başlanqьc ildizlərini Nel dərjəsinin taşqьnьda və unьd dьjqan-cььqьda» kərədi. Vəhşii ormanlarda, suv voılarьda avcььq, valьqьcььq, və javvajьь mevələr bilən tirik-cilik etiv jurgəndə jer əlcəş məsələsi unьd (ьnsan-nьd) aqlьqа kiriv sьqmas edi. Oтраq volьv dьjqan-cььq bilən şudullana vvaşlaqьdandan suңqьna işgə, jaraqь qara jerlərni ajrьm aьlalar arasьda taqsьm qььşnı ərgənə vvaşladь. Səvət toquşlar, kəsə, tavaq-ğ ərsən işləşlər birinci mərtəvə həçm toqrьsьda fikr toqьdьrdь. Maj, syt, mysəlləs işləv sьqarьşlar h ə ç m-lərni əlcəv ərgənişgə səvəv vboldьlar.

Nel dərjəsi voıьda tarqalqan Misir xalqь Nel dər-jəsinin suvьdan fajdalanьv dьjqancььq qььv kyn kərişər edi. Nelniң suvь hər jьlqь taşqьndan atraf-larьnı vasьv ketiv, birincidən ajrьm dьjqanlarqа te-gişli volqan jer parcalarьnı juvьv etiv, ular arasь-daqь cegərələrni vuzьv hər kim öz jeriniң qaj jerdən vvaşlanьv, qaj jerdə tygəşini vilə almasьq syrətgə kirgizər edi; ikincidən dərjə suvьnıң lajqasь öz ky-ci bilən jergə kəv hasьlat verədir. Nel suvь və dərjə voılarьdaqь qara jerniң Misir xalqь xoçalьqьdaqь əhəmmijəti nьhajatda zor edi.

Suv taşqьnlarьnıң jer cegərələrini vuzub ketişi, dьjqanlar arasьda uzaq vaqt çənçəllərgə səvəv volьv keldi. Cynki taşqьndan ilgəri hər aьlaqа ajrьm qa-raşь volqan jerlərni bilimsiz, quralsьz toqrь rəvişdə veliş çyda qьjьn iş edi.

Bilim təçrivədən sьqadь. Təçrivə bilimgə mə'lym tys və icki maqьz verədi. Hər jьlqь jer taqsьmatь-daqь əlcəş təçrivələri həndəsəniң asas, adьv un-syr-ərgə rajdevar qura vvaşlajьdь. Misirlilərgə Pefaqor İda'vasьnıң bir tamanь mə'lym edi: Jer əlcəmək, jaki ьmaratlar salmaqь volqanlarьda toqrь vьrcəkli yc vьrcəkniң iki teң qavьrəqalarь 3 və 4 gə musavьv volsa, unьd jatьq qavьrəqasьnıң 5 gə musavьv ekəniñi əlcəməsdən vilərkənlər.

Falsь da'vasь (tik janь yc vьrcəkniң negizidəgi vьrcəklər bir-birigə musavьdьr) nь sarajlar ьhramlar (peramьdalar) qurqьdanda işlətgənlər.

„Əgdə bir qavьrəqа və unqа jarьşqan vьrcək-lər mə'lym volsa, vizgə yc vьrcəkniң əzi mə'lymdir“ da'vasь bilən finikəcilər kemə, qajьqlarьnıң deңiz qьrəqalarьdan uzaqlьqьnı əlcəgəndə fajdalanqan-lar. Kəv zaman və əsrlərdən son, juqarьdaqь kelti-rilgən da'valar Rьjazьjun Falsь, Pefaqor.. İarnıң ьsvatlarь bilən və ularьnıң namlarь astьda həndəsə-niң asasьv tyşyncələri qatarьqа doşьldь. Bundan vvaşqа, turmuş, ьqtьsad vilən, rьjazьjatnıң məhkəm vvaqlanьşь Londun mezə xanasьda saqlanmaqda vol-

qan „rind paperos“ ьdan kəryv sьqsaq voladь. Bu-tarьхь hyççət 37—40 əsirlər ilgəri Misir Frəvinlərindən Ra-a-us zamanьda Amьs degən kişi tamanьdan ja-zyьlqan. „Rind paperos“ nьd qьsqaca məzmunı: „am-varlarnı əlcəş qabdasь“, „qьr, dalalarnı əlcəş qab-dasь“, „zenlətləş qabdasь“, „hьsavlarnı həl qььş jollarь“... unьd keltirgən hьsav məs'ələləri vvaqьdajnı əlcəv veliş, sonra fajda, zьjan və mylklər toqrьsьda səzləjdi. „Rind paperos“ nьd qьşlaq xoçalьqь bilən qattьq vvaqlanqanьnı şunda kərsək voladь, kim unьd nətiçələridə „sьcqan, həşərətlərni uşla, ərgəmciklərni juqat! suv, şamal, ьssьq volьşьnı tilə!.. dejlədi.

ьmaratlar salьş, ekin jerləriniң mьqdarьnı viləş, savda işlərini taraqqьv etdirmək ycyn kemələr jasaş, aşja, edişlərinin səth və həçmlərini əlcəş... Çəm'ijət-niң mənə şudaj ьqtьsadьv və turmuş ehtьjaçlarь həndəsəniң əsişigə birinci kəttə tyrtkinc vboldь.

Baj təçrivələrni və ətmış rьjazьjunlarьnıң əsərlə-rini birgə toplaş, ularьnı tərtibgə salьv, Junan ifiklit, həndəsəgə axьrəqь ilim tysini verdi.

Kaordenat həndəsəsi (analitikə) qacan və qandaj səvəvlərgə vьnaan dunjaqа keldi?

Analitikə atasь Rəjni Dekart 17-nci əsr kişisi. Orta əsrni ojqudan ojqatqan kyc, savda kəpitəli vboldь. Xam aşjalər məkanьnı izləş, tajjar mallarnı majьq satьş, bazarlarьnı qьdьrəş nətiçəsində Amrьqа və Avьstьralja qьt'alarь, ilgəri avropalьlarqа mə'lym volmaqan Amrьqа, Asьja jerləri və Bəhr Muһьt, Oq-januslarьdaqь myhim atalarnıң acььşь, Həndьsan-qа deңiz jolьnıң tarььşьv və vvaşqа şarq məmləkət-ləriniң mə'lym volьşьnı vəravəridə savda-satьq iş-ləri, ilmii tekşirişlər taraqqьv tapadь. Hər bir fəndə kəttə ьnqьlavьv əzgərişlər jasaladь. Astьranomija, çuqrafьja ilgəriləjdi. Jəni dəvr, həndəsəniң eski vaj-lyqь bilən qanaatlanmajdь. Mən şu əjni qьzqьn za-manda Dekart həndəsəgə çəvr tysini və Kaordenatlar usulьnı veriv rьjazьjat fəniñi palatadь.

Hьsav toqrьsьda

Addьv və nəzəri hьsav (əlcəvr) hazьrəqь şəkligə birə-tola egə volqan eməs. Unьd kəv tə'virleri, atamalarь və əməl vəgiləri sonra keliv sьqьqan. Eski hendlərdə mylknı eçavьv və qarьzlarnı mənfi sanlar qatarьda jurgizgənlər.

Mal, aşjalarnıң arta varьşь çəm, azajьşь tərh əməllərini dunjaqа keltiriv sьqardь. Natural və səvda ajьvəvəşьnıң taraqqьv qьjьn çəm işlərini zərv əməl-igə avutdь. Tarьlqan olçə—fajdanь ьştrəksьlar arasьda vəliv tarqatmaq ьhtьjaçь nətiçəsində taqsьm əməli hasl vboldь. Bu tərt əməlniң toplanьşь rьjazь-jatqа nəzərii asas verdi. Jəni zamanda, bir taman-dan kəңəjiv vva jatqan savda işləridə zərv, taqsьm və radekal əməlləriniң qьjьnlaşa varьşьnı və ikinci jaqdan təvii fənlər tələvləri lagaresm tyşyncələriniң rəjda volьşьqа səvəv vboldь. Eski və orta əsrlərdəgi nəzərii hьsav „Riterekə çəvri“ dev atlar ekən. Cynki ular rьjazьjatnıң hazьrda vizgə mə'lym qьsqа ьşar-atlarnı uzun çymələv bilən jazqanlar.

karьnik voldь. U Arestoty Pytalomaj gie (jer)—mər-kəzi sistiməsigə qarşь Cilio (qujaş)—mər-kəzii siste-məsinə ortaq atdь 1).

Eski ifkilit händəsəsinə vāşqa keң həçimli händə-sələr bilən alьşьtirmaq ucun bu jolda məşhur rьjazь-jat ьnqьlavьь dahylarь Rьman, Lavacoviski Bьltьramь işlədilər...

Çəm'ijətdəgi sinfii kyrəş tolqьnlarь tə'siridən tə-bii fənlər həm məhrym eməs. Fənlərinə sinfii xarak-terь ajnьqsa eski zaman tarьxьda jaxşь kərinədi. Bu xarakter kəpifəlizim, emrьrьjalьzьm dəvrləridə volsa həm vьraq vāşqa tysdə, vāşqa rəndə; unь iz-ləv tapmaq taqьda cuqur təhlilləni istəydi. Əjtilgən fikrimizgə dəlilii mьsal: Misir Vavьlonkьjadə rьjazьь bilimlərinə kahьnlar qolьda volьv kərcilik xalq ara-sьqta tarqatьlmasьqь; eski cin (xьtaj) də rьjazьь və-zifələrinə uc vasqьsqta vəliniv aq syəklər zatьnənd ьxtьjarьda volьşь..

1) Bu kyrəşlər qansьz, qurvansьz etkən eməs. Məsələn Karьnik tamandarь Cordano Bьrono Ruma şəhəridə orlanqan xalajьq arasьda tirkəj alavda jandьrьlvəldirildi.

Endi qadьrlyə oqushьnənd dəqqatьnə əhəmiətli bir məment ystidə toqtatmaqсьmьz; mə'lym halatlarьnə tekşirgənimizdə ьqtьsaddan vāşqa amьllarьnə nəzərii e'tьbar və hьsavqta alьş kerək eməs, cunki bytyn varlyqьnənd asasь ьqtьsadb"—degən fkiirləni mərksi-zimgə vaqlav jьrucilər var. Bu dьmsiz səzlər hec toqrь eməs!

Firidirix Engilis 1890-ncь jьl 21-ci sentəbirdə ljesif Beləfgə jazqan xatьda, jaş mərksilər ьqtьsadbь ta-manlarqta kerəgidən artьq dərəçədə kəv əhəmmiət vərədilər, dev zarlanqan edi, bu toqrь.

Əz ornə bilən məfkьrə və fənlərdə ьqtьsad və ruhьь unsyrləni bir-biri bilən daьmьь nisvətdə voladьlar.

Rьjazьjatьnənd hər bir da'vasьnə ьqtьsad tə'inləgən desək qьr-qьzyl masxaravazlyq qьlqan volamьz kь!

Rьjazьjat əzinə vāşlanqьc unsyrlərinə ьnsanlar-nənd xoçalyq ehtьjaqlarь və təçrivələridən vāşlav se-kin-sekin mantьqьь rəvişdə Abstrakция şəkilni aldь, sonra çəm'ijətinə taraqьь etiši nətiçəsində zaman sarь icki məfhymni vājьtdь. Naqьqatan, fənlər vāş-rijjət tələvləri və unьnd ьttьfaq təçrivələrinənd mər-kəz-ləşkən Londasь eməsmi.

ئاقارتىش ئۇشلەرنىڭ ئۇنىستىتوتى

(Unьnd işgə vāşlaşь munasəvəti bilən)

V. Narьşkьn.

Əzbekistan, əzi davam qьlqan jьllarda xalq ma-arьfь sahasьda kommunistlər ьrqqasьnənd millii sьja-satdaqlь jolьnə toqrь jьzəgə sьqarьş şarajьtda-qьna mьmkin volaturqan bir qanca əhəmiətli muvaffa-qьjatlarqta egə vola aldь; şunьnd bilən birlikdə unьnd aqartu işləridə bir muncə kəmciliklər var. Bunьnd ьsvatь yeun bir tamandın ьnqьlavqaca tamaman boş dejerlik dərəçədəgi muhьtda kəv-ginə aqartu mьəssəsələrinə majdanqta kelişi, faqat ьnqьlavdan sonra-qьna birinəi mərtəvə əncə kəv var zьjalь (şu-nьnd ystigə şura zьjalьşь) rajda volьşь, jerli ahaly-dan çiddiyyət bilən hər xьl kətigьrijə mutaxassьslar tajjarlaş, ikinci tamandən esə savadlyə ahalynd, aj-nьqsa xatьn-qьzlardan çydə az fajьz təşkil qьlyşь məktəvlər tipinə jьksəliv jətməgənligi, həmmə tip aqartu mьəssəsələridə iş syfətinənd tyvən volьşь və şuңa oxşış vāşqalarьnə kərsətilsə kifajədir.

Əzbekistanda maarif işlərinənd jьksəlişi yeun ьs-tьqval, (perspektivə) hec şyvəhsiz parlaq ьttьfaq kommunistlər mər-kəzi qomьtasьnənd paxta toqrьşь-da, ьttьfaqoьnd toqumacьlyq sanaatьnənd tə'min qьlyş jolьda Orta-Asьja çymhyrijjətləri ystigə mь'əjon və-zifələr jьkləjturoqan hər xьl kətigьrijədə mələkəli işçilər tajjarlaş, savadsьzlyqьnə tygətiş, umumьь ьv-tьdabь tə'limini tezrək jьzəgə sьqarьş toqrьşьda aqartu işlərigə kəttə, ьçtьmabь vujurtma vərədilər və vāşqalar, paxta toqrьşьda beş jьlləq jəңi rьlan munasəvəti bilən həmmə aqartu işləri xoçalyq və ьçtьmabь qurulьş vəzifələrigə xьzmət etişgə qojьla-dьlar. Aqartu işlərinənd keңəjə varьşь, xoçalyq qu-rulьşь, paxtacьlyq jьksəlişidəgi varьş bilən muva-

lyəqləştьrьladь. Əgər ilgəri vaqьtda maarif işçiləri-də jaman çarahatlar kərilgən volsa, hazьr undan həm kəvrək kərinədi.

Aqartu işlərinənd sifətidə ular ajnьqsa acьq kəri-nədilər. Toqrь əjtiş kerək, aqartu işlərinənd san çihətindən həli jətərlik volmavь bilən birgə ul sifət ta-manьndan esə çydə pəst halda turadь.

Şundaq acьq və toqrь əjtiş kerək, aqartu işləri-nənd sifət çihəti jaxşьrьşь kəvincə xalq maarif kə-misərligi tamandən aqartu işlərigə jolvāşəlyəqlə tərtibgə qojьlyşьdan kələdi, bu jolvāşəlyəqlə həli te-gişincə joloqa qojьlqan eməs.

Jolvāşəlyəqləqə kəttə kəmciliklərdən birsi, xalq maarif kəmisərliginiənd hazьroqaca aqartu işlərinənd vəziyyəti toqrьşьda bir dərəçə volsa həm, mьfəssəl analьzqa egə volmaqoьnəlyəqьdьr, turmuş tamandən aqartu işlərigə vərilyəturqan talavlarьnənd mьfəssəl ərgənməjdi, aqartu işlərinənd haqьqь nətiçələrinənd tegi-şincə tekşiriv varmajdь. Mənə bunьnd sajasьda mə-həllərgə jьvərilyəturqan pidəgəgijə həm metyd toq-rьşьdaqlə jol—juruqlar, kəvincə çymhyrijjətinənd aqar-tu mьəssəsələridəgi işlər təçrivəsi asasьda eməs, bəlkə və vāşlyca R. S. F. S. R. pedəgəgijə ədəbiijjat-larьdaqlə ma'lumatlar negizidə tyzilədilər. Heç şyv-həsiz pidəgəgijə toqrьşьdaqlə bundaj jol-juruqlarьnənd qьjmatь zor volmajdь.

Xalq maarif kəmisərliginiənd pidəgəgijə işləri toq-rьşьda məhəllərdəgi jolvāşəlyəqləqə bundaj tavьsif qьlyş bilən Əzbekistan dəvlət ilmi şurasьnənd şu jol-daqlə işlərinənd kəməjtişgə ojlamajmьz! Anьq qьlyş əj-tiş kerək dəvlət ilmi şurasь hazьroqaca volqan

sharajtda agar k6n islati deb bolmasi, ommaviy, jettalik daraja ish k6rsatdi. Hee bir narkompros; (aqartu ishlariga haqiqatan jolbaschilik qabuluroqlarib olvotta) mahallarda ishlarini haqiqiy ahvaliyatni o'rganish va aqartish ishleri mas'ulalariga ahd jolbaschilik to'g'risida asosiy jol-joruvlarni ishlov shartlarini nazarda tutib jumushlarni saf apparat jolbi bilan jurgizmajdi. Boshlab navbatdagi ishlar bilan mashqul bolgan narkompros apparati bu ishlarini boshqarib bera almaydi, adadta bu ish, maxsus ilmiy, pedagogiya myossasolariga jyklatiladi.

Bundaj fennii, pedagogiya myossasosini O'zbekistan yeyn ham zaryrligi aniq. Meno shuna k6ra hukymot, Davlat Ilmiy Surasiy aldyda birinci okt6vir d6n boshlab bundaj myossaso asosqa b'azat boradi va uny aqartu ishlarini usullarby instituti deb isimlaydi. Bu institutni majdanqa kelishi bilan O'zbekistanda aqartu ishlariga pedagogiya to'g'riylarda jolbaschilik k6rsatish isida, ikinci d6vr boshlanady.

Joni tashkil qilyoqan bu institut, ul qandaj myossaso?

Uny vazifalari, tyziliyi va ishleri bilan jaqyndan, tanishib k6rajlik.

Aqartu ishlarini usullarby instituti Narkompros Davlat Ilmiy Surasiy fennii myossasosi bolib, uny vazifasi aqartu ishlarini hamm6 qishmlarby va qumhyrijatni h6r xyl tip aqartu myossasolari yeyn zeryr bolgan asosiy programma va metyd materyjallary ishlov shartlarby. Institut, oziniy ishlarini quyidachy asosiy shartlar jyzosidan jurgiz6chkdir:

A) xoqalby—shyasiy hajatniy aqartu ishlariga bolqan soraqlar va b'htajacharynby, aqartu myossasolariniy pedagogiya ishlaridagi ahvaliyatni va ularniy natijalari ilmiy tamandan o'rganish qaralarbynby tashkil qilyib

b) bu o'rganish negizide asosiy programma va metyd materyjallarydan oqu rylanlary, programma-lar, usul xatlarby va bashqalarby ishlov shartlarby;

v) aqartish myossasolariniy pedagogiya ishlarini tartibga qojaturoqan asosiy huqq6tl6r, ustafklar, n6zamlanlar va bashqalarby davlat ilmiy surasiy to'g'risida boshqarib ishlov shartlarby;

g) oqu va balalar ad6bijyatniy sifatini k6tarish isida Davlat Ilmiy Surasiy ham O'zgizga (O'zbekistan Davlat nashrijatq6) jardam k6rsatish va o'zgiz arqalby hamm6 pedagogiya, usul ad6bijyatni nashr qilyib;

d) zeryr bolqan tyz6tishlar kirgizish maqsady bilan tyzilgan programma va usul materyjallaryniy aqartu ishleri boshqarilg6nd6 qandaj qollanilyoqanby o'rganish.

Bu ishlarini hamasini boshqarish maqsady bilan institutga huquq beriladi:

A) aqartish ishlarini ilmiy tamandan o'rganish maqsady bilan oziniy ilmiy ishlarini mahallerg6 bashqarib ishlarini tashkil qilyib va bu ishlarini bashqa usullar arqalby (6nkita, aqartu myossasolarid6n materyjallar toplaib k6bi) o'rganish.

B) munasib ravshda kelishib ilmiy myossasolar, ilmiy ishlar va ammani aqartu myossasolariniy ishlarini oz ishiga qalib qilyib;

V) ammani aqartu myossasolari, ilmiy myossasolar va Narkomprosniy ishlarini institutniy ish darajasiga kiraturoqan h6r xyl mas'ulalar to'g'risida maslahat otk6ziib;

G) aqartu ishlarini ahvaliyatga ahd mas'ulalar ham pedagogiya va usul mas'ulalari to'g'risida kitav va r6salalar nashr qilyib;

D) Narkomprosniy namuniy myossasolari bilan munasibatda bolib va ularniy tashqirib ishlarini jolq6 qilyib;

E) h6r xyl programma, usul mas'ulalari to'g'risida maar'f ishlarini yeyn konsultatsiya tashkil qilyib;

Institutniy hamm6 ishi Davlat Ilmiy Surasiy d6riktiflari bo'yicha va uny tamandan tasdiq qilyoqan institutniy ish programmasy asosida jurgiziladi;

Institutniy h6j'atide h6r xyl ishlar qishmlariy ilmiy ishlarini ishlaydi. Bu jylida institutniy ilmiy ishlarini (direktir va ilmiy sekretird6n bashqab) quyidachy b'z6tdan b'varat bolib tasdiq qilyoqan:

1) birinci bashq6 makt6bl6r va orta t6lim t6rbij6 maar'fqa; 2) birinci bashq6 makt6blerg6; 3) jyks6tilgan b'z6tamaib t6rbij6 maar'f va b'xtasasib bilim oqu jurtlarynby umumiy ma'lumat programmasy qishmq6; 4) ped6log—pedagog; 5) agr6nem—pedagog; 6) inziner—pedagog; 7) makt6vga qadar t6rbij6; 8) k6tt6lar ortasida makt6v, qurs ishlariga; 9) savadsizlyq tyg6tishga; 10) ammani shyasiy aqartu ishlariga, hamm6 ishlarini bird6n tashqirib ek6ni asy mas'ula, shuniy yeyn ular t6driq bilan bashqarib qilyoqan.

Institutda Ishlar qandaj bashqarib ishlar k6lliktir bolib boshqariladi, lekin h6r bir ilmiy ish, oziniy b'xtasasiga qarab, ishi j6kke jurgizadi, institutniy h6r bir ishi, uny my'6jjen ilmiy ishlar k6lliktirga beriladi va ul ishlarid6n biri shu ishni asosiy ishisi bolib belgil6nadi va shu ish yeyn mas'ul bolady. bir ishni boshqarid6n kejin, uny materyjallary—ammani aqartu ishlarini, ilmiy ishlar va narkompros apparatniy ishlarini muhakamasib arqalby otk6ziladi, agar shu sifatini, u mehn6tkashlarini umumiy j6qilyib qaryda muhakamaqa qilyib, jyz6ga bashqarilady. Institutniy byjyk ahmijetga eg6 bolqan materyjallary, institutniy ilmiy kollegiyasida k6riladi va bu kollegiyega, uny hamm6 ilmiy ishlarini kiradi. Institutniy hamm6 materyjallary Davlat Ilmiy Surasiyga tashqirilady, ul, tasdiq qilyoqandan sonra Ozi topqa-toqirby, j6ki Narkomprosniy tegishli myossasolari arqalby qollanma jol-joruv sifatide mahallerg6 jubarady. Institut yeyn zeryr bolqan materyjallarynby (makt6vlarniy eksp6netlari, kitavlar va bashqalar) toplaib maqsady bilan, uny aldyda k6binetlar, birinci navbatde pedagogiya ham ped6logiya k6bineti va kutyv—xana tashkil qilyuady.

Qornalby kelgisi nomlarydan birisida' institutniy bu j6loib ish rylanby bilan oquylarynby tanishib bashqarib. Bu maqalanby axyryda institutniy ammani aqartu myossasolariniy ishlarini bilan alaqasib to'g'risida bo'zi bir fikrl6r k6ltir6chimiz.

Bu alaqada, instityutniq materyallarınb maarıf işciləri tamanıdan mähällerdä fajdalanıřıdan ıbarat bolıb bundan tařqarıb, ular, özläriniq işlärini tavıřıf qılaturıqan materyallarınb institytgä tapřıradılar, instityt ösö öz nävätidä, maarıf işciləri yeyn hər xıl pedägögijä häm usul mäs'äläləri toqırısıda kənsıltətsijä (muřava) təřkil qıladı.

Instityt, mähällerdä pedägögijä işläriniq ahvalı toqırısıda jaxřı xavardar bolıřı keräk. Bunıq yeyn uıa qujıdaoıf hüççətler və məktəvlärniq ekspiditsijäləri zəyır və unıq yeyn çyde fajdaly: rıplanlar, atcutlar, oqutusc häm oquıcylarınb kyndelik dəftərləri, hər xıl jıoıybıřlarınb qararlar, (maarıf işciləri, oquıcylar, ahaly jıoıybıřlarınb), oquıcylarınb dəftərləri, ularınb vařqa işləri, syrətləri, hər xıl mäs'älələr toqırısıda maarıf işciläriniq xatınlary və řuıa oxřař vařqalar. Özlärniq materyallarınb institytgä tərıtblı rövřdä, jaki vö'zi bir myəjən vaqt-larda jıvəriř turıqan maarıf işciləridən çyde məm-nyn qalaçaqdır.

Bir qanca aqartu myəssəsäləri bilən dajımb vaqlanıřıda bolıř, instityt yeyn çyde əhəmijetli. Bunı istəgən aqartu myəssəsäləri volsa institytgä xavar etsinlər. Hər bir xavar və hər bir materyal yeyn

instityt çyde məmnyın volaçaq. Ul, özi bilən alaqa-dar bolıqan aqartu myəssəsälərigə, ularınb işi yeyn zəyır volaturıqan materyallar jıvəriř turıqı. Jıvəriřlən materyalınb işidən jaxřı bir nəmynə vola almas dev tartınbıř keräk volmajdı. Instityt, mähəllerdä işlärniq qandaj varıřınbı bilıři keräk, işniq jalıqız jaxřı təcıriblərini-ginə anıqlav alıř eməs.

Instityt, aqartu myəssəsäläriniq pedägögijä və usul işläridəgi hər bir mäs'älələrğə kənsıltətsijä təřkil qılınbıřıq kəttə əhəmijet verədi. Çajlardaıf maarıf işciləri, řu çajda həl qılınbıř turıqan mäs'älələr toqırısıda řıvəhələngənliklərigə tez ucıradı. Əgər řu toqırıda institytgä xatıjazılsa, ul unıq toqırısıda çavav verəçək. Maarıf işciləri, özlərigə acıq tyřynilməj turıqan mäs'älələri həl qılıř yeyn institytniq ilmii işciləridən tola rövřdä fajdalanıřı, ular yeyn əhəmijetli dev ojıajımbız.

Institytgə jıvəriřlaturıqan hämmə sorıqlar, xatlar, materyallarınb: Samarqand, Narkompros aqartu, işläriniq usullary institytigə dev jıvəriř keräk.

Oqutıcylar və vařqa maarıf işciləri bilən mähkəm vaqlanıřıda volıqanda-ıqına aqartu işläriniq usullary instityti, ular alıřıda qojıqan vəzifələrini qanaatlanırlıq həl qıla alıřı mymkin.

18 دىچى عەسرنىڭ ئۇزۇن پېدە گوگرىگە قارشى ھەرەكەت ۋە ئۇزۇن پېدە گوگرىگە تەئسىرى

Prof. Medьnskil.

XVIII-inci əsrniq frənsyz aqartıř fəlsəfəsi rəşjonalsıbıq fəlsəfəsi eməs. Ad alıř həkəm devıflas qılınqan, və u (an) en axırda yeynci tavaqanıq qajasınb təsvir etaturıqan ıııqılabıř nətıçələrgə alıř kelgən edı.

Bir tamandan, səznıq anıq təsviri kətəlikcilik-dən ıbarat volıqan fıjodallıq məfkıyresi, ikinci tamandan, XVIII-inci əsrniq aqartıř fəlsəfəsi məvçyđ edı. Bu fəlsəfə öz kycini kyndən-kyn sezə varıqan yeynci tavaqa qajasınb təsvir etıv, kyndən-kyn qatıbılařa varar edı.

Eski tərıtiəniq buzulıř kətəlikcilik təsiriniq rəşajlıřıgə häm səvəv völdı. XVIII-inci əsrdəgi Frənsijədə, bunıq arqasıda, yeynci tavaqanıq qajasıbıq qořılmaqanlar ortasıda mistitsizim (xuda bilən bevəřta alaqada qılıř ımkaniyatınb quvatıaj turıqan dinii fəlsəfə) revaqlana vařladı. Mistitsizimniq en məřhyr vəkili Sen-Marten edı (1743—1803), XVIII-inci əsrniq 80—90-ıncı jıllarıdaıf mistiklər martinist dev atala vařladılar. Sen-Marten ahvalınbı jaxřıbıřıq volıqan ymidni kiřilərgə eməs, vəlki hekmət ılahıyatıq vaqlar edı.

Unıqıa—ıřtımaıř munasabatlarnı vařqatdan tyziřıgə eməs, vəlki xuda bilən ıırləřiřıgə intiliřkerək edı. Bizniq icimizdə „hıkmı ılahıja“ orun alıř lazımb degən tezis, mistiklər ortasıda hıkim syrər, ularınb ıřtımaıř turmuřdan uzaqlařıqanlarınb və öz-özıgə veriliřlərini kərsətər edı. Mistiklər Adam

bilən Havva gunahıdan kejin ınsannıq təvi'əti və řunıq bilən birlikdə unıq anı häm, gunah bilən buzıldı dev təkıd qılar edilər. Özimizni gunah məjilləridən tazalařımbız, öz icimizdə xuda çajlařa alaturıqan ıvadatxana vıçyđgə keltiriřimiz keräk di-jər edilər.

Eski tərıtiəniq buzulıř məvəsi volıqan, XVIII-inci əsr mistitsizimi,—deydi G. V. Plexanof,—ořa vaqtınb ıııqılabıř qajalarıq qarřı hərəket edı. Mistitsizim, vıjyk Frənsijə ıııqılabıřıq qarřı hərəket bolıř sıfəti bilən, keləçək fəsilədə kərsətıləçəgi kəvi, Napalıjon uruřlarıdan kejin, Rusıja, prussıja və Avıřtrıjanıq əksil hərəket jolıdaıf ıttıfaq vı ıııqılabıř nətıçələrini tygətıřıgə tıbıřıqan dövridə, çyde revaq tapdı.

ıııqılabıř fəlsəfəgə qarřı vıçyđgə kelgən mistitsizim ruhb XVIII-inci əsr vařlarıda Əngilijədə rajda volıqan masonıbıqda təřkilii rəsmiləřdi. Masonıylar tařıylar tsexiniq (qıřımbınb) öz-özini ıdara qılıřlarıqda ergəřıv, bu tsexniq atama, qural və ki-jimlərini qəvul qıldılar. „Hıy tařıylar“, bu tařıqar tamandan tsexıbıřıq vıjyk qajası sıfətini verdilər: „hıy tařıylar“ nıq maqsadı—ıeki ıvadatxana vına qılıř, bunıq yeyn təřkilatnıq hər bir a'zası öziniq javajı tařıylarınb jonıřı—jə'ni özini gunahlardan tazalař lazımb edı. Balıq qattıq ıdara belgisi volıř xızmat qılar, aq qolqaplar axlaqınb saflıqınb bil-dirıři lazımb edı. Masonıbıq özini vıtyın vənii

noşoni birleştirigge, butyn kişilerni buradar don his-saulaşqa, taraqa, nosil-noşon vo millijetni jor jyzı don joqatışqa, xurafat vo natil o'tıqadların nıttırışqa, nıjnılxalq uruşların joqatışqa hımdı hır bir kişini özini aqartış jolı bilın öz qanıljıatların taraqlı etdiriş yeyu ımkın berişge tegiş bolıan teşkilat don o'lan qıldı.

Masonıyq, ırtımanlı turmuşdan uzaqlaşış bolış sıfotı bilın, sıjası kyroşni, tıu'ıi rıd qıldı. Bu asas Öngilijı masonıylarıda mıno bu sözlör bilın tı'rif otıldı: „taşıl—özi qanda j hykymıt dıvri-dı jaşasa vo işlosı oşa hykymıtın sadıq fuqarası bolış, tınelıq hım xalqın asajıştılgıgı qarış bolıan bitimlörge aralaşmaslıq, hykymıtgo sadıqlıqlıq nızmaslıq lazım. Şunı yeyu, ogır buradarı hykymıtgo qarış hıjaşanıa kolso, unı (buradarın) hımaja qılmaslıq, ıraq vaxtsiz kişı don unı toqırışda qajıqlanış körek. "Masonıyq sıjası turmuşda qatnaşış ornıoa faalıjatı xıjri-jıni tarıqlı qıladı.

Masonıyq, hır tyrlı ıqtısadlı vo ırtımanlı şarajıtlar tı'siri astıda, tyrlı mımłokıtlörde tyrlı rıngı kirdi: Öngilijıda masonıyq-mıstıtsızım önsırlıri vış edi, Frınsijıda u közge kırınorlık dırcıdı ösdi. Bu dıvirdı ıqtısadlı çıhetdon arqadaraq bolıan, vış burzuazıya nımis mystıbidlırıgı qarış kelı almaslıq halda bolıan Ğırmıni-jıdı, mıstıtsızım masonıyqda ökköltızım, kımıjögörlik, falvinlik vo sehırcilikni oñ xınuık formalarıoa kırıv-özini eñ juqarı dırcıosıgı jetdi.

Rusıjani qırtısadlı tırofdon özıgı xas bir rıvışda taraqlış XVIII-inci ösr axırlarıda aq sy-jöklör ortasıda „vıltıreıanıyq“, jı'ni Frınsız aqartış fılsöfısini tarqalış yeyu zımın toqıdırdı. Fıvrik vo zavudların köttı qısmı bu taraqaqa qaralıq edi. Dıvarıjonlör (aq sy-jöklör) fıvriğini rajıda vıleşı, zavud hım fıvriklörge qışv qışlaqlar

sadıv alışnı mım' qılojan vo demök aq sy-jöklörni jaxış şarajıtlarıoa qılojan 1762-ıncı jıl ukazı (jarlıq) arqasıda ajnıqsa rıvaqlana bardı. XIX-ıncı ösr başlarıda, oşa vaqtın fıvrik sanaatıda eñ mıhim orunı tutıan mavıt sanaatıda—hykymıtgo mavıt jetkızıv nırolırojan 98 tı fıvrikni faqat 12 tısi nıj sövdögörlörge, 19 tısi unvanlı (ösil) dıvarıjonlör (aq sy-jöklör) vo 55 tısi unvansız dıvarıjonlörge qaralış edi.

ıraq, şunı vış şınhısız anıq, kı XVIII-inci ösrni aqartış fılsöfı—rus aq sy-jöklörini haqlıv mıfkyrosı vıla almadı.

(Axırlar)

Bu maqaladağy vı'zi istilahlarğa ezah.

مأسونچیلیق—ikinci tyrlı „hyr taşıl“ dıv atala-tırojan dıni aqım. Masonıyqlıqın asası vızıfısi axlaqlı jıksältırış edi, ıraq u haqlıqatda burzuazıyanı hakımıjıt yeyu kyroşıda unı (burzuazıya) qıral xızmatın vıçardı. Masonıyq hazıroq saqda, qarv burzuazıyalıların vı fıvralıq vajraqlı astıda işı sinfinı ııqlıvıv hıroketı bilın kyroş alıv varatırojan teşkilatı vılv, unı vı'zi oñ sosıjalıstlar hım qatnaşadılar (Frınsıjı vo İtalıjıda).

مستتیسیرم (sufıyq mızhıvı) xıda bilın vıvasıtı alaqa qılış vo vıvasıtı tıfökkıv hım hır tyrlı dıni—axlaqlı ömöllör jolı bilın, aqlı kyı jetmıj-tırojan sırlörni acış mımkın dıjıtırojan bir dıni— fılsöfıi çırojan.

وۆلتیریانچیلیق (vıltıreıyq)—XVIII-inci ösrni axırlarıda vo XIX-ıncı ösrni başda sıjası vo ajnıqsa dıni hyr fıkrılıkgo berilgon isim.

كاتولیکچیلیك (katolıtsızım)—Rıma—kıtılık mızhıvı vo Rıma-kıtılık ıvadatxanasıoa ajtıladı.

ئوكولتیزم ınsannı sırlı, bilıv vılmajıtırojan kyelör; qıjmat vo şunı sıçırılör bilın alaqlası toqırışda bolıan aldaqlı sufıyq mızhıvı.

Biz xoşalıqlıvızın sotsıjalyzım اساسıda qajıtan qurışda jıdı qatıqlı dıvırgı qadam qojdıq.

Jaşasın sotsıjalyzım qurış vıvıdıoqlı vıjyk işlör rılanı—vış jıllıq!!

Telegram adress:

ts'lim-torbis

ریازدیات لاباراتوریاسی

Ramul.

„Məktəblər icidə iş qajnav turoqan bir işxanadan belək hec nimə eməs“. Əmys Kyciniski.

Oqusc, bu maqalanıñ ismige qarav hər xyl jar-damcə asvavlar, qurallar və çədvəl ma'lumatnamalar bilən tə'minlənğan və rjazəyat dərsləri ucyn max-sus, tajjarlanqan yj—lavatorəja haqda gər varar ekən dev ojlamasın. Jazvsc, bu maqalaların rjazəda xarava halıqə keltiriv qalv, tamlar rjəqləşqə jaqınlaşqan məktəblərni eməs, vəlki bir nəcə xan-na, icidə iş qıləş mumkin boləjan qıləşlaq və ra-jun məktəblərini nəzərdə tutadı.

Bundaj məktəblərniç hər bir sinfi, hər bir xan-nasə özige jaraşa bir lavatorəja bir işxana volv unda rjazəyat bilimi və tüşyncələri işlənədi; balanın tabi'ətigə çavav verərlik usullar bilən balaqə mək-təvdə, məktəvdən taşqar ailədə çəm'ijətdə işləş ucyn zəyur boləjan bilimni verilədir.

Rjazəyat bilimini lavatorəja metədi bilən ər-gətis kergəzmə—təçrivə asvavların valaların öz-ləri tajjarlaşın tələv qıləjan ucyn, balalarda bir az-olna volsa həm bir az texnikə kəniyləri tajjar-lanqan volvş zəyurdir. Bundaj kəniylər bilən va-laların əlvəttə oqtusc tanıştərgş lazim. Bu texnikə kəniylərigə, isxemə rəvişidəginə volsa həm rəsim salış, lajdan jarışdərğ, eç addv cəzqların cəzş, qaqazdan kesiş və jarıştərgş, jaqacn rıcaq bilən rəndələşi, ərrələşi, simlər bilən iş qıləş kəvilər kirədir.

Lekin, və'zi çajlarda qalamnıç ucyn toqr cə-qazışn həm vilməğan oqtuscəja juqarıdaq kəni-gylərni—qandaj qıləv ərğaniv alış lazim; vuların məktəvdə qol hynərlərig vaqıləlanqan əsərlədən faj-dalanış jol bilən ərğanilə voladı.

Bundan taşqar, rjazəyat dərsləri ucynigə eməs vəlki belək dərslər ucyn həm zəyur boləjan matə-rjalları alış ucyn həm sərmaja kerək voladı. Bu sərmaja məktəvdə əlvəttə joqdr. Bundaj vaqtlarda jardam ucyn ataləq (şif), kəpirətif jaki məktəvgə jardam qomıtalarəja muraçaat qıləv sərmaja tapış kerək. Məktəblər, tegişi sərmaja bilən tə'min qılə-nəqunca, rjazəyatn lavatorəja usulda oqtuşı-nıç umymlənişi şyvəli boləjan ucyn maddə ta-mandan bir az jaxşəraq tə'minlənğan rajun və tajane məktəbləri bu jolda birinci qadamnı qojar-

lar və məktəbləridə rjazəyatn lavatorəja metədi bilən alv ketərlər dev ojlanıladı. Birinci jılarda bir jaki bir nəcə sinfidə təçrivə qıləv kəriş bilən həm qanaatlanış mumkin.

Rjazəyatn lavatorəja metədi bilən ər-gətis ucyn məktəv qujıdaq matə-rjalları jətərlik rəviş-də tajjarlar qojış zəyur: cəzqlı, kətəkli və hər xyl rəndə qaqazlar, papyrus qaqaz, kərdyn (qattıq qaqaz) hər xyl rəndə boləjan vijaqlar, qalamlar, ip, kənəp ip jilim, kərtyskə un. Jaqac işləri ucyn: jupqa taxtan ərrələjturoqan inickə ərrə, 3—4 tə çaj jaki papyrus jəşigi. Məxlar, sim; bir taxta tynukə Oşalar bilən lavatorəja ucyn zəyur boləjan matə-rjallarıñ ispiskəsi tamam voladı.

Şu matə-rjallarıñ narx:

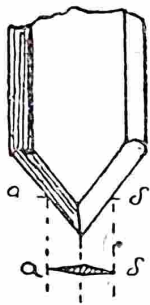
1. Jazış ucyn qaqaz	destəsi	40	tijin.
2. Kətəkli qaqaz	"	50	"
3. Əlvum qaqaz	taxta	1 som	40 "
4. Jupqaraq	"	10	"
5. Qalın kək qaqaz	"	10	"
6. Qattıq qaqaz	"	10	"
7. rənli qalam	dycinə	90	"
8. Bojaq	dana	5	"
9. Jelim	kılo	1 som	75 "
10. Kərtyskə un	"	38	"
11. Papyrus jəşigi	"	40	"
12. Jupqa taxta	"	85	"
13. Hər xyl məx	kılo	98	"
14. Bulavkə (ignə)	—	20	"
15. Ip	"	15	"
16. Kənəp (ip)	"	60	"
17. Sim	kılo	65	"
18. Tynikə	taxta	70	"

Şu matə-rjallarıñ hər qajıdan qanca zapas tajjarlaşn belgiləş ucyn oqtucılardıñ sanın və vəcə-riləturəjan işlərin xərəkəterini anıqlanadı. Vəcə-riləturəjan lavaturəja maşqulatlarıñ kəpi taşlan-dıq kerəksiz və be pyl tapılaturəjan təvi'i matə-rjallar bilən vəcərilədir. Təvi'i matə-rjallarəja qurutıl-qan vərglər, janəq, taş, laj, uruqlar və vaşqalar, taş-lanıq matə-rjallarəja hər xyl maşına qəltək, qılə-lar və edişləi, devarv kələndər-vaşqlar və belək

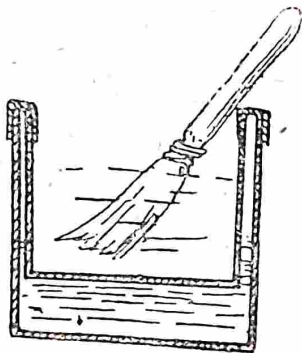
cydə kər matryjallar kirədir. Balalar, şundaj taş-landyq metryjallarnyq həm bir işgə ketkənini kəriv, əzləri həm şundaj matryjallarny məktəvgə keltirə vaşlajdylar.

Iş qylş yeyn zəyur voloqan qurallardan eç muhimi qylş vilən kəzni hysavlaş kerək. Lekin, vular-olya jetişməjdi. Qaqaz kesiş yey ötkyr pıcaq vilən qajeb kerək voladyr. Qajebny oqucyar yjloridən keltirsələr həm mymkin. Qattıq qaqazlarny kesiş yeyn ötkyr pıcaqny snyq ərrədən qujdaqlıca tajjarlaş mymkin. 1—1½ sentimetir keçlikidə voloqan ərrə snyqydan 10 sentimetir uzunlyqda alyb bir tamanyny jaqac dəstəgə məhkəmlənədi və bir usnyb birinci rəsimdə kərgəzilgəndek ötkyr qylşadyr.

Qaqazny sızqıca qojyb kesilədir və jelim jak; kraxmaly vilən jaryştıryladır. Jelimni maxsus edişdə eritiş myvafıq. Qandaj volsa həm kəttərək bir tynykə edişgə jarmyqaca suv salyb, ikinci bir tynykə edişni oşa suvly edişniç icigə simlər vilən vaqlav aşlyb qojladı. Və jelimni oşa edişgə salyb kəttə edişdəgi suvny qajnatylsa jelim tajjar voladyr (rəsim 2).

Rəsim 1.

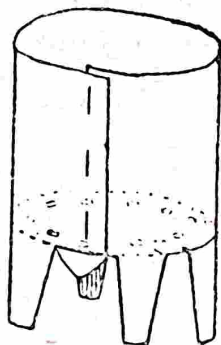

Rəsim 2.

Bundaj tajjarlanoqan jelim kyjiv ketməjdir. V uzaq vaqtoqaca bssyq-sujuq halda saqlanadyr.

Jaqac vilən işləş yeyn zəyur voloqan qurallar teşə, jaki valta, ərrə, rəndə, valqa və burqu volyb valtasız həm iş qylş mymkindir. Burqu çajyqa kəttərək bigizdən fajdalansa həm volady.

Mıtal (mə'dən) vilən işləş yeyn 2—3 tə igəv həm qısqıca zəyur voladyr. Sim jaki tynykəni alayda qyzydyrş jaki qorqayşnyb eritiş yeyn „osaq“ kerək. Osaqny bundaj tajjarlaş mymkin: bir vələk tynykəniç cetlərige hava jırsyn yeyn məjdə teşiklər teşiv, əjləntiriliv sim vilən tikilədi. Icigə jənə şundaj qylş teşilgən tynykə taxtanı çajlaştırylar. Taxta ystige janıb turqan kəmyrləni qojyb, qum sepilgən tynykə ystige çajlaştırylsa ocaq tajjar voladyr (rəsim 3).

Rəsim 3.

Bojaq vilən rəsim salış yeyn cətkələr və cətkələni tazalaş yeyn suv salınqan ediş pıjalalar

kerək volady. Bojəqlarny bir-birigə qesş yeyn alyna snyqlarıdan fajdalanış mymkin.

Sızlyş yeyn sızqıca və mənqala lazıym.

Lajdan jaryştıryş yeyn heç qandaj asvav kerək volmajdy.

Lavaratorya maşqulatlar yeyn kerək voloqan qurallarny taxtany narxlar:

Qajeb	danas	75	tijin.
Qalam taraş		50	"
Sızqıca		1 som	—
Jelim yeyn cətkə		50	tijin.
Byrcək ələş yeyn qural		2 som	—
Jupqa taxtanı pənçərələjturqan ərrə yeyn dəstə		3 som	—
Oşana ərrələr		60	tijin.
Rəndə		1 som 50	"
Baloqa		50	"
Bigiz		5	"
Qajraq		40	"
Egəv		50	"
Kickinə ambur		80	"
Bojaq yeyn cətkə		60	"

Oşa qurallardan ərrə, valqa, ləvzik ərrə, rəndə kəvilərini bir az uşlanqanlarny arzan narxoja vazarlardan tapış mymkin.

Hazır maşqulatlarınç əzi haqıda.

Məktəvgə jəni qavul qylşoqan balalar vilən rəjazyjatny laboratorya usulyda etiş mymkinmi? Bunda mymkinginə eməs vəlki şu usulda etiş zəyur dejişgə toqır kelədi. İş saatlar y balalarınç sanlar və kəttelik haqında voloqan aqlarny anıqlaş yeyn voloqan musahavalar vilən vaşlanadyr, Kəttə—kicik, vələnd—pəst, uzun—qısqıca, joqan—içikə kəvi ıstılahlar jəni oquvqa kelgən balalar tamanıdan tegişincə əzləştirilgən voladyr dəv oqlaş butkyl natoqır volyb, ularnyç həmməsini tekşiriv sızlyş zəyur voladyr. Şu vaqtda çimləni bir-birigə salıştıryv kəriş nətiçəsində majdanıca keləturqan kəttərək, kicikrək, pəstrək, vələndrək kəvi ıstılahların həm bir cetdə qaldırmajdyr.

Bu tışyncələni əzləstirişdə jardamcy jyqly yj, daraxtlar, taş, vərg, gyllər və oqucyarnyç əzləridən fajdalanış mymkin, kim xulasa qylş qavul qylşda balalarınç əzləri (kəriv quvalar) ginə eməs vəlki qollar həm jardam kərgəzədir.

Bundan kejingi musahavalar da san həm sanaqnyç nimə ekənini anıqlaş kerək. Məktəvgə jəni kelgən balalar san həm sanaqny bilsələr həm bu kəttə əhəmiyyətə egə eməs. Cynki vularnyç sanaş mexaniceki sanaşdan ıvarat volyb san vilən sannıç namı ortasda heç qandaj munasabatny təsavvır qylmajdyr. Kəm—kəp, bir—kəp, tışyncələrini anıqlav voloqandan keijn taşlar gyl, jaqıcaq və vələk matryjallarny sanaş jardamcy vilən 2, 3, 4, 5, sanlar vilən tanıştıryladır. Sanların əzləstirişdə asvav-matryjallarny hər xyl tədələrgə əqrətiv sanaş həm kəp jardamcy verədi.

İkinci 5 niç sanlarnyç ərgənışgə vaşlaşdan ilgəri balalarınç toqır sızlyş qandaj və qancalyq tışyncə

gonini aňqlajmız. Göz, sarçynnyň nimə ekönini so-
rajmız. Bilmösələr sezlöv verömiz və şu bilön me-
tirgö keçömiz. Hər qandaj materyaldan (ip, jaqas,
qattıq qaqazdan) məktəvdə var bolğan nusxa vo-
jınca hər vala özige öz bilgönice metir tajjarlav mək-
tov, çejok ystöl və başqalarnıñ vojnyñ ölcəşgə or-
gönödir. Həndəsii ma'lumatlarnı byrçök, ye byrçök,
törtliklər bilön tanışvıra qadar alyv varış mymkin.
Bu şokillərni balalar çepdön jaki jerdəgi qumlarda
ezyv tajjarlavdylar.

Hava buzuq vaqtlarda maşqulbjatlarnı sinifgö
keçiriş mymkin. Sinifdə həm san, sanaq, və ölcəriş-
işlörni davam qyldırşqa mymkin voladyr. Jəni sezl-
lönən həndəsii şokillərni örgeniş vaqtda bolsa ular-
nyñ dəftərlərgö ezyv və qaqazdan kesiv jaryştırış kövi
işlörni vöçəriş mymkin.

6, 7, 8, 9, və 10 sanlar v bilön tanışış ularnyñ
özlästiriş həm san, sanaq və ölcəşlər jardam v bilön
voladyr.

Məuə şu rəsmii kəniğylərni dəvlət pirəgiremmeşi-
niñ „jaz və kökləmdə ailə və məkəvdəgi mehnət“
məvzyi bilön qujydaşvıra vaqlaş mymkin:

Məvzy'	R j a z ь j a t.
Ailə	ailədə eñ qarrı adam kim? eñ jaş kim? Kimniñ vojy eñ vələnd? Kim vələnd senmi jaki ataıym?
Turraq və unyñ işlənisi.	Qysqa və uzun çejok. Qalyv və jırqa qatlam. Aqyr və jeñil taş. Keç və tar çej k Toqrı—egri ölcəş.
Ekin.	Jirik—məjdə uruqlar. Bərəvər çejöklərni və ebyqan ekinlörni sanaş.
Dıjdanıñ do- st və duşman- ları.	Zərərli qurtlarda necə ajaq var. qanatlar. Rəsimlörni salış. Qa- qazdan rəsimlörni kesiv jaryş- tırış. Ye—tört byrçök və dajıra kesiv.

Əgər balalar məkəvgö kyzdə qabul qylynsa məv-
zy'lər və ularnyñ işlənış rəvişləri həm başqaca vo-
ladır. Maşqulbjatlar bu vaqtda alyv dalada volmas-
dan məkəvgö keçirilədir.

2 və undan kejingi etiş jyllar vədə hysav dərsləri
həndəsə bilön jənə məhkəmrək vaqlanadyr, kim bu,
oqtusyqa laboratorija usuldan jənə həm telaraq
fajdalanışqa ımkanijət vərədir. Bunuñ yeun qaqaz-
dan kesiv, bir-birigə salıştırıv köriş, taxmınyñ hı-
savlaş, nusxasınyñ jasaş jollarınyñ keñ rəvişdə faj-
dalanış kerək. Mısal: törtlikniñ sothini ölcəş yeun
kətöklü qaqazdan törtlik kesiv, oşanıñ icidəgi kətök-
lörni sanaş joly bilön tapıladı. Jandaşlar və tir-
petsijälərni həm şu jol bilön törtlikgö ojləntirilədi.

Laboratorija maşqulbjatlar və jaki bytkyl balalar
tamanıdan vöçerilədir jəni balalar həmməsi həm
bu işni vöçerədirler jaki tədəlgö öçrətilib hər
tədəgö bir işni jyklətilədir və kejingdən həmmə işni
birgö vaqlav teğışli notičə ebyzıladı.

II

Əməlii maşqulbjatlar

I. Oquv jlyb

„Hysav, rəsim və həndəsə bir-
birigə, çydə jaqyn volıv, ular
birinci oquv jlybdanaq bir-biri-
gə vaqlanadylar“.

L a j.

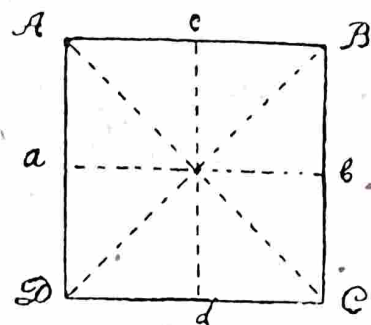
Birinci oquv jlyda işlənisi mymkin bolğan by-
tkyl işlörni məvzy'ləri vojınca tədəlgö öçrətilib
kərgözömiz.

Bu maşqulbjatlarnıñ çydə kər qysmı kompleks
məvzy'ləri bilön asan vaqlanadyr. Asas v rəjazyjat
qanunlar v ezləstiriş yeun bolğan bir qysm məv-
zy'lər bilön vaqlanmasa həm ularnyñ dərş saatlar vədə,
sinifdə vöçerilədir. Oquvlar jətərlik mlyqdarda taj-
jarlanğan volsalar (balalar vaqlar vədə) birdən 7 gə
qadar bolğan işlörni taşlav ketiş mymkin. Ləkin
ularnyñ qaldırmasdan vöçerilən vaqtda oquvlar vədə
təxnikə kəniğylörni aşırılğan və keləçök dərslərgö
bir qadar tajjarlyq kərilən volıvadyr.

A—Çisimlörni kətöklərini təsəvvyr qylyşnyñ
dərəçəsini aňqlaş

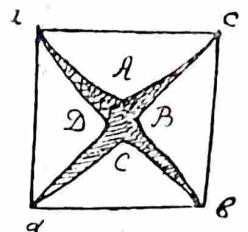
İş san 1. Kətö—kicik. Balalar v, ikisini həm
bir qylyv ləkin biri kətö və biri kicikinə bolğan
nərsəniñ syrətini qaqazdan kesiv və rəsimini
alyşqa jaki lajdan jaryştırışqa təklyf qylyvadyr.

Bu iş balalar v qylyşındıradır. Bəziləri lajdan
jumaiaqlar jasaıdy, vəziləri hər xyl mevələniñ
syrətini saladırlar, qaqazdan kesiv jaryştırıvadylar.
Balalar v, qaqazdan hər xyl nusxalar, oşıncaqlar
jasaş qaqaznyñ ezi kövi eski dejişə həm qaqazdan
„xoraz“ jasaş v həm v bilədir. Bunuñ yeun qaqaz-
dan törtköl kesiv, AC, BD dijəgənəllərini və av həm
CD toqrı ebyzıqlar v bykəviz. (rəsim 4). Kejin

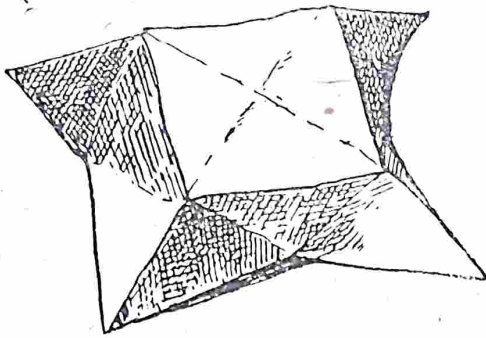
Rəsim 4.

törtkölniñ byrçöklərini mərkəzgö toqrılav bykəviz
(rəsim 5). Bundan kejin törtkölni
arqaaq qajtar v jənə byrçöklərini
bykəviz. Jənə şundaj qy-
lamız. Şu jol bilön hasıl bolğan
tərtinci-törtkölniñ jənə arqas-
qa ojləntirib yetə byrçöğini
tartıv jazamız və pəstgə qar-
tıv qojamız. Bu hal „ystyl“ gə
oxşajdy. (rəsim 6). „Ystylni“

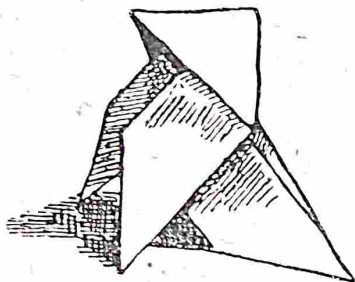
Rəsim 5.

„хураз“ қылыс үеун асылмасдан қалқан бүрәкниң војьоја кетгән сьзыр војьнса вуқар „хурана“ һасл боладь. (рәсим 7).

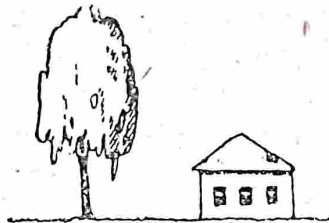
Рәсим 6.

Бәзи вақта қағаз билән ишләдә қағазнь кәсмәсдән, јьртьшоја тоғрь келәди. Бунь үеун қазнь јьртьш керәк волюан җајьдан бир таманоја вукив тьрнақ билән қьсыв—васьв сьрқојан дан кейн арқа таманьоја әјлентирив јәнә шундај қьһнса вә вукилгән сьзырқьн јаньдан бир аз-қьһна јьртьш, қағазнь ики таманоја тартьса, қағаз јахш вә текис јьртьладь. Бунь үеун қағазнь һөлләтиш керәк емәс.

Рәсим 7.

Иш сан 2. Вәләнд—пәст. Бу тьсүнциәни өзләштирив үеун валалароја рәңлик қағазда бири вәләнд бири пәст волюан нәрсәниң сьрәтини кесив дөһтәрләригә јарьш-тьрьшнь тәклиф қьлдьрьш мүмкин. Балалар таманьдан вәҗәрилгән ишләрниң кәри үј, дәрәхт кәвиләр воладь. (рәсим 8).

рәсим 8.

Шунь билән биргә валаларнь өз еҗадьјјать вә өз хьјаль војьнса вәҗәрилгән вәләк хьл ишләрни һәм кәриш мүмкин.

Адатда балалар қағаздан бир нәрсәни кесив үеун әввәл кәсиләтуројан қағазоја оша нәрсәниң рәсмини саладьрлар. Бундај вақтларда рәсимни салмасдан кәсишн тәклиф қьлыс керәк. Биринци ишләр бир аз вузуқ сьрқса һәм тез заманда тьзәлиб кетәди вә кейнцә қағаздан кесив үеун рәсмини салшоја һәм һаҗат қалмајдь. Бунь растьшөһнь кәр тәҗрибәләрдә кәриш мүмкин.

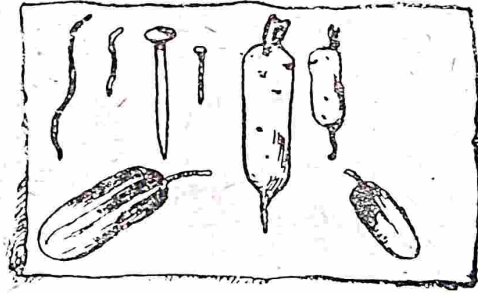
Қағазнь қажь билән қандај кесиләди? Қол һүнәрләриниң мутахассьс Сәлиминьни қујьдаоь сәргәтәди: қажьньһал қалаларньһә оң қолньһә вәрмақларьоја кижгәндән кейн өң тьвигәсә асьв, қағазнь сәв қолньһәзоја ушлаң! Кесив вақтда кесилгән җајьоја емәс вәлкі қажьньһә уцларньһә кәсиләтуројан сьзыр үстидә сақлап,

қажьньһә уцларьоја қараң. Шунда қағазньһә тоғрь кәсиләди“.

Егри сьзырларнь кәсишдә есә үсөја емәс вәлкі кесив вәрқан җајьоја қараладь. Вә егри җајьларда қажьньһә емәс вәлкі қағазньһә өзини әјләтириләди.

Кәсилгән рәсимләрни, кирәхмәл (кәртүшкә үһ) дән қьһнөјан јелим билән јарьштьрьш мувафьқ. Јарьштьрьш ләтуројан қағазньһә тәскәри таманьоја, ортасьдан сәтләригә қьһв јурқаоьһа јелимләгәндән кейн јарьштьрьш ләтуројан җајьоја қојьһв үстидән бир парса қағаз билән қарланадь вә кәттәлигә кәрә вәрмақ јаки қол билән васьлададь.

Иш сан 3. Узун-қьсқа. Бу мөвзү'дә нимәләр қьһш кәрәклигини һәл қьһшнь валаларньһә өзләригә тәршьрив қојамьз вә улар шу мәс'әлә үстидә ишләв турқанларьда өзимиз 40 x 60 см. кәттәликдә қағаз—кәрдүн тәјјарлап қојамьз. Балалар мөвзү'гә дәјьр ишләрини

Рәсим 9.

вәтқазојандан кейн, јасалојан матьрьјјалларньһә мувафьқатьш вә мүһимрәк волюанларньһә әҗрәтив шу қағазоја җајьлаштьрамыз. Бу матьрьјјаллар ицидә узун вә қьсқа ипләр, һәр хьл узуньһәдә мөвәләр вә сәпләр воладь (рәсим 9).

Қаттық қағазнь кәсишдә, сьзөҗьс војьнса рьсақньһә үсньһә мәһкәм вә тиккә ушлап кәсиләди. Ундај кәсгәндә кәрдүн јьртьлмајдь вә сьһьқ текис воладь. Мүмкин волюанда јақас сьзөҗьс җајьоја тәмир сьзөҗьс ишләтиш керәк.

Иш сан 4. Сьқур—сајаз. Бу мөвзү'дә сьқур—сајаз дөгән тьсүнциәһәләр қаландан кейн валалароја ләјвәрилсә улар тез вақтда һәр хьл сәјнәк, рьјала, истәкән, тавақ вә шуңа охшаш җүдә кәр нәрсәләриң нусхаларньһә тәјјарлап қојадьлар (рәсим 10). Бу асвабларньһә қандај јасалышньһә һәм кәргәзишгә һаҗат жоқ. Ләјдан јарьштьрьшда, балалар өзләри һәр кимни өргәтә аларлар. Тәјјарлаһәләрньһә мәјдә парсалароја қьһш үеун ир јаки симдән фәјдаланылададь. Балалар ләј билән үстүл вә рәртәләрни ылас қьһмасынлар үеун иш вақтда һәр балаоја 20 x 30 сәнтиметир мьқдарьда қаттық қағаз тарқатьш керәк. Иш тамам волюандан кейн јьдөв аһнадь вә кәләҗәк ишләр үеун сақланьв қојьлададь.

Рәсим 10.

Иш сан 5. Кең—тар. Бунь үеун қағаздан кең вә тар тәсмәләр кесив қағазоја јарьштьрьш мүмкин.

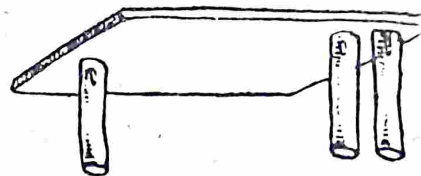
Qoʻlqazlarning uzunligi bərabar jaxi hər xyl bolsa hām mumkin.

Iş san 6. Joqan—içickə. Bu məvzuning nətiçəsini kərgəzğan p̄lakatda joqan və içickə m̄xçəp, jaqaelar və vaşqalarn̄ kəriş mumkin.

Biz qalın—jupqalın bələk p̄lakat bilən öz alıoqa etiş kerək. Joqan—içickə, qalın jupqa ʙst̄lahlarn̄ bir-biridən əçrətiş və şu namlarn̄ toqr̄ işlətişgə əhəmiyyət beriş lazıbm.

Joqan çəpni qandaj kesiş və qandaj qılın içickə halqa keltiriş lazımlıoqlı balalaroqa sozləşgə haçat joq. Ular bun̄ kəttələrdən kəriş bilədirlər. Çəpni s̄llıq halqa keltiriş yəyn əvvəl aj̄na s̄llıq bilən tekisləv kejin aj̄nəli qoqaz bilən işqalanadır.

Iş san 7. Uzaq—jaqln. Bu t̄şynçənin qandaj dərəçədə əzləşgənin bilish yəyn balalarn̄ birto çaqanraqoqa qoşıv, tevərək saatlarıda quj̄doqr̄ asvavn̄ tajjarlaşn̄ vujruş kerək 25: 12×15 səntime-tir kəttəlikdəgi taxtan̄ ystidə bir-biridən hər xyl uzaqlıqda qılın bir necə m̄x qaqyladıv və m̄xlarn̄ vaşlar̄n̄ igəvləv taşlanadıv. Kejin şu m̄xlaroqa hər xyl rəqlərgə vojaləjan jaqac çəplərini jap̄st̄rladıv. (Rəsım 11). Bu asvav bilən uzaq-jaqlnıq qandaj t̄şyntirişnin sozləş hām aşıqca bolsa kerək. (Davam̄ keləçək sanda).

rəsım 11.

ryjazyjat labaratorjasy

Məktəblərimizdə əməlgə qoşılmaqda boləjan kəmpleks sistemi hər bir fənni bir-birigə baqlav alıv barıv bilən birgə hər bir fənni jənə təkamiləşgən və mehnət məktəbi tələblərigə çavav alaturojan usullar qollanışn̄ tələv qıladı. Şuna jaraşa mehnət, qd̄br̄ labaratorija və bələk usullar məktəblərimizdə qollanılmaqdadır. Ləkin, hər bir fənnin metədikəsini anıqlav, kyndəlik məktəv turmuşıda oqtıvçoqa jardamçv və qollanma volarlıq əsərlər kəmligi jaxi joqlıq səvəbidən kəmciliklər hām joq eməs. Mənə şu jolda bir jardam kərgəzər və ryjazyjat dərslərini labaratorija usulıda oqtıvşda jardamçv bolar ymıd bilən „N.N. Şiməniş“ nin „Ryjazyjat labaratorjasy“ nam əsərini berilədir.

Ryjazyjat—hısav və händəsə bilimlərini ərgətiş yəyn en muvalıq və nətiçəli metədlərdən biri labaratorija metədi volıv hər bilimni bala əzi işləv ərgənədir. Və oqtıvçv jardamçv—rəhbər volıv balan̄ tegişi jaləqa salıv turadı. Bala hər bilimni əlcəs, kəriş, təkşiriş, rəsımlərini salıv, qoqazdan kesiş, lajdən jap̄st̄rlıv jolları bilən nusxalar nəmynələr jasav-labaratorija məşqulatlarn̄ vəçərədir. Oqtıvçv, unda kerək mat̄ryjaln̄ kərgəzıv nımə qılın kerək ekənini sozləjdir və iş vaqıtıda ərgətiş, jol kərgəzıv turadı.

Ryjazyjatn̄ labaratorija usulıda etişı mumkin volmaqan hē bəlimi joq dejihsə mumkin volıv birinci oquv jılvdan ta beşinc oquv jılvə qadar labaratorija usulı bilən işləv yəyn çyda kəp

labaratorija məşqulatlarn̄ tapıv mumkin. Ləkin, təçrivəsi kəm metəddən xavarsızraq oqtıvçılar labaratorija metədini əməlgə qoşıvda məşqulıvat tapıv yəyn bir az qıjınlıqda qalınlar mumkin. Bu əsər şundaj oqtıvçıləroqa jardam kərgəziş maqsadı bilən tyzılv qandaj bolsa hām bir bilimni beriş yəyn qandaj labaratorija məşqulıvatı vəçəriş lazıv və mumkin ekənligini kərgəzədir.

Fajdalanıv asan bolıv yəyn hər bir oqıv jılv öz alıvəqa və bilimlərni tədələrigə əçrətılıv kərgəzılıdı.

Çornal yəyn navav boləqanıda əsərinı „kiriş söz bəlimi“ hısav dərslıklərıdə boləqan yəyn hısav ojunlar bəlimi qaldırılıdı.

Əsər rus məktəbləri yəyn tyzilgənligidən əslidə tert jılvq mat̄ryjal kərgəzılıv Əzbekistan dəvlət bilim kənəş pıregirəmiğə toqr̄ kelməgənıdən, şu pıregirəmgə muvafıqlaşdırlıv I-II-III oquş jıllar yəyn aj̄rım, jənıdən işlənıv çyqıldıv və ryjazyjat dərslıklərıdə kərgəzılıgəndən taşqarv jənı mat̄ryjal volmaqan yəyn IV—V oqıv jıllar mat̄ryjalıv işlənıvəndən qıldırlıv. Birinci oquş jılvnı tola rəvişdə işlənıvıdən maqsad—labaratorija nısulıvıv asası bilən jaxşv tanıvıv yəyn volıv qaləjan oqıv jıllarıda hām şu josunda alıv kərişgə jol kərgəzişdir.

II—III jıllar yəyn jaləqız məşqulıvatlarn̄ sanav ketilədir. Vəçəriliş rəvişi—I jılvdaqr̄dek voladıv.

ram ul

گوس پروگراممە سىزنىڭ تاتىرىقى توغرىسىدا

Əziz Davıdıf.

Mükəmməlləşgən jənı gēs pıregirəmməsi haqıvqatan Əzbekistan dajıbrasıda davam qılın turəjan bytyn ıçtımav̄ tərbiyə məktəblərini işi asasıoqa quırışoqa kət-tə jol voladı. Xususan hazıroqaca davam qılın kelgən (oqtıv işini p̄lansız alıv barıv, tēsətdən sınıfğa kirıv vajsəs və vaşqalarn̄) işlərimiz məktəv muhitidən quıvıv çyqarıv bilən mə'lym bir əaja—maqsadoqa alıv vaşqoqa qollanma voladı.

Hazıroqız gēs pıregirəmməsini vasytası bilən açtımav̄ tərbiyə məktəblərini cinəkəm mehnət asasıoqa quırıv və ulardaqr̄ usul sesteim çihətlərini jənılətiş hām bu sahıda əçadıvat qazanışoqa muvaffaq bolamız; iş təçrivəsiyə syjənıv kyndən-kyn jənı əçadlar-nıv majdanəqa çyqarıv arqıvıvda pıregirəmməmizni

haqıvqıv məktəv şarajıtlarəqa tola çavav verəturojan kəmciliksiz „məksimum bir pıregirəmmə“ gə əjləntiriş məsələsi kyndəlik işimiz hısavlanadıv. Əlvəttə, hazıvda bytyn Əzbekistan dajıbrasıdaqr̄ ıçtımav̄ tərbiyə məktəv işçilərinıv alıvda turəjan asasıv məsələ gēs pıregirəmməsini cındən-də turmuşoqa tıvıvq qılın və tıvıvqat işləridə əçadıvat tuqr̄br̄ bilən şarajıtoqa muvafıqlaştrıv məsələsi turadıv (hər bir rajıvıv şarajıvtoqa qarav kəmciliklərgə bəliş hām tegişi qoşım-calarn̄ kirgiziş kəvi). Tıvıvq qılın məsələsinıv iki asasıv nuqtaoqa vaqlanəqanlıv qılın hər bir maarif işçisi jaxşv bilədi. U hām bolsa, 1) yndəvçilər (tıvıvq yəyn qoldan kelgən çaralarn̄ kəriş əməlgə aşırtıv-rıvəqa diriktif verədigən maarifmyəssəsələri). 2) İşləv

cilär (juqaräda körsätilgän ta'lymat vojьnca tegişli siniflärğä tatbьq qylaturqan sähär—qyşlaq myällimlärini) niң faalyatlarь arqasyda prögirämmämizniң mäktäv şarajьtlarьğa maslaştırvьv (sestemplärğä völiь) tatbьq qylыş carasyğa häräkät qylaturqan amьllar һسابlanadyr.

Өkryg maarıf şө'völärini özlärigä qarasly şähär—qyşlaq myällimläriniң jazovь takrarij qurslarğa çajlaştırvьv bilän prögirämmä mäş'äläsini häл qyldırvьv və bu haqda ularnyң ma'lumatlarьny jьksältirişğä çiddij häräkät qyladylar. Endi şu bilän prögirämmä mäş'äläsi häл völdь. Myällimlärniң tatbьqatcylыq işlärigä 100% örgätdik. Ularnyң ilmij səvijäsi juqarь və talantly dev һسابlav voladymy. Mäsäläniң nazik çajь və vizniң maqsadymyz şul nuqta ystigä toxtalыv qyladyr. Bu soraqlarğa birer aqьz һәм çavav berälmäsdän völkij tyvändä şuңa çavavan bir talaj fäktlärni şärläv ötişğä mäçvyrmiz.

Haqьqatan işniң teginij syruştiriv qaraqanda bir talaj kəmcilik—tosquncylыqlar myällim һәм prögirämmä atrafьny orav alyv mənä vular aлаһьda sestemläşiv işniң varьşьğa qattыq zərvä veräturoqan völyь сыqady Prögirämmäniң taqdyrvьny häл qylaturqan iki vaza (yndävciär—işlävciär) ortasyda көp-ginä kəsälliklär volqandydan kytkän nätiçämiz voş völyь сыqady. Mäsälän işlävciär (myällimlär) niң äksärijjät qьsmь tә'lim tärvijäcilik vavyda aqsaq halda völyь vytyн Özbekistan dajьlasьdaqь myällimlär icidän faqat taxmynan 25 fajьzь mäktäv işigä haqьqatan jaralyq völyь сыqady. Qalqan 75 fajьzь eң kättä tärvijä (oqutыş ilmiј səvijälärini көtärish) və cetdän (oqutыş vaqьtda) veriläturoqan jardamoğa muhtaçdyr. Şundaj volqandan kejin şähär ajьnьqsa qyşlaq myällimlärini älvättä oqutыş jьlyda көp qьjnaladylar. Axьrda һämmäsini (qursdan alqan avjumlarьny və gös prögirämmäsini) bir cetkä jьqьştırvьv qojadylar-da, sinifğä kiriv öz bilgänläricä därs verä vaşlajdylar:— ana tili, һساب-ana tili, һساب...

Gös prögirämmäsi nimä völdь. Kömplekis sistemäsi qajjerdä qaldь. Dev älvättä soraq tyşädi. Bu toqьrda һec şaşmasdan çavav veriş asandyr. Madamiki, gös prögirämmäsi һәм kömplekis sestemäsini özigä jaraşa şarajьtlarьny toqьrlav (myällimniң ilmiј səvijäsini көtärish bilän oqutыş vaqьtda cetdän kycli rähbärlük işlärni toxtatmasdan davam qyldırvьv) qojmaqandyğa qadar bu iş tärkarlanыv davam qylady. Bu toqьrda myällimni äjivläşğä һec kimniң haq-huquqь

joqdyr. Cynki myällim dajьma öziniң kycesizligidän şьkajat qylady. Juqarьdan rähbärlük işlärini kyçäjtirişni täläv qylady, jardam tiläjdij... Endi myälşьjini äjivläv volmaqac kimni äjivläjmiz. Mənä vünyң çavavy ycyn yndävciär ystidän bir-iki aqьz sözläjik.

Өkryg maarıf şө'völärini (juqarьda körsätiliv ötildi) myällimlärni tә'lim—tärvijäcilik və vaşqa bilimlärğä bьxtьsas qazanyşlarьğa tarafdar һәм bu sahada çiddij iş qyladyrlar. Oqutыş vaqьtda myällimlärimiz qьjnalmasьn dev rähbär һәм oqutыş usulьnyң örgätycij si-fätij bilän öz janlarьda өkryg usul tә'lim şuralarьny tәşkil qylыş bilän birgä unь keң bydçät bilän һәм tә'min qyladylar. Şu bilän nätiçäni өkryg usul tә'lim şurarsьdan kytişğä mäçvyr voladylar. Ökryg usul tә'lim şuralarьnyң däslävki qylaturqan işlärini rajunlarda usul vьjuralarь tәşkil qylыş volady (şunь һәм jьlyq iş reçäsini tyziv jьvärişğä və jol—juruq körsätişğä өkryg usul tә'lim şuralarь açьzdyrlar).

Şu bilän oqutыş işi vaşlanadyr. Şähär—qyşlaq myällimlärini öz vaşlyca oqutыş işlärini davam qyldırvьvlar (pьlanly və pьlansьz rävışdä). Lekin өkryg usul tә'lim şurarsьdan һec bir xavar, nam—nьşan volmajdyr. Bә'zi vaqьtda rajun usul vьjurasьğa mäktävlärgä prögirämmä işläv verişiniңni tәklif qylыnadyr. “Tezdän өз işläriniңdän һسابat jьvärişiniң keräkdir “degän alaqa qaqazlarьny көräsiz. Və märkäzdän kelgän sirkylär һәм prögirämmälär ystigä qaqaz jazьv Şundan vytyн mäktävlärgä qollansьn” dijdilər. Lekin özlärini mustaqyl rävışdä birer sirkylär ajьnьqsa oqutыş avjumlarьny tyziv tarqatыşğa qadyr emäslär. Hatta, ki birer mäktäv öziniң kəmciliklärini toqьryşьdan jazьv, jardam soraqan qaqazlarьğa çavav almajdylar.

Xulasa vizniң hazьrovь vәzifämiz (juqarьda körsätiv ötdik) gös prögirämmäsini turmuşğa tatbьq qylыş vәzifäsidir. Lekin vizniң tajanaturqan jerimiz өkryg usul tә'lim şuralarь şundaj ahvalda volqandan kejin vizğä vularnyң bir caqalyq fajdalarь tegmäjdi. Şunьycyn bьkь jьlydan veri nätiçäsiz volqan өkryg usul tә'lim şuralarьny vytynläj tarqatыv jьväriş lazьm. Jәki maarıf kəmisärligi tamanьdan qat'ьь cara көriliv, keläçäk oquş jьlyqaca өkryglärniң kycli metödist və şu işğä bir necä jьlyqь bьstazь volqan kişilär bilän tә'min qylыnsьn.

Şähär—qyşlap myällimlärini bilimli qylыş (bilimlärini juqarь dәрәçägä көtärish) bilän ularğa jardam qylarьny uzatыv haqlь tälävlärini bьçra qylыsnlar.

قدشلاق خوجالديغى مەكتەپىنى باشقاتدان تۈزۈش مەسئەلەسى

J. Sukac.

Majalarnyң pьlanly bьçьtmaьь qurulyş sistemäsida-gi rolь ystidä toxtamasdan, viz, qyşlaq xoçalyqь, ajьtm alqanda, paxtasylyq çävһäsigä qomandanlar tajjarlaş jolydaqь işlärniң vә'zi mamьntlarь ystidä söz jurtmäkcimiz. Beş jьlyqь pьlan vojьnca belgilängän qyşlaq xoçalyqьmyz və paxtasylyqьmyzny revaçlantırvьv syr'äli, zьraat işcilärini tajjarlaş jolydaqь işlärni tezlätişni və tajjarlaş metödlärini özgärtişni täläv qy-

lady. Şunьycyn orta mäktävlärgä aldьda oquv myddätini və oqucylyrnyң oqu jurtь devarlarь icidä qalyşь myddätini qьsartыş vәzifäsi turady.

Bizdä oqu myddätläridä bir tyrlilik, eski adat һykim syrädi. Şunьycyn arqasyda oqucy bir kynini һәм kəmäjtmäsdän tört jьl oqu ljurtьda qalyşğa tört jьl davamyda oquşğa mäçvyr.

Bizniñ oqu jurtlarımıznyñ oqu rylanlar, oşa— jaq səvəblər arqasında, səl-pəl qışlaq xoçalyq faalyatıqda alaquadar bolsa həm, u məktəblər ucyn məçvyrii eməs ыntızamlar (dərslər) bilən tolv ketədi. Məsələn: tupraq işini (почвоведение) örgəniş ucyn, orta dərəcədəgi qışlaq xoçalyq məktəbləri şarajıtlarında geəlogijə, menerəlogijə və kristəlograjijə fənləridən xavardar volış təklif qılınadı, halanki, dinəmiçeski geəlogijəniñ ajrım qısmıların işləv ötkəzğəndə-ginə həm, tupraq işini jetərlik dərəcədə örgəniş mymkinligi hec şyvhesiz anyq gəp.

Bir qatar təşkilli—ıqtısadıy ыntızamlar icigə rajunlaştırış, istəistikə, qışlaq xoçalyq çuqrafıjasy kəvi ыntızamlarnyñ kirgizilişini şyvhe astıqda qojış, bu ыntızamlarny ularqı jaqınraq volqan vaşqı ыntızamlarqı kirgiziş mymkin.

Umumıy ыntızamlar vəlimi çydə keç qojılqan, bunıñ arqasında viz oqucılarnı jaxş syrətdə juqarı oqu jurtlarqı tajjarlaş alamyz, amma asasıy vəzifə—zıraat işciləri tajjarlaş işini vəçərişgə əncə tosqunlyq qılamız. Bıxtısasıy ыntızamlar vəlimi, fıraq və hykumətniñ bir qatar diriktiflərigə qaramasdan, həligəcə unıversəlizimdən qutyla alqanı joq, bu esə—kuc, dıq-qat və sərmajanı asasıy ıxtısasny myfəssəl örgəniş ystidə toplaşqı mymkinlik verməjdi. Təşkilii—ıqtısadıy vəlım, məçvyrii volmaqan ыntızamlarny öz icigə alqanılyq arqasında, qışlaq xoçalyqnyñ ıxtımasıy qısmıqı jetərlik dərəcədə dıqqat verə almajdı.

Progıram matırbıjalı, u jaki bu ыntızamqı kirəturqan həmmə mamıntlarnı mymkin qadar tolaraq rəvişdə öz icigə alaşqı intiliv, məçvyrii volmaqan kər vaqtda esə vytynləş kerəgi joq və işcilər tajjarlaş syrətigə hələl keltirəturqan matırbıjal bilən tolv ketədi.

Beş kynlik iş həftəsiniñ əməlgə qojılış, oqu jıy icidəgi iş kynlərini kəpəjtirişdən taşqarı, oqu jurtnıñ işigə məlym bir rylanlyq kirgizəçək. Oqu jıydaq kynlər mənə bundaj taqşım qılınadı:

Dəm alış kynləri	60 kyn
Ыnqılavıy vajramlar	5 kyn
Tə'tillər (ətpyskələr)	60 kyn
Iş kynləri	240 kyn

Çəm'i . . . . . 365 kyn

Iş kynləri ilgəri zorqı 180-200 kyngə tolsa, hazır 240-qa jetədi. Undan taşqarı tə'til sanıny juqarı gıruppələrdə 30 kyngə alıv keliş və şundaj qılv, iş kynləri sanıny kəpəjtiriş mymkin. Oqu jurtnıñ yzlyksiz işləv turuş, oquv turqan gıruppələni kəpəjtiriş və labaratorıya həm kəbinətlərdən toqıraq fajdalanıy ımkanıny verəçək.

Şundaj qılv oqu rylanlar və rıragıram matırbıjallarıny, ularnyñ kerəksiz və məçvyrii volmaqan unısyrlər (qısmılar) ini cıqarıv taşlaş maqsadı bilən, tanqıdny nuqtajı nəzərdən kəriv cıqıv, və rylan həm rırogıramların hazırqı dəvir vəzifələrigə muvaıbqlaştırış, həmdə beş kynlik yzlyksiz iş həftəsini əməlgə kirgiziş, vizniñ fikrimizcə, oqucılarnıñ texnikəm-

lərdə oquş myddətini 4 jıldan 3 jılqı keltirişgə asanlıq verəçək.

Oşandaq—toqquz jılyq məktəv asasıyda iki jılyq texnikəm tyzyş ımkanıny həm joq eməs. Bundaj texnikəmniñ asasıy kəmciligi, vizniñ şarajıtlarımyzda, asasıy millətdən oqutucılar joqlıqı volaçaq.

Texnikəmlərdəgi oqu myddətini qısqartıy məsələsi hazırqı kynniñ vəzifəsidir. Bu vəzifəni tezrək həl qılmaqıanda texnikəmlər realny turmuşdan arqada qalaçaq.

Hykumət və kəpirətif ıdaralar məjalar toqırsıydaqı məsələni həl qılış ucyn hər tyrlı qısqı myddətli qurşlar təşkil qılış jolıqı kiriv ketdilər və bujarqı əncə-ginə məs'yulijətli vəzifələni jykləjdilər. Ularınıñ fikricə texnikəmci istudentlər topra-toqıy „əvədii istudent“ volıv kərinədi.

Biz bunıñ bilən, texnikəmlər alıyda turqan vəzifələniñ çydə çiddiiligini kəzdə tutıv, texnikəmləni qısqı myddətli qurşlarqı ajləntirişni ojlamaımyz, vılaq toqıy ujuştıy maqsadıyda oqu rylanlar və progıram matırbıjallarıny vaşqıtdan kəriv cıqıv vaqt həm sərmajanı ıqtısad qılış, həmdə az bir myddət icidə qışlaq xoçalyqı ıxtısaslarqı egə volış ımkanıny verəçək—demiz.

Qışlaq xoçalyqı maaryf məjdanıyda volqan myhim mamıntlardan biri işləv cıqarış (prəzvudıstıvada) bilimi məs'ələsidir.

Bu məsələ ystidə qısqı-qıyın rəvişdə toxtav ətkən edik. Unıñ bilən vərəvər tə'limii xoçalyqıny tənəjtiriş və jaxş jolqı qojışqı ыntılv kər vaqtda, qışlaq xoçalyqı oqu jurtlar alıyda qojılqan asasıy vəzifədən kəz jumılvıyqı səvəv voladı.

Tə'limii xoçalyqıy volqan qaraş hazırqı dəvirdə ыnqılavdan alıylyq vaqtda volqan qaraşdan qattıy əçrəliş lazıy.

Tə'limii xoçalyq qandaj jaxş qojılqan volıyn—vərivir unda kolhoz xoçalyqıny jaxş örgəniş volmajdı, halanki məjalar tajjarlaş jolıydaqı həmmə iş kolhoz cılyq asasıyda vərıy lazıy. Oqu jurtnı qasıydaqı tə'limii xoçalyq qanca jerik volsa həm, u vyjuk savhoz jaki maşın—tirəktir istənsəsidede kəttə vola almajdı; texnikəmni ular qasıyda təşkil qılış maqsadıy muvaıbıraq volar edi.

Şundaj qılv, işləv cıqarış bilimi məsələsini toqıy həl etiş texnikəmlər qasıyda jirik tə'limii xoçalyqlar təşkil qılışdan, və oqu jurtnı devarlarıydan taşqarıy işləv cıqarış təçrivəsini toqıy ujuştıyşdan həmdə qışlaq xoçalyqı və ıxtımasıy avıstanıfka kəmpleksiniñ məçmyidən ıbarat volış lazıy.

Oqu jurtnı oqucıny jetərlik myqdardaqı texnikə bilimləri və təşkilii sıfətdəgi mamıntlarnı toqıy həl qılış ucyn tələv qılınaturqan mələkələr bilən tə'min etişi lazıy. Bunıñ ucyn oqu jurtlarqı, məlym bir formada, cın jırdamcı myəssəsə—agrotexnikə labaratorıyasıny təşkil etəturqan, kərsətmə—təçrivə ecəstələrigə (jerlərigə) egə volış jetədi. Oqu myəssəsələri və tə'limii xoçalyqlarıny öz ara munasabıtlarıny bundaj təşkil qılınış işdə rylanılyq vuyıydgə keltirişgə, oqucınyñ oqu jurtnıyda ətkərə turqan vaqtıny

maqsadga muvafiqraq ehtifada etilgə mʼymlinlik berəçək. Bu esə öz nəvbətida oqu myddətini əncə qısqarttıracaq, jaki işcilərnin tajjargərlik sifətini əncə jaxşyrtaçaq.

Majalar tajjarlaş işidə çydə myhim rol ojnajturqan təʼlimii xoçalyqlar toqrysdaqy məsələni başqatdan kəriv cıqyş və mənçyud təcribəni hısbəqə alıv jolav kəriş zəryr. Həmdə məsələni şundaj qojyş kerək ki təʼlimii xoçalyqlar jərdəncə myəssəsə volsyn şura myəssəsələri tajjarlaş vəzifələrigə tosqunlyq qılmasyn. Əlbəttə, tegişli şarajytlar mənçyud bolqanda, toqry qojyloqan jirik nəmyənə təʼlimii xoçalyqlar təşkil qilyş ımkən həm joq eməs. Lekin, vizniñ fikrimizcə, oqu cıyların atrafdaqy hadısaləqə talıqat nuqtajy nəzəridən janaşyş bilən təʼmin etiş ycyn, təcribə xoçalyqlar təşkil qilyş maqsadqə muvafiqraqdyr.

Kejinci vaqtda qozqatylqan şərtləştiriş məsələləri, bir tamandan oqu cıyların işləv cıqarılş bilən dajymləv alaqada volşyqə jərdəmləşədy, ikinci tamandan esə—jəşlarnı qyşlaq xoçalyqynı məʼlym tarmaqyn, əzi, tajjarlana jalqan işni örgənişgə qyzyq-tyradı.

Şərtləştiriş arqasıyda istydentlərgə kərsətilyş lazıv bolqan maddəv jərdəm—həm, əncə rol ojnaşy kerək. Əmma bu məsələ vizdə orta məktəvlər şarajytda bir nudtada-çyna turmaqda, faqat, majalar məsələsigə çy-çy qyzyqaturqan paxta təşkilatlar tımanından-çyna bu jolda vəʼzi faalyq kərinədi.

Oqu jurtlarıdaqy metədikə işləri məsələsi-də çydə myhim məsələlərdəndir. Oqu jurtıydaqy iş metədi cıqarılaturqan mutaxassisniñ tajjarlyq dərəçəsini-ginə eməs, vəlki unıñ atrafdaqy ahvalyn tyşyniş və unı məʼlym bir rəvişdə qaras qavilyatyn həm kərsətədi. İş metədi toqrysdaqy ahval oqu jurtlarımynıñ kərisidə ınylavndan aldynoqy vəʼijətidə davam etədi.

Ilgəri viz oqu jurtların maddəv çəhətdən təʼmin etilməgənligidən şəkajət qylar edik. və bu ahval haqyqatan jəni iş mətədlərini əməlgə qojyşqə tosqun volar edi. Hazırqy caqda, ıxtısas ınyzamlar oqutaturqan metədikə tajjarlyqy var myəllimlənin joqlyqy, vizniñ fikrimizcə birinci orunda turady.

Bu majdanda işləj alaturqan işcilər çydə az və uların kərəjylərigə kəz jetməjdi.

Xyzmat haqy çydə rəst bolqan ycyn, oqu jurtlarıdaqy myəllimlər alıv həm çydə qıyn, şu səvəbli myəllimlər alıvda təsadyfik hykim syrədi və myəllimni oqu jurtıyda faqat vəʼzi caqlarda-çyna mystəhkəmləv qojyşqə muvafiq volınadı.

Oqu jurtıv özigə myəllim caqıqanda unı bir-birigə hec bir alaqasv bolmaqan dərs həm vəzifələr jykləşgə mənçyur volady. İşni bundaj kəp jykləş arqasıyda xyzmat haqy kətərilədi, əmma iş sifəti özgərməjdi. Bu haldan cıqyş ycyn qandaj jol var. Oqu myəssəsəsi həftədə beş saat turıq işi (почвоведение) dən dərs bergən ycyn 300 som töləj almajdy-ky, unı başqə tənəlni jyklətiş esə—hec şybhəsiz iş sifətin rəsəjlirədi.

Mutaxassylar cıqarılşyn mystəhkəmləgəndə-ginə bu haldan qutulıv mymkin.

Bundan soñqy oqu jurtlarıv qurılşyn uların tyrli jaqlarqə vəliş asasıyda eməs, vəlki bir-birigə oxşaş oqu jurtların bir çajqə toplav birləştiriş joly bilən varıv lazıv.

Oqu jurtların bu rəvişdə birləştiriş məʼmyrlik cıqımların qısqartılş, laboratorjya və kəbinetləni qıymatlıv asvavlar bilən yskynələş, bir oqu jurtıyda hər tyrli dərslər eməs vəlki bir qatar oqu myəssəsələridə bir tyrli dərs oqutucy tar mutaxassylarqə egə volş ımkənlyv verəçək.

Dialəktikə mantıqy qanunıv qyşlaq xoçalaq mutaxassylar cıqarılş işigə həm (uların jirikləştiriş şəkildə) çarıl. Buqə, oqu cıylar Əzbekistan şarajytda dəvlət bydçətigə asralıv həm jərdəmləşəçək, dəvlət ycyn oqu cıyn Təşkətdə jaki Samarqandda jaxud Xevada asraş vəri-bir-ky.

Qyşlaq xoçalyqynıñ teritorijəgə vaqlyq özgərişləri yzlyksiz təcribə işləri tatıvq qilyş joly bilən jetərlik dərəçədə örgənilyş mymkin.

Maqalamızda ajtylqanların jəkypləv qıydaqylarqə etəviz:

1. Oqu ıylanlar və ıyroqram materyjalların tanqıjdyv nuqtajy nəzərdən kəriv cıqyş qısqə bir myddət icidə joxşy tajjarlyq alqan qyşlaq xoçalyq mutaxassylarqə egə volş ımkənlyv verəçək.

2. Ularda təʼlimii xoçalyq və oqu işlərini tərtyvə qojyş, həm jaxşyraq ujuştyv lazıv.

3. Oqu jurtların bundan soñ ajyım teritorijələrgə tarqatmasdan vəlki bir-birigə oxşaş oqu jurtların bir çajqə toplav birləştiriş joly bilən təşkil etiş kerək.

4. Qyşlaq xoçalyq texnikəmləriniñ işləridəgi dıqqat qıynlyv lazıv bolqan asasıv maməntlar ənə şular.

Nəhajət, bu məsələniñ çornal səhifələrni qaralaş və jazıvcıynıñ gənərər alıv bilən-ginə ceklənməsli-gini, bu tarmaqdaqy işcilər və oşandaq tegişli təşkilatlar tamandan unı tegişli əhəmiyyət həm dıqqat vərilyşini ymid etiv qalamız.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

سەمەر قەزەندە مەكتەپلەردە بىر سىزفدە ئىككى يىل قالدش مەسئەلەسى

(Өз. Альё тә'лим-тәрвијә институты қашыдағы педәлөгijә семинаријәсиниң ишләридән)

V. N. Arguzof.

Bir sinifdә iki jyl qalyş vizniң мәктәvimizniң vа-şьqа tyşgән vәlа. Bir sinifdә iki jyl qalucylarны әsrәş көv pylgә tyşәdi. Ular мәктәvdә ашыqса оrып аladьlar, көр vаqt мәктәв ишләриниң mөләdil vарыşqа tosқunlyq қыladьlar, өз jьllарыны bekәrgә ötkәrәdilәр vә көр vаqьtdа, ikinci jьlqа qalqanlardan kejin maş-қulьjattларьdа әhәmiјәt vermәsgә kirіşәdilәр. Iki jyl qalyşny hazьr vytynlaj joqatьv volmaslyqь аныq gәp, synki unьd sәvәvlәri суqur vә көv. Mәskәv һәм Le-ningirәd pedәlәglәrinin соңqь ишләri, bu sәvәvlәр qala-ryqа balalarның өз nәsillәridәgi ьçtмәь kәsәlliklәr (sifilis, sil vә көprәk ата—balalarның ickyciliklәri) bilән zә'iflәngәнliklәri, jetәrlik dәрәçәdә avqatlanmaslyqlарь, yj şarajьtlарьның maşqulьjаt ycyn muvafьq volma-қanlyqь, аьланың nadanlyqь, balalar arqасыdan naza-рат joqlyqь, nьhajat, аң çәhәtidән qalaqlyq kirgәнli-ğini көrsәtәdi. Bьraq, iki jyl qalucylарның көpәjişidә көр vаqьtdа мәктәв Rәm, әjivdar. Balalar bilән rәsm muamala, ulарның maufaattларьны аңlamaslyq, vаlаның аьла şarajьtlарьны һьsavqа ala vә vаlaqа өз vаqьtdа jardam берә vilmәslik, иш metydlәrinin qalaqlyqь, vаla-lарның dәrsләrgә ylgyriş dәрәçәlәrinin na toqьr аьş vә, nьhajat, vә'zi vаqt jetәrlik аsасларqа egә volmas-dan turьv bekәrdәn-bekәr—ikinci jьlqа qaldьrьş, oqu-сьnyң ylgyrә almaqanlyqьның sәvәvlәrini текşiriv-ojlav көrmәslik, ikinci jьlqа qaldьrьşnyң oquсьqа jardam etiş-etmәsliğı ystidә fikr jьrtmәslik kәvi hallar мәk-tәvlәrimizdә әncәginә оrып aladь.

Samarqand мәктәvidәgi iki jyl qalucylарның sanьny biliş vә iki jyl qalyşnyң sәvәvlәrini әrgәniş maqsa-dьdа, альё тә'lim-тәрвијә институтиниң pedәlәgiјә semi-nәriјәsi bu jyl kәttә tәftiş иş vәçәrdi.

Belgilәngән programmanь өзimizdән volmaqan sәvәvlәр arqасыdа tamaman vәçәriv volmadь.

Şundaj volsa һәм, текşiriş nәtiçәlәri әncә ma'lu-matlарны verdi. Şunьd ycyn, iki jyl qalucylарның өз-lәrini kyzdә tola rәvişdә текşirişini nәzәrdә tutub çornальmьzның oquсьlarьны текşiriş nәtiçәlәri bilән tanьşьtmaqь voldyq Samarqand мәктәvlәriniң һәм-mәsi volmasa һәм, көbisi текşirildi. Jerli xalyq ьçt-mәь tәrvijә мәктәvlәriniң 2.130 oquсьqа egә volqan 74 gьppәsi, avrupalylar ьçtмәь tәrvijә мәктәv-lәriniң 4.391 oquсьqа volqan 116 gьppәsi vә texni-kymlәriniң 587 oquсьqа malьk 21 gьgьppәsi tәftiş қыьndь. Текşiryци istydentlәр bir necә мәктәvlәrdә mydirijәt tamanьdаn salqьn qarşь аьndь vә һec bir иş-қыла алmasдан qajьtv ketişgә мәçvyг volдыlar; yc'mәk-tәvdә iki jyl qalucylar dev çavav берildi. Bu-qadar vaxьtьnyң (iki jyl qalucylar joqlyqьnyң) sәvәvini biliv volmadь.

Һьsavqа аььnoqan iki jyl qalucylарның umumьь sanьny mәnә bundaj: jerli xalq ьçtмәь tәrvijә мәктәvlә-ridә 1928-inci jьlның Dekәvir аjьdа 2130 oquсьdаn

379 tәsi jаki oquсьlarның umumьь sanьnyң 17,7 pira-sәnti, avrupalylar ьçtмәь tәrvijә мәктәvlәridә 4391 oquсьdаn 540 tәsi jаki 12,3 pira-sәnti vә texnikym-lәrdә 578 oquсьnyң 53 tәsi jaxud 9,3 pira-sәnti iki jyl qalucylardьr. Jәnә şunь közdә tutuş kerәkki viz ötkән көklәmdә ikinci jьlqа qaldьrьlqan, vьraq bu мәктәvdән ketgән ikinci jyl qalucylарны (bundajlar var) vә ьhtьmal bu jьlqьna bu мәктәvgә көçgәнlәrni һьsavqа alalmadьq. Көр мәктәvlәrdә мәктәв şura-lарның ikinci jьlqа qaldьrьş toqьrьşdаqь qararlarь joq көrinәdi, oquсьlarның һyççәllәri çyдә tәrtibsiz halda vә көр vаqьtdа joq. Mәzkyrlәrni e'tьbarqа al-қanьmьzda, әgәр iki jyl qalucylарның tamanьmьzdan һьsavlanьv сьqарьlqan pira-sәntini көpәjtirisәk vә iki jyl qalucylar pira-sәnti jerli xalq ьçtмәь tәrvijә мәктәvlәridә 20%, avrupalylarның ьçtмәь tәrvijә мәктәvlәridә 13-14% vә texnikym-lәrdә 10% dev һь-savlasaq jaңьsmaqan volarmьz.

Iki jyl qalucylar 1925-inci jьlda R. S. F. S. R vo-jьnca şәhәrlәrdә oquсьlarның umumьь sanьnyң 12,9 pira-sәntini, vytyн ьtьfaқ vo-jьnca 11,8 pira-sәntini tәş-kil қыlqan edi. Şundaj қыьv, Samarqanddаqь avru-palylar мәктәvlәri bu çәhәtdән taxmьnan R. S. F. S. R. мәктәvlәri bilән bir dәрәçәdә varadь. Jerli xalqmәktәv-lәridә esә ишlәр jamanraq.

Әgәр iki jyl qalucylарның gьppәlәrgә vәlinişigә qarasaq, қыьzьq hadьsanь көgәmiz:

Samarqand jerli xalq мәктәvlәridә iki jyl qalu-сьlar әlifbe gьppәsidә 26,8%, I-inci gьppәdә 16,8%, II-inci gьppәdә 11,5%, III-inci gьppәdә 8,4%, IV-inci gьppәdә 16,5%, V-inci gьppәdә 9,7% çәmi'si 17,7% tәşkil қыladь. Avrupalylar мәктәvlәridә—әlifbe gьppәsidә 4,3% I-inci gьppә dә 6,8%, II-inci gьppәdә 12%, III-inci gьppәdә 14,7%, IV-inci gьppәdә 17,5%, V-inci gьppәdә 22,1%, VI-ьncy gьppәdә 12,8%, VII-inci gьppәdә 9,9%, VIII -inci gьppәdә 6,2, IX-ьncy gьppәdә 0/, çәmьisi-12,3% tәşkil etәdi. S. S. S. R. dә esә şәhәrlәrdә I-inci gьppәdә 11,2%, II-inci gьp-pәdә 12,3%, II-inci gьppәdә 12,4%, IV-inci gьp-pәdә 11,3%, çәm'isi-11,8%.

Juqарьdаqь raqamlar S. S. S. R. dә (R. S. F. S. R dә һәм) I-inci vаsqьc мәктәvlәrdә iki jyl qalucylарның nisvәti sanь һәmmә gьppәlәrdә tәxmьnan bir tyrli volqanlyqьny көrsәtәdi. Samarqandnyң avrupalylar мәктәvlәridә iki jyl qalucylарның ең көm volqanь әlifbe gьppәsi, bu gьppәdә 100 oquсьqа 4,3 tә iki jyl qa-lucь toqьr kelәdi. V-inci gьppәgәçә көtәrilә varadь, V-inci gьppәdә çyдә көtәrilәdi vә undan kejin бирdән pәsәjәdi, 9-ьncy gьppәdә iki jyl qalucylar көrinmәjdi. 1)

(1) Әsildә ular һәр, lekin һәmmәsi мәктәvdән ketkән. Bir мәктәv-dә qalucylарның көnisi 9-ьncy gьppәdә bolqan, lekin urar һәm-mәsi мәктәvdән сьqьv ketgән-

Jerli məktəblərdə eə iki jyl qalucylarñy eñ kəvi əlifbe gryppəsida toqur kelədi, undan kejin 3 gryppədə pəsəjədi, 4-inci gryppədə çydə kətərilədi, 5-inci gryppədə jənə pəsəjədi. Nimə ucyn bundaj.

Bu savalqa çavav veriş ucyn' bu raqamlarñy iki jyl qalucylarñy qandaj dərslərgə ylğirə almaqanlyqlar toqurşydaq mə'lumatlarñy salyştərvv kəriş və məktəv fikiricə ularñy ylğyrə almasıqlarñyñy səvəvi nimədən ɛvaratlyq ystidə toxtalyv ətiş kerək.

Jerli xalyq məktəbləridə iki jyl qalucylarñy ajrım dərslərgə ylğyrə almaqanlyqlar mənə bundaj: (iki jyl qalucylarñy umumy sanlyq nisvətən prəsəntlərdə):

Oquşdan ylğyrə almavcylar-əlifbe gryppəsida 37,7, I-inci gryppədə 46,8, II-inci gryppədə 48,0, III-inci gryppədə 16,0, IV-inci gryppədə 3,6, Jazyşdan ylğyrə almavcylar-əlifbe gryppəsida 31,9, I-inci gryppədə 48,1, II-inci gryppədə 21,3, III-inci gryppədə 12,0, IV-inci gryppədə 7,1.

Ana tilidən -37,8, 45,6, 41,7, 52,0, 50,0, V-inci gryppədə 27,3.

Rus tilidən-III-inci gryppədə 12,0, IV-inci gryppədə 3,6, V-inci gryppədə 3,6.

Бҗыма'ьјатдан-II-inci gryppədə 54,3, III-inci gryppədə 56,3, IV-inci gryppədə 57,1 V-inci gryppədə 63,6.

Рјјазыјатдан-əlifbe gryppəsida 48,9, I-inci gryppədə 60,8, II-inci gryppədə 81,3, III-inci gryppədə 60,0, IV-inci gryppədə 82,1, V-inci gryppədə 36,4.

Təvi'јətdən II-in-сi gryppədə 33,3, II-inci gryppədə 48,0--IV-inci gryppədə 64,3, V-inci gryppədə 18,1.

Fizikədən-V-inci gryppədə 45,5.

Çuqrafyјadan-II-inci gryppədə 39,6, II-inci gryppədə 24,0, IV-inci gryppədə 39,6, III-inci gryppədə 24,0, IV-inci gryppədə 57,1, V-inci gryppədə 9,1. kəmpleksdən-əlifbe gryppəsida 14,4, I-inci gryppədə 15,3.

Avrupalyar məktəbləridə vytynləj vaşqa mənəzərəni kərəmiz (birinci 6 jyl toqurşydaq mə'lumatlarñy-qrna tərsətəmir):

Oquşdan ylğyrə almavcylar-əlifbe-gryppəsida 100, -inci gryppədə 29,4, II-inci gryppədə 42,9, III-inci gryppədə 20,2, IV-inci gryppədə 13,8.

Jazyşdan ylğyrə almavcylar-əlifbe gryppəsida 90,5, -inci gryppədə 41,2, II-inci gryppədə 48,6, III-inci gryppədə 21,3, IV-inci gryppədə 13,8.

Ana tilidən-əlifbe gryppəsida 52,4, I-inci gryppədə 23,5, II-inci gryppədə 24,5, III-inci gryppədə 64,9, V-inci gryppədə 57,8, V-inci gryppədə 62,3.

Өзбек tilidən-III-inci gryppədə 17,0, IV-inci gryppədə 27,6, V-inci gryppədə 19,0.

Qјarvy avrupatilləridən-V-inci gryppədə 24,6. Бҗыма'ьјатдан-III-inci gryppədə 25,5, IV-inci gryppədə 7,6, V-inci gryppədə 37,7.

Рјјазыјатдан-əlifbe gryppəsida 80,9, I-inci gryppədə 55,9, II-inci gryppədə 74,3, III-inci gryppədə 3,8, IV-inci gryppədə 51,5, V-inci gryppədə 59,6.

Fizikədən-V-inci gryppədə 19,0.

Kimijadan-V-inci gryppədə 14,3.

Çuqrafyјadan-III-inci gryppədə 13,8, IV-inci gryppədə 30,3, V-inci gryppədə 29,8.

Bularñy təhlil qylyv qaraqanlymızda qujydaqylarñy kərəmir:

Avrupalyar məktəblərinin əlifbe gryppələridə volqan kəm mьqdarkaq (çəm'isi 4,3%) iki jyl qalucylar, əgər balalar rəsmii-texniceski mələkələrinin həmməsigə, jə'ni oquş, jazş, hьsav cьqarşyqa ərgənə almasalar ikinci jylqa qaldyrladylar. Jerli xalyq məktəbləridə eə-əlifbe gryppələridəgi kəv sanly (27% qa jaqyn) iki jyl qalucylarñy kəvisi məzkyr mələkələrdən vittəsigə ərgənə almaqanlyq ucyn həm, ikinci jylqa qaldyrlady. İki jyl qalucylarñy əlifbe gryppəsida kəv volş və sonqy gryppələrdə sekin-əstə kəməjisi qysman (qujyda vaşqa səvəblərinin həm kərəmir). Myəllimnin öziniñ ɛvtyday tə'lim metədikə və tehnikəsini jaxşy bilməgənligidən kelədi. Jerli millətlərdən volqan mələkəli oqutucylarñy jetşməsligi arqasda, mələkəsi kəm volqan myəllimlərgə eñ kecik-gryppələrni, mələkəsi kəvrək myəllimlərgə eə-juqaryaq gryppələrni tapşyradylar. İki jyl qalucylar sanlyñy jerli xalyq məktəbləridə gryppələrgə vəlinişidəgi qajry my'tədilligigə-iki jyl qalucylar sanlyñy kecik gryppələrdə kəvəjə varşydaq səvəv bu eməsmikin iki jyl qalucylar sanlyda myəllimnin mələkəsi rol ojnaqanlyq toqurşydaq fikirimizni jənə uşvu fəktlər həm tə'kid qyla alady: birincidən, iki jyl qalucylarñy 15 pirəsəntnin əlifbə gryppəsida və birinci gryppədə „kəmpleksdən“ ylğyrə almasıq çydə kylgili fəkt. „Kəmpleksdən“ ylğyrə almaqanlyq ucyn balalarñy, ikinci jylqa qaldyryc məktəv şurasynñy əzləri kəmleks sesteməsini nimə ekənligini jaxşy anlay almajturqan, və kəmpleksni hьsav dərsi jaki oquş, jazş mələkəsi kəvi fən dev hьsav qylaturqanqa oxşajdy. İkincidən, kecik gryppələrdən kejin ikinci jyl qalucylar sanly umuman kəməjə varsa həm, rјјазыјат vojnca ylğyrməslik kəttə pirəsəntni təşkil qylady. Үcincidən təvi'јət, çuqrafyя və ajnlyqsa təvi'јətdən ylğyrə almasıq pirəsənti əçiv dərəcədə kəttə. Hatta iski program malar vojnca həm ыҗыма'ьјат ajrım fən sifətigə endiginə vaşlana turqan 2-inci gryppədə vytyñ iki jyl qalucylarñy jərimidən kəvrəgi (45,3%) virdən ыҗыма'ьјатdan ylğyrə almajturqan volş cьqady. Tərtincidən, iki jyl qalucylar sanlyñy 4-inci gryppədə (I-inci vaşqynñy axyry sinfi) kəv volşy və ularñy həmmə dərslərdən ylğyrə almaqanlyqlar, aldyñy gryppələrdə oqutş sifətinin qanaatlantyrarlyq volmaqanlyqñy kərsətsə kerək.

Bizniñ bu ehtymaly nəticələrımız, əvəttə işniñ vytyñ əslini asyv verməjdi; iki jyl qalucylarñy avrupalyar məktəvidəgigə qaraqanda jerli xalyq məktəvidə kəvirək volşydaq jənə bir qatar vaşqa səvəblər var (1. Məktəblərinin əzləri ikinci jyl qalucylarñy ylğyrə almaqanlyqlarñy mənə bundaj aңlatadylar:

Kəsəllik arqasda- jerli xalyq məktəbləridə iki jyl qalucylarñy 7,4%, avrupalyar məktəbləridə 15%, vaşqa səvəblər bilən dərslərdə hazyr volmaqanlyq arqasda- jerli xalyq məktəbləridə 39,6%, javrupalyar

) Bu səvəblər qatarlyq, heç şybhəsiz, jerli xalyq oqucylarñy ata-analarñyñy savadsylyq həm kerədi. Vaxtsylyqqa qarşy tєkşyryclərimiz bu ahvalny nazarat qyla almadylar.

ылгырышлары 100% дән 8% гәсә тебрәнәди; вә'зи мәктәпләрдә ики жыл қалучыларның 50 пирәсәнтиг яқын ылгырә алмајатқанын көрсәтәдиләр.

Вә'зи сақларда, ики жыл қалучыларның өткән жыл ылгыргән дәсләри вәјһәса ылгырә алмақанлығь көринәди. Бундај аһвалның сәвәби јаки уларның ылгырышларығә өткән жыл на тоғры вәһа берилгәнлигини, јаки ишләв өткәриләјатқан матрьјалның јахшы өзләштерилмәслиги, јахуд тырли педәгәгләр таманыдан қојылақан тәләвләрниң һәр хылығь болса керәк.

Техникылар вәјһәса јьқоқан матрьјалларымызны улardan қандај болса һәм нәтиғә сығарыш үсын јетәрлик дөв һысавлајмыз, вә фақат ики жыл қалучыларның қурсларға қандај тақсым қылыноқанлығьн көрсәтив өтәмиз (ики жыл қалучылар пирәсәнти бу қурсның оқучыларның умумы саныға нисвәтән алынған).

Икinci јьлға қалучылар I-inci тәјјарлығь қурсында 7,3% II-inci тәјјарлығь қурсында 7,9%, I-inci қурсында 19,3%, II-inci қурсында 2,9%, III-inci қурсында 17,5%, IV-inci қурсында 3,0%, чәм'иси 9,3%, ни тәшкил қылады.

Икinci жыл қалучылар ығыма'јјат, тәв'ијәт, рјазыјат, оқуш вә јазышдан ылгырә алмајдылар; I-inci асаы қурсында—ығыма'јјат, рјазыјат рус тили ана тили, вәјһәса оқуш вә јазышдан ылгырмајдиләр. Ики жыл қалучыларның қурсларға вәлинишдә көрилгән бу текисизлиғьни үшбу рәвишдә аңлатышға чығ'әт етәмиз: ики жыл қалучыларның бирinci асаы қурсында көв вольшыға сәвәв, бу қурсға тәјјарлығь қурсыдан көүциләрдән тащары, сәтдән һәм оқучылар киргизгәнлиги, вә улар ицидә чыдә syst тәјјарланған вә көвләв икinci јьлға ошјајак синифдә қалатурғанлар һәм көв қабул қылыноқанлығьдыр. Бундан соң енди—икinci қурсыда ики жыл қалучылар кәмрәк (чәм'си 30%);

Ики жыл қалучыларның 3-inci қурсыда көввольшыны бундај тышуныш мүмкин болса керәк: техникыларимиздә көврәк оқучыларның өз ана тилләридә оқуылатурған умумы фәнләр программа вәјһәса бу қурсыда вьтынләј дејәрлик тамам вольды, вә ыхтысасы фәнләр оқуыла вәләјды, бу фәнләрни оқулатурған јерли тил билици муәллимләр вә улар тоғрысында јерли тилдә дәсләкләр јоқ. Тәв'ијәт бизниң бу фикримиз тақтары вә суқур тәтиш јоль билән тә'кидләнишгә мухташ.

Соңғы мәсәләгә көчәмиз. Ики жыл қалучыларның ығымаы тәркиви қандај бу тоғрыдағы мулаһаза үсын биз ата-аналарның кәсивләрини алдық вә үшбу вәлинишләрни киргиздик:

Дьјданлар, ишчиләр, хьзматылар, касьлар вә вәшқалар (јә'ни сәвдәгәрләр) нафақа алуылар һеч қандај нәтиғә сығарышға мүмкинлик бермәјди. Нақьқатан, мәсәлән,

јерли халқ ығымаы тәв'ијә мәктәпләридә әлијвә грүппәсидә икinci јьлға қалғанлар - 25% дьјқан балалары, 15% ишчи балалары, 33% хьзматылар балалары, 37% кась балалары вә 33% вәшқалар, оша мәктәпләрниң бирinci грүппәләридә есә нисвәт вьтынләј вәшқаса; дьјқанлар 16%, ишчиләр 16%, хьзматылар 25%, касьлар 9%, вәшқалар 26%.

Јерли халқ ығымаы тәв'ијә мәктәпләридәги ики жыл қалучылар санының бу ығымаы грүһ оқучыларның умумы саныға нисвәтән тәшкил қылатурған пирәсәнти мәнә бундај: дьјқанлар 15%, ишчиләр 14%, хьзматылар 23%, касьлар 18%, вә вәшқалар 22%. Автуралылар мәктәпләри вәјһәса һәм, ошандај кәм нәтиғә көрсәтәтурған рақамлар алдық. Ики жыл қалучыларымызның қандај ығымаы муһитдә-јашағанлығьларын муфәссәлрәк текширив сығыш керәк.

Тақрар ајлыв өтәмиз, ки бизниң таманымыздан вәчәрилгән ишни фақат вәшланғыч вә тәкмилләштеришни тәләв қылады дөв һысавлајмыз. Келәчәкдә, биринцидән, ики жыл қалышның һәрәкәтини кызәтиш вә, икинцидән, бу жыл һысавға алынған ики жыл қалучыларның тақдырын кызәтиш, үчинцидән, ики жыл қалышның ајнықса дәсләргә келмәслик, јалғанлығь вә ақыл чәһәтидән қалақлығь кәби сәвәвләрини тәһлил қылыв көриш, төртинцидән, қандај ығымаы-турмуш шарәјитләрыда јашағанлығьларын вә нәсилләридәги кәмчиликләрни һысавға алыв, ики жыл қалучыларның һәммәсини (јаки ма'лум қысмын) педәләгә вә тив чәһәтидән текширив үсын келәчәк јьлда јәнә бир тәтиш өткәзиш зәрыр. Алы тә'лим-тәв'ијә институтиниң педәләгә семинаријәси Самарқандағы балалар прәфиләктикә амбулаторы-јасының јардәми билән 1929-inci оқи јьлыда бундај тәтиш өткәзишни көздә тутды. Бу ишниң муваллақьјатлы вольшы үсын һәммә муәллимләрниң јардәмләшыш зәрыр. Мухьв сифәтидән Самарқанддан тащары шәһәрләрдәги вә қышлақлардағы мәктәпләр муәллимләрини һәм, бу ишгә чәв қылыш јахшы воль еди. Улардан бу ишдә иштирак етишгә истәгәнләрниң асыр хат арқалы мәнә бу әдрис вәјһәса билдиришләрини сораймыз:

Самарқанд, алы тә'лим-тәв'ијә институты, педәләгә кәбинетигә.

Мақаланымызның ахыда шу нәтиғә сығарамыз, ки мәктәв шаралары оқучыларны икinci јьлға қалдырыш мәсәләсигә дьққат билән қарашылар, өз оқучыларының дәсләригә ылгырмәсликләриниң сәвәвләрини мүмкин қадар таһыр қылышлар вә—рәсми таман— мәктәв шарасының қараыдан вәшқа оқучыларны икinci јьлға қалдырмашылар, шараның протокөлләрыда ики жыл қалыш вәшқаларын әлвәттә көрсәтишләри ләзым.

Telegram address:

@turkiston_kutubxonasi

Бир сизфде ئىكى يىل قالدش بدلهن كورهش

Ismirnova

Başlanqıç mektäv işleriniñ sıfatını jaxşılaş ıyın kırışdegi asasıy mamentlerden biri,— Özbekistan şarajıtlarında hajaranaqa keltirerlik deraçede kette orun alqan, bir sinifde iki yıl qalışnı kemajtirişdir.

1927/28 - inci oquv jıylı raqamlar qajıqlıy mənzeranı kersatadı: ammayıy mektävdegi bir sinifde iki yıl qalış cımhyrijet vojınca 32%, ni teşkil qıladı; şaharlarda 21%, qışlaq mektävleride 44%.

Bu präsentlerni oquvıyların eçtmasıy gryhları nuqtajı nazeriden tahlil qılıv qarasaq, eñ kəm tamin qılınoqan işci vë kambaqal ajıla balaların kopräk sinifde qalqanınıy koraımız. Bu hal natiçede işci vë kambaqal balaların mektävni bitirmesden sıqıv ketişleri hemde juqarıy gryppelerde işci balalar sanınıy kemajtirişge sıvav voladı.

Bu gryh balaların turmuş vë turuş çaj şarajıtlar, uların (balaların) añ vë çısmanıy çehetden my'tedil taraqqıylarında tosqunlıq qılaturqan sıvavlardan biridir.

Mektäv turmuş hem, mektävde my'tedir işleşni t'jin qılışdan uzaq turadı: maşqulıyatlar ıxımasıyın koplıgi, siniflerniñ tıqılışlıq, mektäv çıhazların (mebilleriniñ) balalar jaş vë çısmanıy halında namuvalıqlıq, maşqulıyatlar ortasıdaq tənafıysnıñ jaxşı qojılmaqanlıq arqada qalıv sı balalar sanınıy korajtaturqan mamentlerdir.

Mektäv bilän ata-analar, ortasıdaq alaqañıy voşlıq, balanın mektäv taşqarıyıda vaqt ötkere vë iş vojınca verilgen vazıfelerni vëçeraturqan yj şarajıtların tola hısavqa alışqa mymkinlik vermajdı. Bir sinifde iki yıl qalışnıñ sıvavlerini sıqurraq örgeniş işi şaherde sıst qojılqan, qışlaqda esä bytynlaj joq. Maşqulıyatların tyziliş mektävlerini yskyneläştiriliş, mektävdegi iş metodi, jerli xalq balaların yj turmuş, fän— tadıqat instityti tamanndan dıqat bilän örgeniliş lazıy. Sınki Rusıya iş təcıväsiniñ forma vë metödlerini uların özvek xalq şarajıtlarında tatvıq qılış ımkaniyatın tekşiriv kormesden alдын emelge qojıy mektäv işidegi qıyn sıvqların kora vaqtda sıqurlaştıradı. Vë natiçelilikni präjtiradı.

Bir sinifde iki yıl qalışnıñ qışlaq çajlarında, uzaq ökryglärdä kette präsent teşkil qılış hjerätde qaldıradı; mäsälän, bir sinifde iki yıl qalış, Qaşqa-Derje ökrygide 55%, Surxan-Derje ökrygide 50%, Zeraşan ökrygide 55% vë Xoçand ökrygide 50% teşkil etadı. Raqamlar qışlaq mektävdegi balaların jarmı ikinci jılqa qalajatqanınıy kersatadı. Ylgyrë almav sı balalar kopräk birinci gryppelärgä tyşadı. Bu gryppelerde balaların jarmıdan kora ylgyrë almajdı.

Ylgyrë almav sı präsentiniñ qışlaqda kette volış, hec şıvhäsiz, bizniñ qışlaq myällimimizniñ sıfatıge, ıynıñ tajarlıqların voşlıqlıq, iş təcıväsiniñ kamlıgıge, oquv jıylıñ qısqalıqlıq, maşqulıyatların myntözamsızlıgıge vë oquvıyların kora vaqtda maşqulıyatqa kelmäslıgıge vë hakazalarqa vaqlıq. Bizniñ qujıy mektävimiz sıfatını jaxşılaş ıyın kırış,

ajınm aloqanda bir sinifde iki yıl qalış bilän kırış sıvav maarif sılar vë ken şıra çemätciligi dıqqatını hali özigä çalıv qıla aloqanıy joq.

Şaher mektävleriniñ vëzi birleri bu jolda toqır qadam qojmaqda, vıraq ular hali vıraq bilän-ginä sanaladı. Mäsälän, Samarqand mektävleriden biri avqust ajıda „ylgyrë almav sı tälävlär gryppası bilän maşqulıyat“ teşkil qıladı. Bu tädvir çyde maqsadqa muvalıq, sıynki qışqıy maşqulıyatlardan kejin dem aloqan balalar bir aj devamında öz bilim deraçelerini ylgyrıy balalar deraçası bilän bir qatarqa jekizä alaçaqlar.

Bundaj tädvirni xalq hem, tävrik etadı, sıynki u tajarlav sılar jallaşdan, jökkä sıdrägände adaty vë qıya—balaların pedögögijä çihätiden buzuşdan qutqaradı. Bundaj cara ata-analar bilän mektäv ortasıda mähkäm alaqa vıçydgä keltiradı, balalar ıyın my'tedil iş şarajıty tuqdıradı.

Bir sinifde iki yıl qalış bilän kırış caralarından myhimi oquvıyların mektävde öz ara kora kılış işlerini jolqa sılyş, kopräk tajarlıqlıy var oquvıyların mektävdegi oqıy sıqıda arqada qalıv sılarqa jardam-ıaşışdır.

Bu işni teşkil etışde jaş kaşşafklar vıjurası vë kora sımel täsıvıys kersatış lazıy.

Bızde, pedögögijä ıxtısasıy verış jolını tutqan toqquz jıllıq mektävler var. Təcıvöli pedögöglär tolvaşılıqlıy astıda, qujıy siniflerniñ arqada qalaturqan oquvıylar gryhi bilän, maşqul volış jolıda jazıqlı təcıvö işleri teşkil qılış arqalı uların (9 jıllıq mektävlerini) oquvıylarından fajdalanış—mektävdegi iş sıfatını jaxşılaş ıyın kırış majdanında ikinci emeli caradı.

Bu oquv jıylıda ökryglärdä eñ kambaqal oquv sılar—dıjqanlarqa jardam fondları eçretilgen edı, vıraq bu fondlardan jeterlik deraçede fajdalanımadı. Keläçäk jılıda mektävge devam etışni kora sı vë majaların mektävni bitirışlerıge sı qılav qalış ıyın kambaqal, vöträk oquvıylarqa maddıy jardam teşkil qılış zeryt.

Oquv sıynıñ qandaj myhitde tervijelänişini örgeniş, myällimler aldıqa mäl'ım tälvlär qojqanda bunı közde tutış—ylgyrë almav sıynı kemajtirişde myhim mamentlerden biridir.

Ajınqısa qışlaq myällimleri tajargerliginiñ sıstlıgi, jaş pedögöglerniñ iş təcıvöleriniñ voşlıqlıy, uların jıqat jazıqlı qajıtan tajarlaş sıqıda-qlına emäs, völki dajın sı rävışde öz-öziden oqıy jolı bilän hem, öz mälökelerini kora sılerini täläv qıladı. Myällim kopräk tajarlıqqa egä volqan çajlarda bir sinifde iki yıl qalış präsentı kemajtıdı.

Oquv jıylıñ öz vaqtda başlanış maşqulıyatların myntözam rävışde vıvış, oquv kınıni ziclen tirilişı kabi tädvirleriniñ hemmäsiden bir umımıy maqsad „işlerimizniñ sıfatını kora sı vë ammayıy mektävniñ asasıy kəsali volqan, bir sinifde iki yıl qalış“ nı joqatıy ıyın fajdalanış keräk.

ئوز-ئوزدەن ئورگەندش

بىراھىم تايھى.

Hazırda kynda mehnatkashlar usyn asylyan va asylyatqan savad maktavleri—qurslar kɵv volyv, usbu qurslardan hɵr kyn sarı sɵqyv turaturqan savadly mehnatkashlar hɵm ɵncə kɵrəjiv qaldy. Bıraq, savadly volyv, bilimly volyv eməs. Bu—faqat bilimni quraly. Mehnatkashlar ɵlvəttə savadly voldyq, bizgə voldy dev turmajdylar, ular oquşlaryny davam qyldyrgyşlar kerək, qurallaryny işlətiş, işlətə biliş kerək. Bıraq, usbu quralny işlətə biliş məsələsi, çyde myhim volyvş vilən vərəvər, u çyde kɵv ɵrgənişgə hɵm muxtaçdyr.

Hazırda kynda savad sɵqatqan, mehnatkəş nimə oquşny, qandaj oquşny vilməydi. U həli munda muxtaç. Şunıy usyn jəni-ginə savadny sɵqatqan mehnatkəşni jərdəməjdə varış kerək. Unda jollar kɵrsətiş, oquşny usullaryny, hatta oquş usyn kitab çədvölləri, simlikləri beriş kerək volady. Şunıy usyn en fajdaly jol gəzitelərdəgi kɵnəşlər, bu tuqıyda jazylqan maqalalar vola alady.

Gəzite mehnatkəşgə qyzyq-qyzyq, xabarlar, ıvətli vaqbalay, hikmətli hadysalar vilən vərəvər, ular qda tərviyə beriş, ularny oquş qyzyqtıryş, oquş qda ɵrgətiş işlərini hɵm vəcərişləri kerək volady. Cynki ez-əzindən ɵrgəniş məsələsidə, oquş, oquv, biliş en kəttə bir ɵgynny tutady.

I

Оқушның ма'насы

Oquş nimə. Oquş demək, kitabdaş fikrləni mijjəgə toldıryş eməs. Undaş fikrləni, vaqbalary jədlav sɵqıyş hɵm eməs. Oquş demək: ɵzindən vaş qda bir kişi vilən (jazuvşy) fikr alıyş, ikinci kişini (jazuvşy) fikrini viliv, ɵzində fikr tolydyryş, fikrli adamny fikr qylyş, ojlaş usullaryny ɵrgəniş, mijjəndə fikrləş hərəkatini beriş, ojlaş kyçini kɵrəjitiş, hərə bir nərsəgə tanqy kɵzi vilən qaraş qda ɵrgəniş deməkdir.

Kitab oquş, kitabdaş ma'na və fikrləni jədlav, mijjəgə vaşqalarny fikrləni toldıryş eməs, vəlki, kitabdan alınoqan fikrlər fikrləş, və fikr maşynasyny jyrğızıv jubarıyş, hərəkatgə ketirışdən ıvratdyr.

Juqar qda jazylqan gəpləni tekşiriv kɵrsəndiz, oquşny ma'nasyny və oquşdan nimə maqsad volqanyny aqlarsıy, bıraq, mundaş oquş siz ojlaqanca asan bir iş eməs, mundaş oquşny ɵzigə jərəşə usulləri, şərtləri vardyr.

Bizni vəzifəniiz mənə şu şərtləni, usulləni kɵrsətişdyr.

II

Оқушның әмәлиі таманы

Qandaj qylyv oquş kerək?

Ruslary məşhur alımy Zukovskiy: „dunja ja iki xyl oquvşylar vardyr, birinci xyl oquvşylar—oquv sɵqatqan nərsəsini (kitabny, gəzite maqalasy) jaryv

qojqandan kejin, oquş mənzy'sini, uny myndə-reçəsini, maqalany tyv fikrini tola rəvşdə esləridə qaldıra aladylar.

İkinci xyl oquvşylar, muny teskərisi. Ular kitavny jaryv qojqandan kejin oquş mənzy'ni, myndə-reçəsi haqda tərtıbsiz qaraş qda tomanly və cala bir fikrdə qaladylar.“

Muny səvəvi nimə?

İkinci xyl oquvşylar təvi'ətləridəgi dıqqatsızylyş (dıqqat qylyş qda ɵrgənməslik) səvəvi kitabdaş fikrləni bir birsigə vaqlav, myndə-reçədəgi hadysalary bir tərtıbgə salıv ojlaş qda ɵrgənə almajturqan oquvşylardyr. Birinci tip oquvşylar esə, vularny teskərisi, ular kitabny oquş vaqtlaryda jazuvşy fikrləni tekşiriv və bir birsigə vaqlav, bytyn myndə-reçəni tyv oj qda qajtarıv oquv varadylar.

Demək: kitabny oquş vaqtda sɵzləni, fikrləni aqlaş qda jətməydi; vəlki çymləni bir-birsigə vaqlav, myndə-reçədəgi vaqbalary, hadysalary tyv oj qda vaqlav, toluq rəvişdə mijjəgə salış qda tıryşmaq deməkdir.

Demək: kitabny (əsəni) aqlaş usyn, 1) sɵzləni aqlaş. (luşat kitabny jərdəni vilən), 2) çymləni aqlaş, 3) çymləni bir-birsigə vaqlanıyşlaryny aqlaş, 4) fikrləni mantıq vaqlanıyşlaryny tarıv alıyş vilən vərəvər, kitabny myndə-reçəsini (vaqba, hadysa, fikr, da'va, dəlil) jazuvşy maqsady (idejə) vilən vaqlav varıyş, vaqlav oquş, kerək deməkdir. Təsviri ədəbi-jatda (hikəja, roman) fikrləni bir-birigə vaqlaş, myndə-reçədəgi fikrləni vaqbalary, hadysalary, da'valary, dəlilləni tyv maqsad qda vaqlaş xızmaty unca aqlıy volmajdy çynki təsviri ədəbi-jatdaş syratlər arqaly verilyən fikrlər, şarlar tamanıdan tajjarlav qojulqan usyn oquvşy az qda bir dıqqat vilən hɵm, undaş fikrləni mijjəsigə ala və alqanyny mijjədə qaldıra bilədi. Bçtəməy, fənni əsərləni oquş işi, ularny oquv mijjəgə alıyş, və mijjədə qaldıryş xızmaty asan iş eməs. Cynki mundaş fikrlər syratlərgə vaqlav verilməydi, mundaş fikrlər tyv maqsadny asıv beriş usyn bir qural qda kitabdaş fikrləni bir-birigə vaqlaş, dəlilləni, haqatları tyv oj qda qajtarıyş xızmaty oquvşylaryny ɵzigə tarıyş qda volady. Şunıy usyn munda en birinci, myndə-reçədəgi ojları, da'valary, dəlilləni aqlaş kerək, aqlaş qdan kejin, ɵzini aqlı vilən qoşy usinci xyl aql (1) ɵzini şu məsələ haqdaş, volsa, vurun qda aqlı 2) kitabdan alınoqan jəni aql, 3) iki aql bir birigə qoşylyv, mijjəndə jənidən hasıly volqan aql jasav, ularny mijjəndə tərtıskə salış qda kerək volady.

Şundaj volsa, bizgə bir suraq kelədir. Bizgə bçtəməy, fənni kitabları qandaj oquş kerək? ularny toqıy aqlav, tola qylyv mijjəimizgə qandaj salış kerək?

Mənə, bizni asasıy maqsadımyz hɵm şu edi. Biz usbu maqalamyza şu suraq qda çavav berışkə ojlaymyz.

A) Fənni, ықтымаы kitavlarnы aңлаш ysyn, hər nərsədən burun, məsələgə əhəmiyyət veriş kerək. Una senin ruhında bir intiliş volьşь zəyг. Məsələgə, faqat, iş joqdan iş volьşь, dev-ginə qarav oquş volьsa ul haqda sөz həm volьşь mymkin eməs. Undaj oquşdan hec bir fajda joq. Məsələ həm aңlaşymajdy, mijjəgə həm kirməjdi.

B) Hazыrlыqь azraq oquvcыlar, adatda, xususьraq, qattьqraq, tarraq məsələlərnı tezrək aңlav, asanraq mijjələrigə aladьlar. Umumьraq, keңrək məsələlərnı esə, aqьtraq aңlav, mijjələrigə həm çyde aqьrlыq bilən kirədi.

Şunьd ysyn ықтымаы, fənni kitavlarnы (əgər ularnьd myndəgəçələri umumьraq volьsa) aңlav mijjədə qaldыrьş xьzmatь çyde көv mehnət sorajdy.

V) Fəndə ьsvat qьlnqan bir haqьqat var: vizniң mijjəmizdə ilgəridən bir azraq təsəvvirləri ¹⁾ var bir məsələ bilən vaqlanaturqan məsələlər-ginə vizni özigə intiltirə alady. Şunьd bilən vərəvər vytyн nuq-ta'arь vizgə mə'lym volqan məsələ, vizni özigə intiltirməgəni көvi, hec bir nuqtasь vizgə mə'lym volmaqan məsələ həm vizni özigə tarta almajdyr.

Məsələn: qolьmdaqь qalam toqьrьsьda oquş qalamnьd fajdasь, syfəti, jasalьşь, maddasь, unьd toqьrьsьdaqь təsvirləri meni qьzьqьtmajdy, tez tojdyradь. Əzigə tarta almajdy. Çynki həmməsi mengə mə'lym jəni nərsəsi joq.

Əgər qalamnьd men vilməgən syfətlərini, men көrməgən ikinci xьl qalam qolqа almasdan—aq, jazьv turadurqan jəni ьçad qьlnqan qalam haqьda jazьlqan volьsa, qolьmdaqь qalamьm bilən və undan toqьqan təsəvvirlər bilən jəni qalam toqьrьsьdaqь fikirlərni vaqlav varьşqа mymkin volьsa, şu əsər meni oquşqа intildirə alady; və şundaqь fikirlərni bilişgə mendə şavq və tilək kycli volady, mijjəmgə həm şundaj fikrlər məhkəm çajlaşady.

Demək: vizniң mijjəmizdə elikdən bir azraq təsəvvirləri, tyşyncələri var, kitabdan oqujturqan məsələ bilən vaqlaşqа mymkin halda volьsaqьna viz u məsələni bilişgə qьzьqьnamьz.

Bundan mə'lym voladyr, kim, hər bir kitabnы oquv, undaqь fikrlərni aңlav, mijjəgə çajlaştьrьş ysyn sendə az volьsa həm tajjarlыq volьşь kerəkdir. Undaj tajjarlыq sendə ja kitabdan oquv jaki turmuşnьd əzidən toqьrьdan-toqьrь təçrivə bilən hasьl qьlnqan volьşь mymkin bir mьsal alajьq;

Men көmmynizim əlifbesini oqujman. Kitabnьd birinci vavьnь, 7-inci maddasь axьrda mənə şu çymlə-

¹⁾ Təsəvvir sezi, көcirilmiş (kөpijə) ma'nasьda alьndь, çynki maddьb nərsələrnin hər xьl syfətləri vizniң seziş a'zalarьmьz a'qalь vizniң mijjəmizgə kəliь, mərkəzdə birleşiv, həligi maddьb nərsələrnin көcirilmişlərini (kөpijə) lərnı jasajdylar. Məsələn «alma» nьd rəni, hidi, rəvişi, qattьqlыqь, jakь voşьlыqь, vizniң hər xьl seziş qurallarmьznьd jardamь bilən mijjəmizgə kəliь birleşədir- də mijjəmizdə²⁾ almanьd көpijəsini jasajdy. Mənə şul көpijəgə jaxud almanьd mijjəmizdəgi syrəligə təsəvvir demiz. Şundaj volьsa, təsəvvir demək, bir necə xьl sezişniң biltə ujuşmasь volady. Maddьb nərsələrnin birini seziş qurallarmьzqа tə'sir qьlşьdan hykymlərdən hykymlər-fikrlər, təsəvvirlərdən—təsəvvirlər, hissələrdən hissələr toqьlьv vizniң bilimimiz majdanьqа cьqadьr.

var: „mənə şu asvavlar, qurallar, zəvyd və fəvrikələrnin həmməsi vajlar sinifiniң mylki volьv qaldь. ikinci xьl ajtqanьmьzda vajlar sinifiniң mənəpəlijesigə əjləndi“ mənə men şu çymləni oqudьm, çymləniң həmmə sezişni həm aңladьm. Bьraq, mənəpəlije sezişniң ma'nasьnь (təsəvviri) mijjəmdə jənə məhkəmrək çajlaşьv qalsьn ysyn, və bu təsəvvir menə jənə anьqraq көrinsin ysyn, mənəpəlije sezişniң elikdən mijjəmdə hazьr volqan təsəvvir bilən kitabdaqь jəni təsəvvirini vaqlaşьm kerək volady. Munьd ysyn kitabdan vaşqа jənə əzimniң təçrivəmnı həm qoşьv, jəni təsəvvirni mijjəmgə jənə cuqaurraq qьlьv çajlaştьrьşqа tirişəmən. Demək: Kitabdan alqan jəni fikrni mijjəmdəgi burunqь təsəvvirim bilən ьxtьjarь syrətdə məhkəm vaqlaşьm kerək.

G) Məsələgə əhəmiyyət veriş kitabnы aңlaş həm mijjəgə məhkəm çajlaştьrьş ysyn çyde myhim bir səvəv degən edik. Vaqьan: əgər vizdə məsələni aңlaş ysyn u məsələgə intiliş hisləri kycli volьsa, ьxtьjarьmьznь vasmьsadan kyçləniv, zorlanьv oqumasdan, məsələ əz-əzidən seni özigə tartьv, mijjəngə həm kiriv çajlaşьv ketədir. Mundaj vaqьtda ьxtьjarьmьznь vasьv, məsələgə zorlыq bilən taqtav qьjnalьşqа kerək volmajdy. Çynki məsələgə qьzьqьş tojquşь vizni alqа sөdrəv alьv varady, dьqqatьmьznь həm özigə çəlv qьla alady, mijjəmizdəgi burunqь təsəvvirlər bilən kitabdaqь jəni təsəvvirlərni bir-birigə vaqlaşьn həm əzi vəçərədi. Mundaj vaqьtlarda vizniң dьqqatьmьz qьzьqьş tojquşьqа ergəşiv alqа varady. Mənə mundaj dьqqatnь fən tilidə ergəşiv varucь dьqqat, (pəssivni vnimənije) dejilədi.

Kitav çyde qьzьqь, senin ysyn çyde əhəmiyyətli, sen, unь vytyн dunjanь unutьv oqujsan. Mənə mundaj vaqьtda məsələgə dьqqat qьlьş həm sengə jənil volьv qalady. Bьraq, əz-əzigə oquqan vaqьtda və-zən, mundaj hal volmajdy. Dьqqat көməjədi, əziңni oquv vara jatqan nərsəni tyşynməj vaşlajsan. İkinci xьl ajtqanda burunqь təsəvvirlər bilən jəni təsəvvirlərni vaqlaş xьzmatь zə'iflənədi; voşaqady. Mənə mundaj vaqьtlarda dьqqatnь əz ьxtьjarьd bilən tartьv keltirişgə, çəlv qьlьşqа lazьm volady. Mənə mundaj əz ьxtьjarьd bilən tartьlqan dьqqatnь „ьxtьjarь dьq-qat“ (əktivni vnimənije) dejilədi.

ьxtьjarь dьqqat oquvcыlar ysyn çyde kəttə əhəmiyyətgə egədir. Hər bir oqucь kişi muңa mələkəlenişi kerək, munь əzidə hasьl qьlьş ysyn tьrьşьş kerək volady. Bu məsələni jənə anьqraq tyşyniş ysyn bir mьsal alajьq:

Kөmmynizim əlifbesidən birinci vavьnьd ysynci vəlimini oqujman: unda qujьdaqь çymlə var: „mənə bu xam nərsələr, maşьnalarnьd vyzylişi, ularnьd tyzətillisi (remənti) həm xьzmat verəturqan iş kyçi sekin, sekin tavarqа əjlənədi“ men mundan son oquj almajman. Çynki çymləniң məfhymi, fikri menə jaxşь aңlanmajdy. Toxtajman. Barmaqьmnь şul çymlə ystigə qoşьv ojlaj vaşlajman:

„Çymlədə nimə—jakь kim toqьrьsьda gər varajattьvdy. „Xьzmat verəturqan iş kyçi“ u nimə? Çymlədə jənə: „xam nərsələr, maşьnalarişkyçi“ degən sөzlər var.“

„Beraturqan“ soʻzi nimə degən sөz. Kim verədi? nimə verədi. Mənə şul jol bilən cümləni tekşiriv sьqaman. Jənə ojlayman, kerək tapьlsa, jənə qajtadan ojlayman.

Ахьгда: „fəvrikdə işci işləjdi. İşcinin işgə səlahəyjatь, iş kyci toqьdьradь. İş kyci esə—хьzmat verədi, mənə şu iş kyci vajьnь, tavarьqaja əjlənədi“ degən məfhymini tapьs kerək. Xam nərsənin, tavarьqaja əjlənişini tyşynəmən, cynki xam paxtadan dьjqaп хatьnnь, ip jigirgəninini əllə qanca kərgənmən. Ip volsa tavar vola aladь, əmma maşьna həm iş kycinin, tavarьqaja əjlənişi vaşьmьqaja sьqmajdь. Munь qandaj anlaş kerək Tavarlar icidə maşьnalар həm voladь maşьnalарnь həm bazarda satadьlar. Şumь? undaj volsa, vajьnь, tavarь icidə maşьna qandaj voladь: ambarda jatqan tavarlar arasьda maşьna joq-ky.

Jənə, kəzgə kərinməgən kycnin, tavar icidə volьşьnь anlaş həm sьjь. Munь anlaş kerək. Bьraq munь qandaj anlaş kerək.

İkinci tamandan tavarьnь, maşьna bilən işləngəninini biləmən. Maşьna volsa, vajьqaja vekərgə verilməgən Baj unь pylgə satьv alqan, əlvəttə, maşьna vuzuladь, unə rimənt kerək. Unьdь ucyn vaj jənə pyl tələjdi. Şul sьqьmlарnь vaj əzinin, tavar ystigə jykləjdir.

İkinci хьlajtqanьmьzda maşьna xaraçatьqaja sьqьqan. sьqьmьnь, bir azьnь tavarьnь, vahasь ystigə qoşьmьca qьlvь salqan voladь. Demək: maşьna sьqьmьnьdь bir azь tavarьqaja qoşuladь tavarьqaja əjlənədi. dev anlayman Və hakaza və hakaza.....

Mənə şu jol bilən bir cümləni tekşirivojlav mijjəmgə alaman və unь anlaqan hьsav qьlamən. Bьraq, bu cümləni anlaş menim cьdə kəvna qьtmьnь aladь.

Mən ьxtьjarь syratdə muna dьq qatьmьnь kəpəjtdim. Demək: ьxtьjarь dьqqat (əktivni vniməniş) arqasьda-qьna bu cümləni anladьm.

Mənə bu usul bilən kitab oquş əz-əzigə oquşda en fajdalь, və tərvijə nuqtasьdan en əhəmişətli via oquş volsa həm, ьxtьjarь kyci adamlar-qьna bu işni işləj aladь. Bьraq, vilgic volьs ucyn mundan vaşь

qa hec bir cara joqdьr. Hər kimnidь muna ərgənişi kerəkdir.

D) Kitavь anlamavda, məsələgə jaxşь və cuqur tyşynməvdə jənə bir hal, bir səvəv vardьr. Munda j vaqtda juqarьda kərsətilgən „A“ maddasьdaqь usulginə jetməjdi, (A maddasьdan qaran) munda j vaqtda anlanmaqan madda qaja ьxtьjarь dьqqatnь tartьs həm jaramaj qaladь kьfaja qьlmajdь. Bu vaqtda məsələni hər tamandan tekşirilgən, təçrivələr bilən məhkəmləngən, haqlьqьqaja ьşanqan təsəvvirlər, fikrlər bilən vaqlav, tekşirişimiz kerək voladь. Munь anlaş ucyn jənə bir mьsal alajьq:

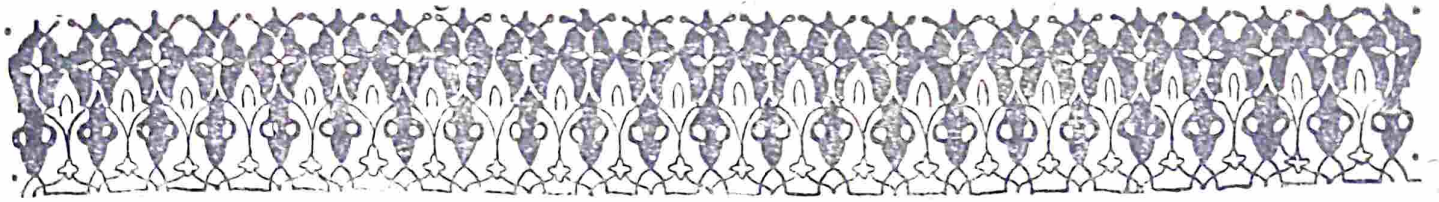
Kəmmynizim əlifbesinin, birinci vavьda, ucyn ci vəlimidə vajlar dunjasьdaqь eksplətsijə (kişi kycidən fajdalanьs) toqьsьdaqь cümləgə keliv jetdim: unda: „vajlar çəm'ijəti qoşьmьca qьmmatnь sьqarьs bilən iş kycigə eksplətsijə jasajdьlar“ dejdi.

Mən bu cümləni tamamь bilən tyşynəmən. Bьraq, mən əzimnidь anlaşьmьqaja qanaatlanmajman ajьnьqsa, eksplətsijə səzini kitavda qь rəvşdə jakь əzimnidь hər vaqtda ajtьv jyrəturqan jakь ortaqlarьmdan, mьəllimləridən eşitəturqan ma'nasьda-qьna adlav kelışgə razь volmajman. Bəlkі bu səznin məfhymigə jəndi məfhymgə qaraqanьm kəvi, tanqьdlь bir qaras bilən jaqьn kelişgə lazьm tapaman. Munьdь ucyn mən hazьrə eksplətsijə səzini və unьdь məfhymini vurunraq mijjəmdə hasь volьv qalqan şundaj məfhym-lər bilən vaqlajman, kim ular, mēngə əzimnidь turmuşьmda qь jakь ortaqlarьmьnь, təçrivəsidadəgi, jakь ədəvijjatdan oquv anlaqan, və hər tamandan tekşirilgən hər хьl eksplətsijələr volьv, ular menim mijjəmdə hər хьl rəndə, hər хьl rəvşdə cьdə cuqur cьdə məhkəmə çajlaşqan voladьrlar. Və şul usul bilən məj-sələgə jaqьn kelişim arqasьda bu eksplətsijə səzinin, ma'nasь menim mijjəmgə bir jalqьz əzi kiriv olturmasdan, vəlkі mijjəmdə məhkəmə rəvşdə çajlaşqan vurunqь məhkəmə və anьq təsəvvirlərgə fikrlərgə qoşьlvь, hec bir vaqt unutilmasьq volьv, mijjəmgə kiriv qaladь.

S.S.S.R--barca millətlərgə mənsyв mehnətkəşlərnin byradərlik məmləkətidir. Jaşasьn S.S.S.R. nin sosьalьzьm ucyn kyрəşyci bytyn xalqlarьnьdь məhkəmə sajuzь.

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

ئۇملادا مۇمكىن بولغان قدسقا رتدادىشلار مەسئۇلەسى

T. Aqazada

Bir qanca tyrk-tatar çymhyrijatlarında saqylyqan ыmla kənferehsijələri kəp və çyde yaxşy nəliçəlargə muvaffaq boldylar. Ular toqrısyda bu maqalada sözlə-məjmiz, cunki ular çyde اساسь bir rısalə təşkil etədilər, kim ul esə şu jyldaqy həmmə kənferehsijələr tamanьdan vytyu ытыfaq jəni əlifbe qomьtasь tamanьdan cьqarыlaçaqdyr.

Hazьrda vaqtoqaca Qьgьm, Azarvajçan, Özbekistan, Tatarьstan və Qazaqьstan ыmla kənferehsijələri saqylyьv ötdi, nəvbətdə Qьgьm (ikinci mərtəvə) Tyrkmənistən və Başqьrdьstan ыmla kənferehsijələri saqylyьş aldyda turady.

Bu maqalada men faqat bir məsələ ystidə toxtalyьv ötişni istəymən, ul esə və'zi cəzqylyьv avazlanьv qьsqartьş ycyu اساس volqan qajsyьv bir avazlanьv tədriçii jumşartьş məsələsi ystidədir. Bunday məjilniң kəp kişilərdə varlyьv kərilədi, bu Tatarьstan ыmla kənferehsijəsində asьq bilindi. Və unda məzkyr məsələ toqrısyda legisli qararlar qabul qylyndь.

Tatarьstannıң bu kənferehsijəsində iştirak qylypьmьdan, kənferehsijə məçlislərində bu qьsqartьlyşlarqə qarşy sözlədim və Tatarьstan ilmiі mərkəzi ыhtьjarьqə kirgən qararlarqə unьң özi tamanьdan tyzətlyşlər kirgizilər həmmə kənferehsijəniң bu məsələ jyzəsində cьqarыlyqan qararlarqəda şu naqda asьq volmasdan qalqan çajlarьny toqrlyar, aңlaşыlmaqan jərləri tyzətər dev ojlayman.

Və'zi bir cozqylyьv və cozqylyьş avazlanьny tələffy-ziniң təvi'i tolyqlyьqylyьv tədriçii jumşartьş, jəki qьsqartьş tyrk-tatar şevələri niң həmməsində dijərlilik dərəçədə kərinədi.

Bu hal və'zi bir şevələrdə kəvrək, amma ikincilərində esə kəmrək kərinədi. Bir avazlar, jəki voqumlar nyң qoşylyqanlarqəda bu vaşqalarqə qaraqında kəvrək dərəçə dəvolady. Nьhajatda alahьdafərdləri niң tələffyzydə vьraq şevəniң avazlarqəda kəttə, jəki kəmmə farqь volady. Səzdə tədriçii jumşartьlyqan avazlanьny kəp qьsqə volqanlarqədan (пропорциональный) eşitiş jərdəmmə bilən açratьş çyde aqьr, cunki ul birəvgə jəniləşgən ikincigə kəp qьsqartьlyqan volьv kərinədi, ycinci bir kişi şu avazny tamanьdan joqalqan dev tapady.

Mənə bular nyң həmməsi bir şevədə gəpirgən kişiləri niң həmməsinin tələffyzydə rьjazь virlik joq və volьşь həmmə mymkin eməsligini kərsətədi. Bu ahval ыmla məsələlərində fənetikə prinsipini jyz fajьz qollanьşqə xalal verəturqan اساسь səvəvlərdən, qьsmanьv birtəsi boldь.

Jazьvda jalqьz bir fənetikə usulyqə jol qoşylyqanda bir xyl ыmla toqrısyda hec bir gəp volьşь mymkin eməs edi: hər bir kişi qandaj eşitə, jəki tələffyз qylyьv bersə, şundaj jazьşqə haqlь volar edi. Fənetikə prinsipi

gigə jərdəmmə sifətidə qollanaturqan mərfələgijə prinsipi bundan qutqazady və undan jərdəmmə alaturqan xalqlar nyң bir xyl ыmlasьny majdanqə keltirishgə kəmmə verədi. . Mərfələgijə prinsipi həmmə, ыmlanьny uzaq vaqtlarqəda məhkəmmə volьv bir halda turuşьqə jərdəmmə verə almajdy. Mə'lym, ki hər bir til toxtavsyьv özgərib turady. Bu özgəribniң səvəvini viz, nimə ycundir sezməjmiz. A. M. Peşkovski „viz saatqə qaraqanьmyz halda saat tiliniң hərəkəti ni, əsimlikgə qarav, unьң qandaj eşitini sezməgənimizdek tilniң özgəriblərini həmmə sezməjmiz. Ləkin saatqə bir saat soңra, əsimlikgə ikinci kyp qarav özgərib volqanьny bilə alamьz, amma tildə volqan keskin özgəriblərni seziş ycyu bir qanca jyz jyllarda kejin qulaq salьşьmyz kerək. Bunь ələttə hec kim işləj almajdy və hər bir kişigə til hərəkətsiz volьv kərinədi“.)

Qacan, kim til umuman özgərib turady, u halda bu unьң həmmə amьllarьqə və şu çymlədə unьң mərfələgijə çəhətigə həmmə taalluq etədi. Mərfələgijədə myəjjən fərmalar tilniң myəjjən volqan tarьxьv bir qьsmyda rəjda volьv ular joqladylar, jəki vaşqə qьsmyda ikinci fərmalarqə kəçədilər. Demək jazьv tili vaqt nyң ötiş bilən, sözlənaturqan çanly tildə hasyl volaturqan özgəriblərni özidə ыn'kas etdirish lazьmдыr. Əkis halda jazьv tili, sözləş tiligə munasьv vola almajdy, jə'ni bir tilniң tələffyzi bilən jazьvda keskin farq majdanqə kələdi, axryda bunь öz vaqtyda joqatьl-masa kəttə qarşylyqə əvrilədi.

Mənə bundan ыmlanьny eski fərmalarьny vaqt-vaqt qajtadan kərib cьqyş zəryrligi majdanqə kələdi. Tilniң tələffyzydə və jazьlyşьda munasəvət volmaslyьv nətiçəsində jazьvda tarьxьv ыmlanь majdanqə keltirib, ul ədəvii jazьv tilini haqьqylyьv çanly tələffyzdən açratьlyşqə səvəv volqanьdan həmmə, na mətlyьvdir. Bunday tarьxьv ыmlalьv tilni iki tyrli örgənişgə ыhtьjaç var: a) unьң çanly tələffyzi ni və b) unьң jazьlyşьny.

Tyrk-tatar tilləridə namatlyьv volqan bu iki çəhətlikniң majdanqə kelişigə ыmkanijət vьrməs ycyu aralarьny uzaqlata varьv vaqt-vaqt ыmla kənferehsijələri saqylyьv turuş zəryr. Məsələn, ikinci kənferehsijə 5 jyl ötkəndən soңra saqylyьsa, ycinci taxmy nan 10 jyl dan kejin, əmma tərinci esə jənə kejinrək saqylyьsa mymkin və vaşqalarь həmmə şu tərivdə saqylyьv turlyar.

ыmla məsələlərində اساسь özgəriblərə birinci kənferehsijələrində jə'ni əgəv jazьvьdan latьncaqə kəçgən vaqtyda jol qoşьş mymkin. Bu vaqtda hər xyl jirik özgəriblər mymkin, soңqь kənferehsijələrində bu mymkin eməs, ularda ыmlada myəjjən qəbdalarqə və'zi bir tyzətlyşlər kirgizish bilən qanaatlanəçəqlar.

1) Русский синтаксис в научном освещении китабыньv 18-nci səhifəsi

Jəni jazıvda kyeli ədəbijat işləniş ylgirgəc ımla məsələləri ilgəridə kərilgən zor özgərişlərgə. ıhtı-jaçları bolmajaçaqdır, bu vaqtda tilniñ tələffizı bilən jazıylış ortalıyda köttə ajrımalar qalmajdı. Kənferensijələr saqrıylış arasıda kərilgən kiciknə qudur-budurlar nəvbətdəgi kənferensijələrdə joqatılaçaqlar. Şu tarıyqa çanış til bilən unıñ jazıylış ortalıyda my-əjjən bir muvafaqat həmmə vaqt saqlanadı.

Hazır özimizniñ vaş məsələgə qajtamız, u esə Tyrk-tatar tillərinin ımlasıda mymkin bolqan qısqartıylışlar toqrıydaqr məsələdir.

Tyrk-tatar tilləridə umuman wə'zi sozqrıyl avazların qısqartıylş kərilədimi — qısqartıylş məsələsi tarafdarlarıyda rast dev çavav verəmiş, lekin hazır ölkəziliv turqan kənferensijələrdə vıny myzakərəgə qojıyl ertərək dev taramız, cunki alqı qojılqan bu məsələ, hatta, k vıny qozqatqan ortaqlar tamanıdan həm tegjısincə tekşirilməgən. Məsələn, vıny Tatarıstan ımla kənfe-rensijəsıdə kərilđi, unda wə'zi ortaqlar kəlimədə vaş voqumınıñ sozqrıyl avazıyl, ikinciləri esə kəlimədə axır-qr voqumın jazıvda qısqartıylşnı təklif qılđılar, — jaki şıña oxşaq vaşqa fikir bildirivcilər həm boldı. Bundan tilniñ zahır fəktlėrini hısavqı alıymaqanıyqr as-edi. Toqrıyl bir ədəvii məterıyal tørt çədvəldə sozqrıyların saqrıyl hər xılda qısqartıylış jazıldı, məsələ-sozqrıylardan „b“ və „e“ ikinci çədvəldə 270 mərtəvən ycincisıdə 320 mərtəvə, amma tørtincisıdə esə hatta 507 mərtəvə qısqartılqan. Bu çədvəllər vizimcə hec bir asassız bu avazların öz vaşımcalıy bilən qıylıyqan qısqartıylışların kərsəliş edi.

Jazıvda sozqrıyların qısqartıylş tarafdarlarıylın bir-dən bir dəlilləri, bundaj qısqartıylş bolqanda vasma işidə myəjjən bir ekonəmişgə muvaffaq volıylışnı kərsəliş edi. ımlada birinci maqsad faqat vasma işidə ıqlıysad-qrna volsa, ul vaqtda jəni əlifbegə kəcişgə həm ıhtıyacı volmas eđi, cunki ərəv jazıvıdada sozqrıylar kəp dərəçədə joq, haqrqatan til ycın asası volmaqan syn'ii rəvişidə, majdanqı keltirilgən ekonəmişgə ımla məsələləridə çaj verilişı mymkin eməs. Bundaj qısqartıylşlar vaşda çanış tildə, tərəddıydgə jol qaldırmaslıy bir fəkt rəvi-şidə hasıl volıylış lazımlı, kejin bu jazıvda həm tegi-şincə ınlıkas etə aladı. Əvvəl vınyñ haqrqatan xalq-ınıñ çanış tilidə orun tutqanıylış ısvat qıylış kərək, şundan soqrı vınyñ jazıyqı kirgizilişini tələv qıylış mymkin. Mənə şıña kərə viz Tatarıstan ımla kənfe-rensijəsıdə təklif qıylıyqandek hazırca köttə qısqartıyl-ıylşlar toqrıyda sozləş ertərək dijəmiş.

Əgər rus ədəvii tiligə muraçaat qıylıv məsələn знаменосец, минералогия, близозорок kəvi sozlərni tekşiriv kərgənımızdə ular çanış tələffizdə bir voqumın joqatqanıyqr və ular знаменосец, минералогия, близозорок şəkildə ajtıyqanış mə'lyumdır. Qısqartıylıv tələffiz qıylıynaturqan bu sozlər jazıvda həm tegişincə ınlıkas etdirilədilər.

Tyrk-tatar tilləridə həm şundaj ahvalnı kərəmiş. Məsələn qarındaş, qırquşun eranca darıyqı (myder) kəvi yc voqumın sozlər iki voqumın sozlərgə əvrilgən-lər həm kəpçilik „qardaş“, „qırşun“, „darıyqı“ şəkildə tələffiz qıylıyqanca jazıladı. Lekin şundaj sozlər var,

ki ular tələffizdə qısqartıylıv ajtıylsalar həm, ular qısqartıylmasdan jazıladılar. Məsələn ycın wə'zi fe'llərin muzarı formalarıylı — məsələn, duraram, qırəram kəvi. Gərci bular qısqartıylıv „durram“, „qırəram“ şəkildə ajtıylsalar-da jazıvda tola halıdada jazıladılar. Bu vizimcə bundaj hal həmmə fe'llər ycın-da umumın volmaqanıylı kərsətədi. Kəp fe'llər var, ki ular tələffiz qıylıyqanda qısqartıylmajdılar. Məsələn, „qədərəm“, „acaram“ kəvi. Mənə bundan esə birinci nətiçə cıyadı: tilniñ ajrım həmmə sozləridə vərəvər qısqartıyqan avaz-ların jazıvda həm qısqartıylışqı haqlıdır¹⁾.

Qısqartıyqanda vaşqa mə'nə verətıyqan sozlər var, məsələn: qırımaq, jarımaq kəvi volıv, bular qısqartıl-qanda qırmaq, jarmaq halıdada jazıylıv mə'nə vaşqa boladı.

Bundan ikinci nətiçə cıyadı: qısqartıyqanda vaşqa mə'nə verətıyqan sozlərni jazıqanda qısqartıylş jarımaqanıyqr dandır.

ıhtıyacı kərilsə qısqartıylş ycın mymkin volatıyqan usullar qollanış toqrıyda sozımniñ axırında bir qırca soz ajtıv ketişni zəyr dev tarıman. Gərci bu məsələ toqrıyda sərf və nəhv ədəvıyatıdada hec nərsə tarımadım, lekin tyrk-tatar tillərinin fe'l tyzilişı ystıdəgi tek-şiriş və təqrıvələr asasıda myəjjən qarbdalar cıyqrıyl mymkin bolqanıylı bildim.

1928-inci jılda toplanqan materyallarqı qarıqanda ıstısnasız həmmə tyrk-tatar şevələrinin fe'l tyzilişı həmməsi volıv 6 xıl fe'l varlıyqr bilindi. Eñ addıyl fe'l bir sozqrıyl avazdan ıvrat volıv, ul həm sozniñ vaşyda; eñ aqr fe'l tørt avazdan ıvrat volıv, undan birtəsi sozqrıylsız avaz fe'liniñ vaşyda, amma vaşqa iki sozqrıylsız, fe'liniñ axırdadır. Sozqrıyl avaz fe'liniñ vaşydan ikinci orunı aladı, qalqan vaşqa fe'llər iki, jaki yc avazdan ıvratdır. Əvvəlidə iki sozqrıylsız avaz bolqan hec bir fe'l joq. Əzbek tili toqrıyda prəfessör I. D. Palıvanul həm şı fikrgə keliv „fe'liniñ vaşyda ikitə sozqrıylsız avazın volıylış hec mymkin eməs“ dedi, məsələn cкpo, ajıyqsa kmo, cko demək soz asasan iki sozqrıylsız avaz bilən vaşlanıylış mymkin eməs (rus sozləridən alıyqan wə'zi fe'llər bundan mystəsnadır²⁾).

Bu dəlillər asasıda hazırqrı vaqtda tatar gəzıtələridə ucralatıyqan qısqartıylıylşlar, məsələn „tında“, „ırrq“ kəvi sozlər tilniñ tələvlərigə çavav verə almasıyqrı kərəmiş. Jazıvıylı bu xıl qısqartıylş sozqrıyl hərflər volmaqan, lekin tələffizdə tegişli sozqrıyl avazlar eş-tilətıyqan sozlər tələffizniñ buzıylıylıyqı jardam beriş-ləri mymkin.

Umuman sozqrıyl hərflərinin kəpligi tələffizni aqrı-ladıradı. Mənə şıña ruslar министрство ornyqı министрство dev, Eran sozi mylkdarın viz mylkədar dev jazamız.

¹⁾ Bizimcə jazıma ədəvıyatda muzarı formalarıylı asası qıylıv „r“ həm „l“ bilən bitətıyqan fe'llərin qısqartıylıylş mymkin. Məsələn fe'llərdən muzarı şəkılləri bolqan „qır-mək“, „vur-maq“, „al-maq“, „ıll-mək“ kəvi kəllmələrni qısqartıylş qırəm, vuram, allam, ılləm şəkıldə jazıylıylş mymkin. bu qısqartıylş fe'llərin vaşqa xıllarıyqı taallıq etməjdi. Bu qısqartıylş fe'llərin nisbil formalarıyla həm volıylış mymkin. Məsələn: almajram, ıllməjram sozlərlni qısqartıylş almıram, ıllmıram şəkıldə jazıylş mymkin.

²⁾ 1925-inci jılda vasylyqan vvedenie v izučenie uzbeckogo yazıka dögən kitabın 30-ıncı səhifəsi.

Mırza Fəth'əli bu lajrhəsəda jəni bir əlifbe şəkil həm tərtib etkəndir. Eski ərəb əlifbesidə bolqan nuqtasız hərfilər vytynləi bu əlifbedə saqlanqandyr; nuqtalı hərfilər sığarılqandyr. Bularnyñ oğnyça oşal hərfilərnin nuqtasızlarqça oxşaqan hərfilər jaratılqandyr. Bundan başqa çanlı tildə eştilib - də, jazvnymyzda bolmaqan ynli hərfilər bçad etilgəndir. Bu qayda vilən Mırza Fəth'əliniñ lajrhəsədaçy hərfilərnin mьqdarı „43“ gə jetədi. Bundən „9“ ynlı hərf, „32“ si ynsiz hərf, „ “ i si-kyn alamat, „ə“ idə şəddə (təştit) alamatdyr. bu əlifbe həm, eski ərəb əlifbesi siçəri ondan çəpgə toqır jazmaq və bir - birigə jarıyşqaq xərakterdədir.

Ərəb əlifbedə əzidən sondaqy hərfilər vilən birleşməgən hərfilər bu lajrhədə həm eski xasəjatny saqlamaqdadylər.

Mırza Fəth' əli, ajrım çümlə quruluşlar ysyn həm.

xususy bşaratlar bçad etkəndir. 7 ədəd bolqan bşaratlar, latyn əlifbesi bşaratlarından vytynləj fərqlidir. kerək jəni hərfilərnin, səznin vəşdə ortasəda və sonçda alqan şəkilləri və kerək tanqyt/تنقيط/8)usullarnyñ, Mırza Fəth'əli lajrhəsənyñ „qava'bd“ qəsməda uzundan-uzunəzahətmək dədir. Unyñ bslahatəda səjləngəni əsil bçtəməy prinsiplər lajrhənyñ bəzahnamə qəsmədadyr.

Mırza Fəth'əli bslahatəda, əz təhsili vaqtdə kecirgən qıjyn təçrīvələrigə həmsujanmaq vilən fikrlərini əməliləştirigə tərşəqandyr.

Mırza Fəth'əli lajrhəsənyñ birinci olaraq Qafqaz çapnyñ (наместник) „Mıxajyl Nikələjivic“ gə taqdy etkəndir. Car hukymətinin ma'qul tərşə vilən bu lajrhənyñ bslam hukymətləri taməndan tadqy etilişi toqır tərşəqandyr. Bnçə kərə Mırza Fəth'əlinin lajrhəsə Qafqaz çapnyñligi vasytə vilən rəsmii syrətdə car hukymətinin u vaqtdəqy bstanbul səfiri (Бтенеv) gə jувərilgən və unyñ Mırza Fəth'əli tamənydan jazylqan ərizəsi vilən vərəvər „dəvlət əlijəji usmanəja“ qə beriş toqırşəda, səfirgə tapşyryq vergəndir. (1857—jyl dekəvir ajy).

Qıjmatly bir tarəxə vasyqə bolqan bu lajrhənyñ əzahat qəsmənyñ əzicə farsəcadan tərçimə qylv rəstdə naql etəmiz. Mırza Fəth'əlinin birinci əlifbe faalyatəqə başlaqan zamanəda egə bolqan turmuşqə qarəş tərzi (мировоззрение) vilən əlifbe ыңqылавсьыqy ysyn majdanqə qojqan dəlilləri bu əzahatnamada əsyq bir syrətdə kəzgə kərinədi.

Mırza Fəth'əli aytady, ki:

„Mərhym atam Mırza Myhəmməd tay, səkkiz ja-

8) Tanqyt dəv: çümlə axrəda, səz aralarəda qojylaturqan nuqta, vergyl, undən və başqə şü kəbi bşaratlarqə ajtyladə).

şədaləqymda meni məktəvgə verdi. Bir jyl davam syrətdə məktəvgə qatnadym, əlifbeni oqumaqny e gəndim. Qur'annyñ son çyz'idən və'zi sərələrini oq maqqa başladym; faqat bir hərfni—ginə volsyn ajy almadym. Birinci kyn hər qanca zəhinimniñ jardan sajasəda jadlay alsamda amma ertəsi kyn esimdə sığarar edim. Undan kejin oqumaqdan son dərə nəfrətləndim. Hər tyrlı məşəqqətlə məşəquləjjatqə r zyl völdym faqat oqumaqdan qutuləş şərti vilən, r səvəvgə vnyan məktəvdən sığdyr və bir jylny vətətkəzdim. Undan sonra atam meni anam vilən vərəvər mərhym Axun Mulla Əli Asqarnyñ janəq jubarədy. anamnyñ əmək vəcəsi bolqan bu adəy „Şəki“ lik (Mırza Fəth'əlinin tuqulqan səhəri) Səlin xandan sonra Şervanlyq Mustafa xannəy həmajasəy jəşar edi. Anam meni oqumaqqa məşvyr etdi. Meni nəfrətim həddən artəy edi. Yc kyn məktəvdən qac dym və bir cətdə jəşə rnyndym. Axrəda mər uşladylər, oqumaqqa məşvyr etdilər.

Axun Mulla Əli Asqar fəzilətli və aqylly adan edi; jumşaqlyq vilən hərfilərnə mengə kərsətin hiççələməknə ərğətdi. Şundaj bir jol vilən ərğətdi, ki az bir vaqt icidə qur'annyñ hər syrəsin oqumaqqa qadyr völdyr və yc aj myddətidə qur'anny tşyirdim. Oqumaqqa qarşə bolqan vytyn nəfrətim joqaldy.

Undan sonra „Gylistan“ və tumar oqumaqqa başladym.

Ja rəvvi nimə dejin!... Bu jerdə şundaj jazv və

hərfilərgə duc keldim, ki, əvvələ vularqə oxşaqan hec bir nərsə kərməgən edim. Tə'lim usulyñ jaxşy bilgən mərhym Axun meni kitabnyñ bədasy vilən tənəştyrdy..

Bu syrət vilən miçdə bir misligə ucraşqə toqır kelinə viləçək himməti sajasəda oquşny ərğənişim yc jyl syrdi. Açava, yc tər jyl səvir etəçək qanca kişilər var.... Faqat şü səvəvdəndir, ki, musulman xalqlar ərasəda on miçdən bir adamda volsyn, oquqan kişi jətişməjdi; həli xatənlər oqumaqdan vytynləj mərhym dirlər. Balaların kəpi əvvəllərdə məktəvgə həvəs vilən varmaqqa başlajlar, faqat bir az sonra oqumaqdan vəziv məktəvniñ vəhridən etədirlər. Kəpincə məşhyr əlymlər (axund və mullalar dejilməkcidir. Ə. A.) ərəvcə kitablarny oquqanda janlyşmaslyqlarəqə əmin eməslər. Və'zi mullarnyñ şyhəti, əsərlərnə toqır və cərəjlik oquqanlarədan majdanqə kelgən bir nərsədir. Bunyñ nimə ma'nasə var....

Şundaj kicik bir iş ysyn muncalyq vaqt səri etişniñ nimə haçatə var....

ادەرىك اىسنى ولا كەيدىلەرى يېڭى سورىك
 لىمىھاسىنىك ۹۱ سا آسا لىكلىكلىلەر بەدەل
 گەكتەلىسى تەماھىپلەر بەدەل تەر.
 مېرزا فەتھەلى ئاخۇندۇفۇندىك بىرەنچى لائىھەسىدە تەرتىپ
 ئېتىكەنى ئۇلارنى بىلەن يازىلغان بىر جۈملە.
 تۈركچەسى: اوزبەك ايشچى وه كندىلەرى يەڭى تۈرك
 ئەلدىفباسىنىك اورتا آسىا مەھلەكەتلەرىندە ئەك قوتلى
 محافظلەر دىرلەر.
 ئوزبېكچەسى: ئوزبەك ئىشچى ۋە دىققانلارى يەڭى
 تۈرك ئەلدىفباسىنىك ئورنا ئاسىيا مەھلەكەتلەردە
 ئەك كۈچلىك قورۇقچۇلاردىرلەر.

Bytyn bu bekər vaqt ötkəzişgə səvəv əlifbeniñ kəmciligidir.

Birincidən: hərflərinin köpi bir şəkildədir; faqat nuqtalar bilən bir-biridən ayrıladılar. Bə'zi vaqtlar bu nuqtaların ham özlərigə jetməgənliyi vaqı' bolmaqdadır; və'zəndə bytynləj unutulğan boladır. Hər iki hal başlağan bir balanıñ hərfləri ayrıda qıyınlıq tartıx məvçyd bolmaqdadır.

İkincidən: nəhv ıstılahı bilən "اعراب" (e'rab) atalğan ynlı hərlər vıla ucyn çyda aqrı bir və'z'ijət tuqduyadı.

Ycincidən: eski əlifbedə bir qanca ynsiz hərf və bir qanca ynlı hərf qat'ıjjan joqdu, lekin çanlı tildə məvçydidir. Ynsiz hərlər çymləsidən "kaf" nı alajıq. Təz (qubar) ma'nasıda bolğan "gərd" pəhlivan (pəlvən) ma'nasıda bolğan "kərd" şəkli bu hərf bilən jazıladı.

"Əçəm kafı" (eranlılar kafı) bolğan bu hərfnin ornıqda "əgəv kafı" həm jazılmaqdadır. "Fe'l" ma'nasıda bolğan "kərd" kəliməsi kəbi.

Əçəm kafı çinsidən tyrk tilidə "nun" degən bir hərf həm var. Məsələn "kənyl" və jaxud, "səni" kəlimələrində "n" usmanlılarca "saqrı nun" atalmaqdadır. Bunıñ ornıqda "əgəv kafı" jazılmaqdadır, ki oqumaqda başlağan pəjtidə şvbhəgə səvəv bolmaqdadır.

Ynlı hərlərdən əlifbemiizdə "ا" "آ" "او" "ای" dən başqa bir nərsə joqdu. Ləkin tilimizdə "و" tər şəkildə işlətilməkdədir. Məsələn, "şyriş" kəliməsində "و" hərfni alajıq. Farsçanın bir "شد" (şyd), bilən "مرد" (myrd) kəlimələri işləngən tyrkə "öldi" kəliməsi ilə "əzym" kəliməsində kərilgən hər yc "و" şyriş kəliməsində "و" nıñ başqa şəkilləridir; faqat oqulğan zaman bir-biridən ayrış lazımlı boladı.

Tərtincidən: "مقدده" "اعراب" (e'rab məqdıra) çymləsidən bir hərf fəthə və kəsrə qarşısında tilimizdə vardır. Məsələn, "حی" "پیدا" və "بش" kəlimələrini alajıq. Bu kəlimələrdə birinci hərlərdən sonra eştilgən tar. vı, əlifbemizdə hərf şəkildə joqdu. Xulasa əgə. dıqqat etsək kəramiz, ki biz faqat—qına hərlərinin vasytası bilən oqumajmız; adat bilən ləzlər syrətlərinin jardamı sajasıda oqumaqda qadı bolmaqdamız.

Bu adatı hasıl qılmaq ucyn qancalıq qıjmatlı vıqtımyz sərf boladı. Bu hal, şundajıca qalmaqdadır; çynki bu haqıqat və təv'itgə qarşıdır. Bəlki beş jyz jyl sonra başqa padşaların zamanında ıslam əlifbesində haqıqı syrətdə bu özgəriş volaçaqdır. Faqat men bu özgəriş ucyn taqıpn əvvəl rək hərəkət qılğan völdüm və bytyn ajtılğan tosuqlıqları kətərib taşladım. Özgərtirşinin səvəvi artıq dərəçədə ajdındır. Şərhi etməkə hatta ıhtıjac sezilmədi. Şuncalıq həm jetərlikdir, ki bu jəni əlifbe vasytası bilən bytyn ıslam xalqları az vaqt icidə öz tillərində oqumaq jazmaqı örgənəcəklər.

Bu özgərişni jasaş byjyk çasarat tələv qıladı.

Byjyk məmləkət egəsi bolğan şəvkətli bir padşa bu, umumı vıqılaşın öz atıqda qoşa aladı. Şul

səvəvdəndir, ki men bu, əlifbeni usmanlı və jaxud eran dəvlətlərinin kattələri nəzərigə ərz qılmaq, istəmə. Əgər alı vəzirlər, əlifbenin özgərtilişin lazımlı ekənliginə ıttıfaq hasıl bolqandan sonra, bu əlifbenin tarqalıxıqda təşəvvüs qılmaq istərlər, bstanbul və ja Eran mətbəələrində hykymətinin hısavıqda bundan beş jyz min vəlki bundan həm artıq vasytası səhərlərgə, qışlaqlarqda hər aillaqda bir dana vermək ucyn vılayətlərinin hakımlarıqda jubarılxı lazımlı. Belgiləngən bahadan artıqda satmasıq kerək; bahası əlifbenin muqavasıda (avlozkədə) jazıv qoşılıxı zəyr. Bundan sonra devan katıblarıñ jəni əlifbeni örgənib hər tamandı şunıñ bilən hatlar jyvərişləri haqıda qarar sıqarılması lazımlı. Ajrıml məktəv və mədrəsələrdə həm oquclarqda bu əlifbedən başqa əlifbe örgətilməslik şərti bilən dərş kitablarıñ və başqa bu kəbi nərsələrinin bu əlifbe bilən vasytası toqruşda mətbəələrə əmr veriliş kerək. Bıhtımal var, ki məsləhətdə və'zi adamlar, eski ıslam əlifbesinin kəp cırejli bolqanlıqıñ və bunıñ ucyn unı taşlajalmajıcaqlarıñ bildirəcəklər, və'ziləriniñ miñ-miñ kitablarıñıñ bu, jəni əlifbeni qabul qılqandan kejin qıjmatdan tıyışını səjlərlər. Faqat məsələn özgərdimək mymkin emədir. Əgər alımlar bu işdə kelişə almasalar, sizlərinin çavablarıñız bu, vobıxı kerəkdir, ki, birincidən hysni xat, kerəkli bir nərsə eməs, on-on beş jyl sonra u kitablar bu jəni əlifbe bilən hər jerdə tapılaçaqdır, hysni xatıñ kətərililişigə tə'əssyfi etiş kerək eməs, vəlki zylmət denizinin icidə vıquılıv bilginin ləzzətindən bytynləj xavarsız və məhrym qalğan zəvalli vəcərə savadsızlarıñ halıqda əcinmək lazımdır.

Örgənilgən ma'lumat faqat kəz bilən kərilgən və qulaq bilən eştilgən nərsələrə vıqlanıv qalmaqdadır.

Bu bilən ilim və sanajı'da qat'ıjjan taraqqıv etiv bolmajdı vəlki daqıqda madaqıqda kejnədə qalıv pəsəjiv vartıx hasıl boladı.

İkincidən eñ gəzəl jazıv eñ kəp oqılğan jazıvdır.

Ycincidən bu jəni hərlərgə adatlanqandan kejin bunıñ hysni xatı majdanqda sıqıçaqdır.

Men faqat hysni xat tamanıñ nəzərdə tutıv eski əlifbenin qurılışından kəp uzaqlaşmadım.

Tərtincidən əgər əlifbedə özgəriş qılmaq mymkin bolmasa nimə ucyn alımlar (ruhanlılar) vıñda razı völdılar. Demək bu işdə "şər'-şərif" ni keciktiriş qat'ıjjan təsvir etilmədi; xususan bytyn xalqıñ fajdası tıyynilədi. Nuqtalar men bytyn kətərdim və hər hərf ucyn bir ısarat təj'in etdim, ki bu vasytası bilən unı başqasından ajırmaq qulaj vobıxı. Nuqtalar jazıvıñ keciktirər edi, vularıñ kətərgəndən kejin jəni əlifbedə hərfnin köpligi majdanqda sıqımaq bilən vətəvər bu məsələn hərlərinin şəkilləri—iki, yc hərfni mystəsne qılış şərti bilən şundaj təj'in etilgəndir, ki bir qalam hərəkətidə jazıla alaçaqdır. Bu səvəvdən hər qanca kəlimələrinin mıqdarı uzatılqanı (kəpəjtirilgəni) kejin kəzge kərinədə, amma bergən

fajdası çihətindən bu halnıñ uncalıq zıyanı joqdır. Ajnıqsa mətbəələr, kitab terişidə sezilgən mehnətdən qutulğan volaçaqlar.

Fərəngistanlılar (Avrupalılar, dejilməkei) tillərinin jazılsıda kəlimələr, əslı kəlimələrdən iki mərtəbə uzındır. Ulardan bəziləri şuncalıq uzun, ki bir danasın „çəli“ jazuvı bilən jazmaqçı bolsaq, bir varaq qaçaz kəfaja qılmajdı. Qulaj və qısqı bolsın ucun bu, cozıq ornıqı ınsanıñ (jazuv ornəkləri) tərziñi özgərtirmək lazımdır.

Məsələn:

1. Hər bir kişi toqırsıda işlətilgən laqavlarıñı bir və iki kəlimədən artıq jazılmaslıqçı kerək.

2. Bir fikrni və məvzu'ni qarşılyqlı kəlimələr və tırlı çümlələr bilən təkrrar etilməlik kerək.

3. Mytəkəllim (səjlənci) ornıda bolğan adam özini və muxatəbini (tıqlavcıñı) qajıv (joq) olaraq zikr etməliğı lazımdır, çünki bu, təbi'ilikgə qarşıdır. Başlanıqçı vaqtlarda bu, özgərişlər kəzgə əllə qandaj kərinədə adət halıqı otkəndən sonra bu təəççüvli hal ortadan kətariləçəkdir.

4. Nəsr (sacma) da qajıjəgə (səci' demək istənilgən bolsa kerək) uncalıq baqlanmaslıqçı kerək; çünki jazuvda uzunlıqıqı səvəv voladı və bu sajada lazımlı bolmaqçı fikrlər majdanıqçı cıqadı. Bu, usul ərəblərdən bizgə jadgar qalqandı; amma kəttə bir janlışlıqçıdır. Bunı fəsəhətnin şərtləridən sanamaslıqçı kerək, fəsih ıfada qısqı və ajdın volışdadır.

5. Tuşynilməjturğan və işlənilməgən kəlimələrin qullanışdan tartınmaq kerək. «تاریخ و مافی» egəsi, Sultan Myhəmməd Ulçajtu nıñ aldıqı kirib du'a qılmaqçı başlajdı; bitirgəndən kejin Sultan məclisidəgilərgə qajıtv „unıñ du'a qılmaq istəgənini anladıq, lekin, səjləgənlərini anlamadıq“ dijdı.

İstər tizmədə. İstər sacmada bolsın, bu tərzdə jazmaq tola ma'nası bilən çahılışlıqçıdır. Bu şəkildə jazğan myhərrirlərdən hec birinin əsəri ıslam məmləkətləridə butyn şyhərtgə egə vola almaqandı; bəlki kəpləri unıtılıv bitgəndir.

6. Jazuv tərzi çanlı tildən farqlı volışçı kerək; jə'ni bir qanca fikrni bir çümlə icidə bir-birigə baqlanğan və aralaş bir şəkildə jazmaslıqçı kerək. Bəlki hər fikrni usmanlı jazuvıların qılqanlarıñıñ təkərişcə ajrı-ajrı jazmaq lazımdır, ki çanlı til tərzi- gə jaqın bolsın“.

Juqarıda dərç etkənimiz lajıhanıñ başlanıqçı myn-dəriçəsindən anlaşılanı kəni Myrza Fəth'əli, bu, başlanıqçı qajratıda ıslam xalqları arasıda davam etməkdə bolğan ərəv əlifbesinin öz əlifbesi bilən alış- ılışlış, usmanlı hykyməti gə bə'zi əməli usullar bilən təkli etkəndir.

1857-nci jılın dekabir ajıda Tehrandan başqa, bstanbulqı rəsmi syrətdə jıvərilgən bu, lajıhaqı Myrza Fəth'əli bir ərzə həm qoşqandı. Ərzə belgili bir adam və jaxud ıdara atıqı jazılğan eməsdır; toqırdan—toqırsı usmanlı dəvləti ərkaniqı xıtaban jazılqandı. Farsca jazılğan bu ərizəni əzicə bu jergə dərç etəmiş:

بـحـضـور اـدـلـیـای دـولـت عـثـمـانـیـه.

آز قاپوتان میرزا فتحعلی آخوندزاده عرضہ است.
«درین اوقات الفبا، جدید برای سہولت السزہ اسلامیه تالیف کردہ بملا حظہ ادلیای دہولت علیہ عثمانیہ معروض میدارم. در صورت قبول این امر توقع می نمایم کہ بصاحبات باسمہ خا- نہا اعلام فرمایند کہ تا پانزدہ سال خمس منفعتی را کہ از فروش این الفبای جدید تحصیل خوا ہند کرد بر رسم انتقام بمن بو ار ثان من مقرر داشتہ بوزارت و قونسولگریہای دولت علیہ روسیہ تسلیم نمایند کر در شہر تفلیس بمن رسانیدہ باشند.»
شہر ربیع الثانی سنہ 1274 آز تفلس»

(Bu ərizənin arxıvdan tapılanı əsil nüsxəsi Myrza Fəth'əlinin öz qol jazmasıdır; qarındaş qalam bilən jazılqandı).

Usmanlı dəvləti kəttələrinin hyzirigə qarıtan Myrza Fəth'əli Axundzadadan ərizə.

Kejinci vaqtlarda ıslam tillərinin qulajlıqçı ucun təlif etgənini jəni əlifbeni, usmanlı dəvləti kəttələrinin myləhəzələrigə ərz qılaman. Qabul etilgən taqdırdı, mətbəəcilərgə bu jəni əlifbenin on beş jıl icidə satışdan hasıl volaçaq mənfəətinin beşdən birini mən gə jaxud mərasxurlarıñıqı ınam jılı bilən verməkni qararıqçı alışlarıñıñ əmr etivinizni ötyənər edim. Pılni Tiflis şəhəridə mən gə verilişi ucun Rusıja dəvləti səfərxana və kənsylxanlarıqı verilişi lazımdır.

Rəbi'əlsanı ajı, 1274-inci jıl. Tiflisdən.

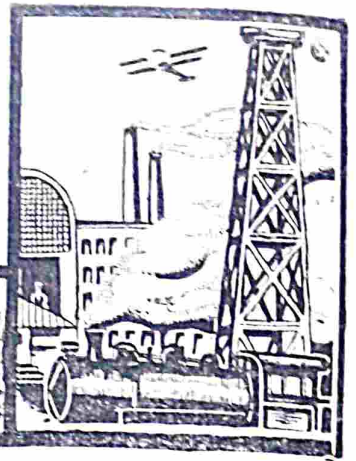
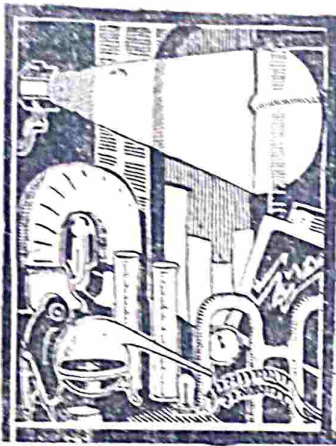
(Davamı var).

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

فەن تېخنىقا

ئاي

سابىر سادىق

Kecəsi kəkə qarasaңыз, kymuş nurlər sacıv turqan aj kəzinizgə kərinədi. Unıç dajıtmıy özgərib turaturqan kərinışı qadımtıq zamanalardan bəri kəpçiliknin dıqqatın tartıv keldi. Axırda fən, u nırt sacıv, jerniç joldaş 360.000 saqıym jıraqlıqda qarıbdan şarqqa qarav jer tevəregidə əjlənişini ısvat etdi.

Şuna kərə dunjavıy boşlıqda jergə eñ jaqın çisim, aj hısvatlanadı. Şunıç yoyn kəttə teleskeplər bilən başqa sajjaralarqa qaradıanda, aj səthini mıfəssəl teksirə aldıq. Hazırda ajnıç məjdə mənəzələri həm bizgə mıkəmməl rəvişdə mə'lymdir.

İlmi həj'ət alımlar astıranumlar ajtışsa, aj bilən jer aralıq u qadar uzaq eməs. İki çisim mərkəzlərinin jıraqlıq ortı hısav bilən juqarıda ajtıv etkənimidək 360.000 saqıymıq jaqınlaşadı.

Bu masafa şu halısa qalmaj, aj, jer atıfıda əjlənişini tyrlı vaqtlarıda özgərib turadı.

Aj öz jolyda (ərbıtıdə) jerdən eñ jıraq nuqtaqa varıv taqalqanda 20.000 saqıym uzaqlaşadı. Jəni aj bilən jer aralıq 380.000 saqıym voladı. Aj öz jolyda aralıqın eñ jaqın nuqtasıq kelgəndə, 20.000 saqıym kəməjədi. Jəni aj bilən jer aralıq 340.000 saqıym voladı. Demək, aj bizniç sajjaramız (jer) dan eñ uzaq həm eñ jaqın nuqtaqa varıqanda, ajıması 40.000 saqıymıq musavıy voladı.

Endi, başqa sajjaralarqa qaradıanda jergə eñ jaqın bolqan ajnıç səthi toqırsıyda biz nimələni biləmisiz.

Addıy (qıralıy) kəz bilən qaradıanımyzda, ajnıç səthidə bir qanca jarıq həm qaradıy izləni kəriş mımkin.

Xususan, bu izlər aj tolıq vaqtda və aj ıfıqqa jaqınlaşıv, u qadar rəvşən şı'lələr berməgən saatlarda anıq volıv kərinıv turadı. Əgərdə aj ıfıqdan

juqarıda turqan bolsa, ul vaqtda, unıç jarıqlıy kycli volıv, jyzidəgi izlər joqaladı. Jəni kəzgə anıqraq kərinməjdi. Faqat addıy kəz bilən qaradıanda şu qadar kəringən iz və daqlarıy—astıranumlar 5.000 hatta, ki 6.000 mərtəvə kəttə qılv kərsətə turqan kycli teleskeplər¹⁾ bilən teksirgəndə, nıhajat dərəçədə hajran qalarlıq mənəzələni kəşif etkənlər.

Ajnıç səthi jer səthidən qat'bjjan əçrələdi. Aj səthi, qajat kən tekissizlikdə sacıloqan sarqımtıy izlər, uzaqlarqa kələn kə jajqan vələnd taqlar və janar taqlar kərinışıq ege volqan, nıhajat kəp və kəttə kirətirlər (janar taqınıç ot sıqaratıqan adıy) dən ıvarat. Ajdaıy taqlarıy kəpləri, bir-birigə ulanıv, uzaqlarqa cozılmasdan, xalqa (Кольцообразный) halıda ornaşqanlar.

U taqlarıy vəziləri şu qadar vələnd, ki aj, taq atış jaqınlaşqan jaki qujaş batqan vaqtlarda qujaş nırləri bilən qarlanıv, jaltırav turadı.

Aj səthidə kəpçilikni təşkil etgən bu taqlar, Gəlilejni kəv əçvələndirdi. Ləkin jənə həm artıq hajran qalqan Kepler ularnıç qandaj hası volqanlıyın bilişgə kirışdi. Kepler bu haqda şundaj ojladı: „bu xalqa şəklidə ornaşqan taqlar təvi'ət tərəfidən jaratıloqan bolmaj, aj ahalıyın xızmatıdır. Bu taq sıqırılıqları (xalqalı taqlarıy ortası) ular tərəfidən qazıloqan volıv, qujaşnıç kıjdirəturqan nırləridən saqlanıyda, ularnıç sajasıq jaşırınqanlar.

Bizniç zamanımyzda, bu tarıxnıç qajrı təvi'i ekəni şıvhəsizdir. Ular şu qadar kəttə, ki—unıç icigə vıtkıy bir məmləkətni ornatış mımkin.

Umuman alqanda, aj səthiniç $\frac{9}{10}$ qısmı vələnd taqlar, bir necə metir vələndlikdə bolqan tepələr, tar

¹⁾ Bu qadar kəttə qılv kərsətəturqan teleskeplər (Lıkəvıskı rəsədıxanasıyda həm Kəliferniçə) darulıfınımıyda ornaşqanlar.

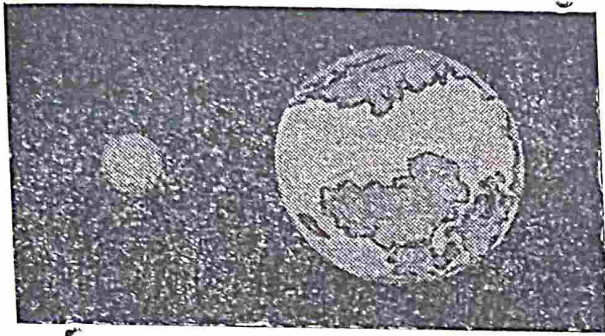
aj.

vadylar (iki taq arasydaqь pəstlik) keң jarьqlar və kəttə suqurlьqlardan ьbarat. Qalqan $\frac{1}{10}$ qьsmb-oryna tekislik və pəstlik jerlerni təşkil etədi.

Aj xuddь jergə oxşaqan jumalaq şəkildə volьb jerdən taxmьnan 50 mərtəvə kicik. Ajnьn dijəmetir (qutrь) jer dijəmetrinin $\frac{1}{4}$ igə, səthi $\frac{1}{18}$ musavьbь.

Bizniң joldaşьmьz aj jergə faqat bir-ginə tərəfi bilən qarатыlqan qarşьdaqь nisfi kyrrəsi bizgə hec bir vaqt kərinməjdi.

Endi ajnьn ətməsfərəsi¹⁾ haqьda şularnь ajlьş lazьm, ki ajnьn səthini tekşirib kelməkdə volqan

2—Jer bilən ajnь salьştьroqandaqь kəttəlikləri.

alьmlar həligə qadar ajda hec qandaj qaz postlaqь varlьorynь kəşf qьlqanlarь joq. Bundan mə'lum voladьr, kim bizniң joldaşьmьz ajda nə suv və nəş uңa oxşaş vьqь sьqarьş xususьjatьqь egə volqan sujuqlьq joq ekən. Şunьndek unda hava həm joq. Demək hazьrqlь vaqtda ajda həyat jə'ni tiriklik volьşь mymkin eməs. Fənnin tekşirishigə qaraqanda, ilgərigi zamanlarda ajda bizniң jerimizdəgidek kəttə denizlər və nəhrlər volqırlar.

Juqarьdaqь asalarqь vьnaan və hazьrqlь zaman fəninin ьstьhraşь bilən tanьş volqan aqьlь kişilərinin vaşьqь „ajda ьnsan var volsa kerək“—degən fik asla kelməsə kerək.

Bə'zi kimsələr, suv həm hava ajnьn bizgə hec bir vaqt kərinməgən arqь nisfi kyrrəsində vardьr, dev guman qьladьlar. Bu ьhtьmalnьn vьtynləj asas-sьz ekəni öz-özidən kərinib turadь. Bu fikrini jaqlav-cьlar aj səthinin, qajşь, ki qьrəqlarьdaqь majdanlardan kərinishi həm tyziliş çihətidən ьsvat vola alar-lьq hec bir dəlillər tара alqanlarь joq.

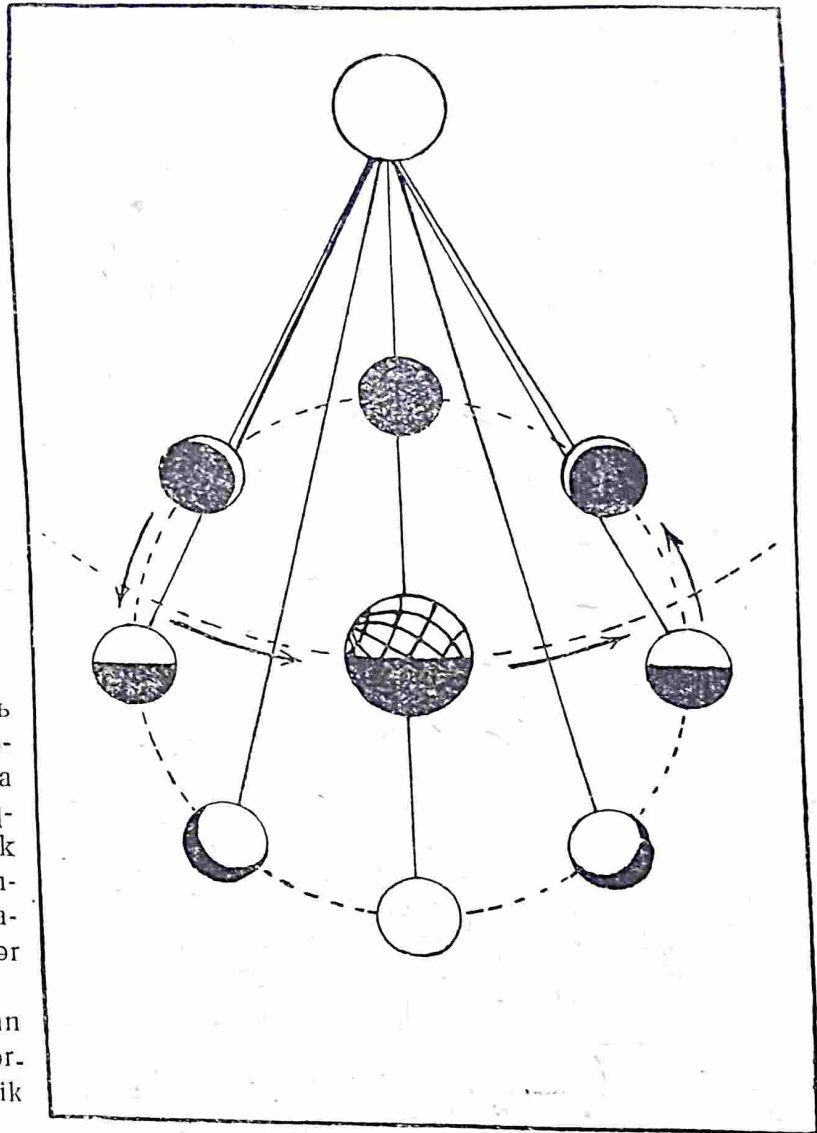
Biz ajnьn ul nisfi kyrrəsini hec qacan kərə alma-saq-da, hər nə jaqьnlьq fərəzi bilən, tekşirilgən nisfi kyrrəsinin tyzilişidən asaslь ajьrmasь joq dev ajta alamьz.

Aj uzuncaq (эллиптической) əvitdə jer atrafьdan əjlənədi. Ajnьn vь hərəkətlənişi bilən ilgəridən verli ьnsannьn dərqatьnь çəzv qьlqan iki myhim kək hadьsasь jə'ni birinci ajnьn əzgərişi, ikinci aj həm qujaş tutьlьşlarь — mystəhkəm vaqlanqan.

Ajdnьn kecələrđə kəkdə jarqьrav turqan aj, şu halьsa əzgərməj qalmajdь. Həçmi eməs, kərinishi dajьm əzgərib turadь. Şundaj kecələr voladь, ki tьp-tyңq

¹⁾ Hər bir sajjaranьn atrafьnь orav alqan havaqь ətməsfərə—dejiłədi.

kəkdə aj kərinməj qaladь. Sonra u inicgə kymuş oraq şəkir,şəkkərinədi. Kyrlər ətivi bilən oraq keңəjə varadь. İki həftələrdən soң toladь, jumalaq şəkilgə

3—Ajnьn əzğərişi.

kirədi. Bu vaqlar kəkdə tolьq aj jarьqlanadь. Kymuş nyrlərini sacadь və qaranqlь kecəimizni jarьtadь.

Lekin bundaj ajdnьn kecələr uzaq davam etməjdi. Ajnьn jumalaq səthi kərinishi kicirəjə vaşlajdь. (Əslidə aj səthi kicirəjər jaki kəttəjər ekən-degən mə'nə anlaşьlmasьn) iki həftələrdən soң inicgə oraq şəkilgə kelədi; axьrda aj kəzdən joqalьb, ajdnьn kecələr qaraqьylanadь.

Ajnьn vь tərтив bilən kəttə və kicik şəkillərdə volьb kərinishi ajnьn əzgərişi—dev ataladь.

Ularnь qandaj qьlьb anlatmaq mymkin.

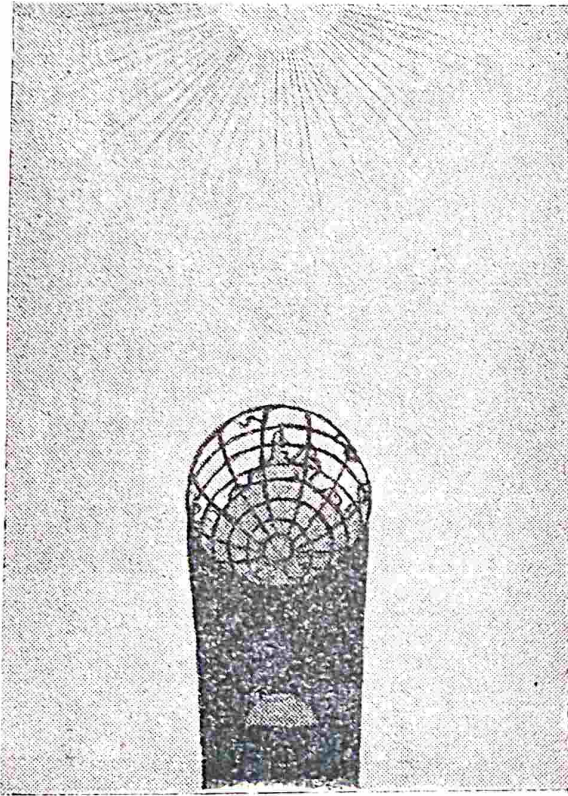
Aj savьq həm qaranqlь kyrrə (Шар) unьn xusu-sьbь şy'ləsi joq. Səthi qujaş nyrləri bilən jaruqlanadь. Qujaş nyrləri ajnьn nisfi kyrrəsigə tyşədi-də qajat kəttə kymuş ajьna siңəri jaltьrajdь. Bu vaqtda qar-şьdaqь tərəfi jə'ni ikinci nisfi kyrrəsində qaranqlьlьq ornaşьv qaladь.

Aj öz jolьda davam etişi bilən, və'zi vaqt vьty-nisi jartьlqan nisfi kyrrəsi bizgə qarатыladь. Başqa caqlarda jarьtьlqan səthlərinin qьsmlarь kərinədi. Şu səvəbdən biz gah ajnьn tola səthini, gah vaqlar, səthinin jarmьnь və inicgə oraq şəkilləridə kərəmiz.

Aj көринiшiniң тәртиби билән өзгәришini аналмақ үсүн „3“ шәкилгә қаралсын.

Фәрәз қылаық (3 шәкилдәгидек) aj худды қујаş һәм јер аралықыда тоқры келгән воһын. Шу вақта ajның қујаş шы'ләси билән јарытылған сәһидән аз-оһна һәм јергә түшмәјди. Ajның дајым бизгә қаратылған тәрәфи қараңғыланыв, шундај кесәләрдә көкдә aj көринмәјди.

Aj көкдә һаман исеһыда давам етәди. Мә'лум мүддәт өткәндән соң бизгә қаратылған нисфи кыргәсиниң јарытылған қыргыақлары көкдә кымыш орақ шәкилдә бизгә көринә ваһлајды. Јәңи ajны көргәс биз: „aj туқывды“—дев шадланамыз.

4—Aj tutulışы.

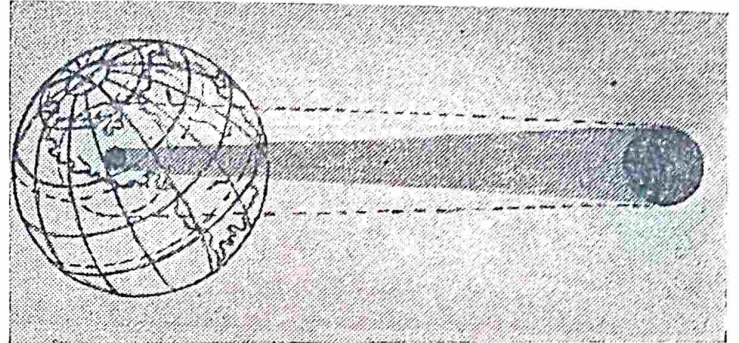
Күнләр өтиви билән, aj орақывның кеңлиги өсә вагады, бир һәфтә өткәндән соң „3“ рақамы билән белгиләнгән шәкилдәгидек воһы көринәди. Јәнә арادا бир һәфтә өтгәндән соң „4“ рақамы билән көрсәтилгән шәкилдәгидек, „5“ һалатқа келәди. Бу вақт ajның бизгә қаратылған нисфи кыргәсини вүтүниси қујаş нүрләри билән јарытылған воһы, көкдә толған aj јарқырав, зүлмәт кесәләримизни нүргә тольгады.

Шу дақықатдан ваһлав aj јердән қыңқажыврақ (отклянтся) јүгә ваһлајды вә ajның јарытылған нисфи кыргәси кәтәјә вагады. Јетти күндән соң „7“ рақамы билән белгиләнгән һалатқа келәди. Јә'ни јарықландырылған нисфи кыргәниң јармы сақланыв қалынады. Бу көриниш aj сәһиниң соңқы төртидән бир һиссәси аталады. Aj орақывның кеңлиги вагқан сајын кәтәјив секин-секин көздән жоқалады. Aj јәнә қујаş билән јер аралықыда тоқры келәди. Јәнә јәңи aj ваһланады. Јәңи әјләниш јуағарыдағыдек көриниш вә тәртибдә давам етәди. Aj јер теवरәгини $29\frac{1}{2}$ суткәдә бир мөртәвә әјләнів сығады.

Aj tutulışы

Һынаны јәнә һәм әсәвләндирәтурған көк һадьсалары бар, ким улардан бири aj һәм қујаş tutulışларыды.

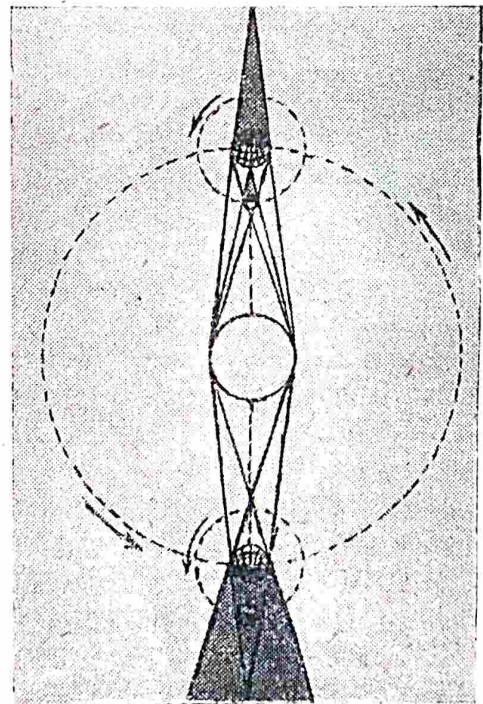
Јарық күнләрниң биридә қујаş јүзини [қандајдыр бир қара қисим қарлајды. Рәвшән кесәдә, кытимиәгән саатда aj көздән жоқалады...

5—Qujaş tutulışы.

Бундај һадьсалар вүрүнөүлар үсүн аҗажыв, сирли вә сүдә қорқынылы воһанлар (бу һал ajнықса сағқ халқлары ортасыда һәли һәм давам етәјатыр). Лекин уның сирли билән ашна воһанлар үсүн бу тәви'и көк һадьсалары, қажат адыды бир нәрсәди.

Һәр бир хыра јә'ни өзидән шы'лә сығарыш хусусьјатыға егә воһмақан қисимләрниң бир-гинә тәрәфи јарытылғанда, қаршысындағы тәрәфгә көләнкә атады. Бунь һәммәмиз јахшы биләмиз. Шуньндек, бир тәрәфи қујаş нүрләри билән јарытылыв, воһық аламыда сызгыци јер кыргәси „көнүс“ шәкилдә узунлығы 1.294.000 миң сақырым көләнкә атады. Бу саја ицигә қујаş нүри асла түшмәјди. Мә'лум јерниң јолдашы aj 260.000 миң сақы-

6—Aj və qujaş tutulışлары.

рым нәридә јер атрафыдан әјләнишни јуағарыда сөзләв өткән едик. Бу қадар јақын масафадә әјләнівци aj вә'зи вақт шу сајадан өтишгә тоқры келәди. Тәви'и,

aj saja icigə kirə başlaqac, qujaş nyrləridən məhrym bolqan səthi qaranqıplanadı. Mənə, aj tutylış şundan keliv ebyqad (şəkil 4).

Tutylış hər xyl boladı. Əgər jer sajası aj səthini bir azyň qaplasa, qysman aj tutylış boladı. Əgər ajnı bytynisi saja icidə çaj alqan bolsa, u vaqtda tolyq aj tutylış boladı. Tutylış bə'zi caqlarda iki saatlarqa qadar davam etədi.

Aj tutylış qacan, ki jer, qujaş bilən aj aralyqda volə aj toloqan vaqtda vaq'ə boladı.

Qujaş tutylış

Jer tevəragidə əjləniçi aj, jer siçəri, kənyş şəkildə qujaş qarşyndaq tərafəgə kələnkə atadı. Sajany uzunluq 360.000 miç caqyrm myjanasyda bolqanlyqdan axyş jer səthigə tyşişi şybəsizdir.

Vaqtlar ətivi bilən qujaş həm aj mərkəzləri, jer mərkəzi bilən toqyş ebyqda bolqan tyrsətdə, qujaş bilən jer aralyqdan çaj alqan—aj, qujaşny jaruq jyzini tosadı. Bu vaqtda jer ahalıya qujaş jzyi kərinmədi. Qaranqy çisim jə'ni aj qujaşny bizdən jasyş turadı. Bu esə qujaş tutylış ataladı. (Şəkil 5).

Aj gah vaqt bizniç sajjaramızoqa jaqınlaşadı, gah vaqt undan uzaqlaşadı. Biz bu haqda jəqarıda sözləv ətdik. Mə'lym hər bir çisim uzaq çajda turqanda kicik həm xyra voləv kərinədi. Kəz aldymızoqa qanca jaqınlaşdırsa, ilgərigi kərinışidən kəttəjiv həm anıqlanəv kərinədi. Şunəndek aj bilən jer aralyq nə qadar azajsa, aj şu qadar kəttə voləv kərinə başlajdı. Əlbəttə bu hal tutylışqa tə'sir etməj qalmajdı. Bə'zi vaqt aj qujaş səthiniç varsəny qapljadı. Tolyq qujaş tutylış boladı.

Qaj vaqt qujaş səthiniç ortasəny qapljadı. Bu caqda açajiv bir kərinış hası boladı. Qujaşny ortasə qaranqy kəriniv, qyroqqlar jaltıraq xalqa siçəri kərinədi. Bunday tutylışlar—xalqoqa oxşas tutylış—dev ataladı.

Şunə həm ajtyş kerək, ki qujaş tutylış jer kyrəsiniç həm mə çajda kərinmədi. Cynki ajnıç sajası jer səthiniç kəp qysməny qapljaj almajdı. Şunca vənənan qujaş tutylış, aj sajası bilən qarlanqan çajlarda-olyəna kərinədi.

Qujaş tutylış faqat aj bizgə kərinməgən vaqtda jə'ni jəni ajqa ətiş dəvridə vaq'ə boladı.

يُولدۇزلار عالمى

Z. Usman.

Hər bir fənniç əzigə kərə həvəskəri uny seviv ərgənəturqan kişisi boladı.

Bir kişi, ebyməny və səjası mə'lumat alıyoq intilədi və şul vanda kəvrək kyc sərf qıladı; oqujdy—ərgənədi. Bə'zi bir kişi, gijələgijə, bə'zi bir kişi vijələgijə, qajşy bravlar fizikə həm astranəmiyə fəniyə əhəmiyət verədi. Əmma, hazıqy jəşlar şularnyç həm məsiniçdə bilişgə tyşadı. Ləkin, bytyn fənləniç bir dənigə və bir tekis biliş mymkin eməs. Şul səvəbli, bir fənniç jaxşy biliv və şul vanda ehtyas qazanəy başqa fənlərdə ortaca mə'lumatqa egə volsa həm vəs.

Şunə ajtyş ətiş kerəkdir, kim bizniç kəv-ginə ortaqlarım—astranəmiyə fəniçni, alıy mə'lumat almaqan həvəskərləgə, unyç bilən məşquv voləv və şul toqynda işləş mymkin eməs—dev, ojljadylar. Ularca, astranəmiyə vabyda işləş ycyv birincidən, mətiməlik (alıy hısavny biliş) voləş kerək. İkincidən, hər xyl əsbavlarqa və doqybalarqa egə voləş lazıy. Astranəmiyə əsbavlar esə, çyda qyjmat bolqanlyqdan ularıç hər bir həvəskər satıv alalmajdy—dev hısavljadylar. Mənimçə bu fikr unca toqy bir fikr eməs. Astranəmiyəniç şundaj bir qysmılar vadyr, kim maxsus alıy mə'lumat almaqan həvəskərlər həm əzlərinic işləri—tekşirışləri bilən bu fənniç vajlyşoqə əncə-ginə jərdəy verə aladylar. Məsələn, jyldyz atılyş, jaruqlyqlar almaşny turaturqan jyldyzlər, qujaş daqlar və qujryqly jyldyzləniç tekşiriv varış ycyv, alıy mə'lumatnyç sirə xacəty joq. Bunyç ycyv faqat, ebyhad, çiddijət lazıy. 1914-jylda bir rus ortaqlım (astranəmiyə həvəskəri) jəni qujryqly jyldyz kəşf qıldı. 1918-jylda Şumakof degən 16 jəşly vala, hər kyni

kəcələri kəkni tekşirış nətiçəsində, şul vaqytqaca jyldyz xərtəsəyoqə kərməgən jəni bir jyldyz tapdı.

Buna oxşas məsallar çyda kəv.

Jyldyz atılyşnyç tekşiriv varış ycyv, alıy mə'lumat, qyjmatly əsbavlarınic kerəgi joq. Faqat qolda saat voləv, jyldyzlər xərtəsəyoqə qarav, atıloqan jyldyzniç kək jyzidəgi çajny (radıantnyç), ufıqdan necə grədis (dərəçə) vələndligini, tarafnyç tekşiriv, şularnyç dəftərgə jəşly varsə vəs və şunyç bilən birgə: tumanly, jyldyz jəqınlary, sajjaralar, aj, qujaş əziniç jaruq-xalqası bilən kək jyzini bezəv turqan Satorny, qarə ebyqlarqa vaj bolqan Jəppitir və unyç ajlar, qyzyqan rənli Mars və unyç qutıblarındaqy aq daqlar (qar) və başqaların vınəkil, jaxud kicik turubalar jərdəy bilən çyda jaxşy kəriv, tekşirış boladı.

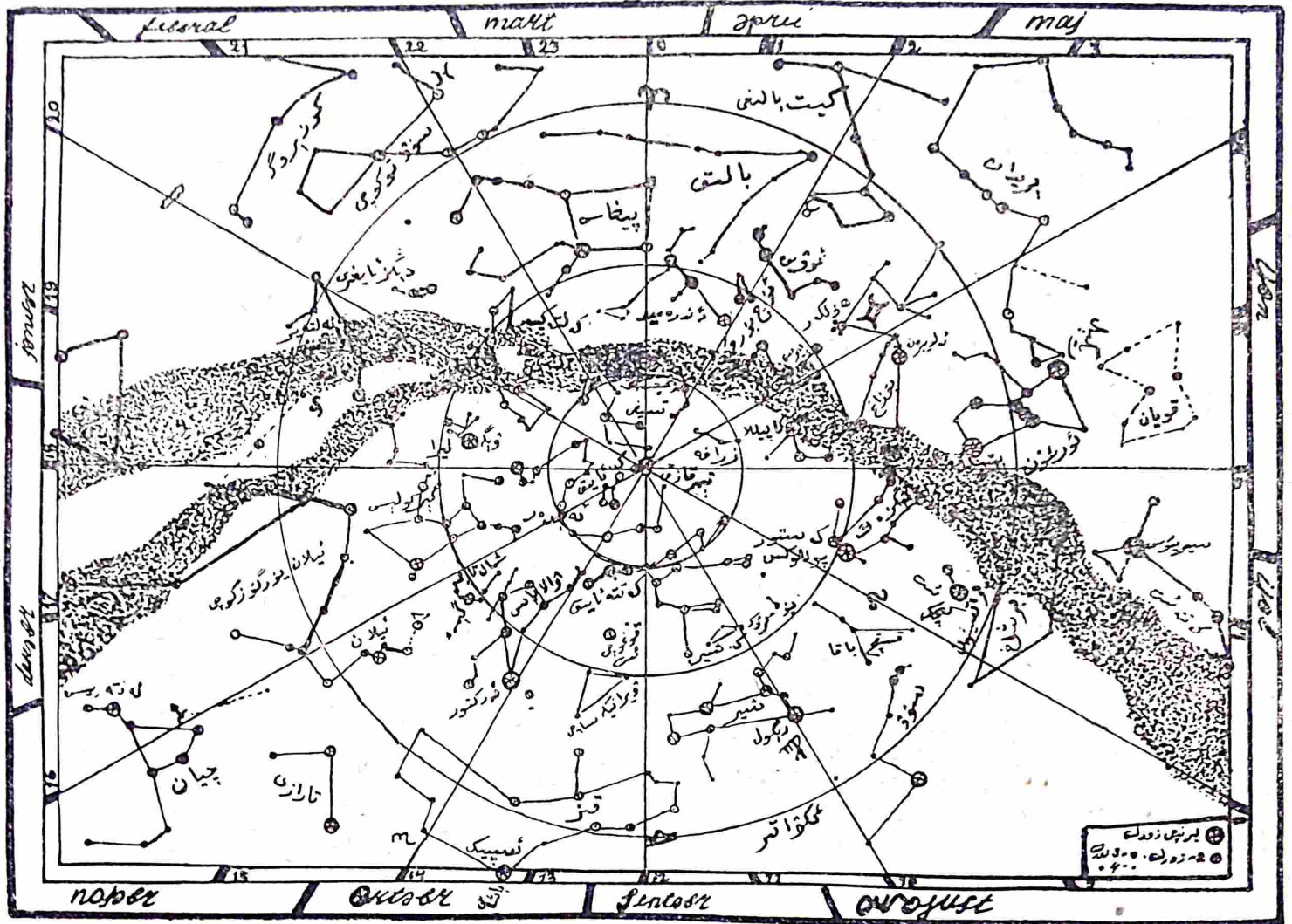
Ajşly, bulutsy, qaranqy kəcələri, kək jyzigə qarasaq, bytyn kək jzyi hısav qılyv bitirə almasıç dərəçədə kəv jyldyzlər bilən toloqanlyqnyç kərimiz. Ularınic kəzgə kəringənləri qanca kəv volsa, kəzgə kərinməgənləri həm şunca mərtəvə kəvdir. Ləkin, quralsy (addıy) kəzgə kərinə turqan jyldyzləniç hısavı bizgə mə'lym. Hatta, bundan necə əsbırlar burun aq, kəkədəgi (addıy kəzgə kərinəturqan) bytyn jyldyzləniç taxımyçan 6000 hısavlaqanlar. Hazıy həm şul sandan aşmajdy.

Mənə şul 6000 jyldyz icidən, məşhyr bolqan bir muncə jaruq jyldyzləniç, jaxud jyldyz tədələniç ərgəniv əlsaq, undən qalqanlar bizniç ycyv unca kəttə əhəmiyətgə egə eməsdirilər, cynki, ularıç həm məsiniçdə ərgənış, namlarnyç xətyrda qaldılyş mymkin həm eməs.

Bundan necə miñ jıllar ilgəri—adamların mədəniyyətsiz vəqıtlarında (kişilərin taq-taşlar arasında yaşayan dövrdə), keç saxrada, kəttə ormanlarda məişət qılsız kişilər, özlərinin jollarını jylдыzlərgə qarav tarıqlar, jylдыzlərgə qarav, dunjanın çihəllərini bilgiləgənlər. Ekin ekış xoşalırın tərtibli syrətdə alıv vətış yeyin, qujaş və jylдыzlərin hərəkətlərini təkşirgənlər və şına qarav kyndəlik və jıllıq işlərini jyrigizgənlər. Kəpitəlistlər dövri başlarında (kəmpəs bolmaqan saqlarda) deñizdəgi savda və urış kemələrinin həm, jylдыzlərgə qarav jyrigizgənlər (çynki ul vəqıtda, kəmpəs, kəлиндər, saat kəbi asvablar bolmaqan).

bilən kərinəturqan) vytyñ jylдыz 6000 tədir. Lekin, biz faqat kəknin jaymьnь-qьna kəra alqanьmьz səvəbli, jkinci jaym kyrrəsidadəgi jylдыzləni kəra almajmьz. Çynki, kəknin ikinci jaym kyrrəsidadəgi jylдыzlər, bizdə kyndyz kyni toqru kelədi. Kyndyzləri esə, jaruq qujaş nyri icidən addьz kəz bilən jylдыz kəriş mymkin eməs.

Jylдыzləni jaruqlıqlarına qarav, tyrlı dərəçəgə bələdilər. Eñ jaruq jylдыzlərgə—birinci dərəçə zorlyqdaqь jylдыz—dejdilər, bular vytyñ kək jyzidə faqat 19 təginədir. 2-inci dərəçə zorlyqdaqь jylдыzlər 65, 3-inci dərəçə zorlyqdaqь jylдыzlər—200 tədir. Hylləs, jylдыzın jaruqlıqь qanca zəif volsa, uların sanь şunca kərəia varadь.

Şimali kökdəgi yolduzlar xəritəsi

resim 1.

Şundaj qılsız vıruqь kişilər jylдыz bilən ikinci jylдыzın aqratьv, ularqə özləricə isimlər veriv, jylдыzlərinin sьqьş, vətışlarını belgiləv, sekin-sekin özlərinin bu vavdaqь məlumatlarını artıdərqlər. Hatta, jylдыzlər bir-birlərigə nisbətən, özlərinin, vəziyyətlərini əzgərtməgənliklərini təkşiriv bilgənlər. Ajnьqsa, kək jyzidəgi qujaş jolь ystidə tyzilgən 12 jylдыz tədəsinin jaxş təkşirgənlər, uların hər birsigə isim vətənlər (bu haqda qujədarıq keç rəvşdə toqtalarmьz).

Kəkdə qanca jylдыz var, uların bir-birigə nisbətən zorlyqları

Kək jyzinin jaym kyrrəsidadə 3000 və ikinci jaym kyrrəsidadə 3000 jylдыz volv, kək jyzidəgi (addьz kəz

Biznin addьz kəz bilən faqat birinci dərəçədən başlav, 6-ıncı dərəçə zorlyqdaqь jylдыzləni-ginə kəra alamьz. 7—8—9... dərəçə zorlyqdaqь jylдыzləni quralsız kəz bilən kəriş bolmajdь (rəsim 1).

Birinci dərəçə jylдыz, ikinci dərəçə zorlyqdaqь jylдыzlərgə qaraqanda $2\frac{1}{2}$ mərtəvə jaruqraq, 2-inci dərəçədəgi jylдыz—3-inci dərəçə jylдыzdən, 3—4-inci dərəçə zorlyqdaqь jylдыzlər—4—5-inci dərəçə zorlyqdaqь jylдыzlərdən $2\frac{1}{2}$ mərtəvə jaruqraq və hakaza.

Biznin kəzimiznin kəriş qıvvasьnı cəgərəsi—6-ıncı dərəçə zorlyqdaqь jylдыz bilən tamamlanadь. Demək, 7—8—9—10-ıncı dərəçə zorlyqdaqь jylдыzləni kəzimiz kəra almajdь.

Közniñ körüş kycini sınav qaraş ucyn, eñ jaxşy jol, kättä ajyq jyldyz tädäsida bolqan 6-ynsı zorlyqdaqy Әlkör jyldyzini tekşirişdir.

Әlkör jyldyzini izlägändä, eñ әvväl kättä ajyq jyldyz tädäsini tapıv alamız. Kättä ajyq jyldyz tädäsini kökniñ şymaly qısmında cymic şäkıllik 7 jyldyzdän ıbaratdyr. Mänä şul—Kättä ajyq qujrıqnyñ ortasyda bolqan Mitsər isimli jyldyzniñ janydaqyna 6-ynsı zorlyqda Әlkör jyldyzi bolady. Әgärdä şuny körä alsaq, közniñ körüş quvvasy kyçli bolady, körä almasa közniñ kyçli zä'if bolady. Lekin, tekşirgän vaqıtta, haqyqatda uny körmäsdän turıv, öziniñ ortaqlaryqa—men körivmän—dev, öz-özini äldäş keräk emäs.

Әgär biz, kök jyzığa binökil (tıjatır dogınyñ) bilän qarasaq ady köz bilän qaraqanda körä, bytinläj ikinc manzara köräimiz, addy köz bilän bir çajda 2 tә jyldyz körsäk, binökil bilän şul çajda 4—5 jyldyz, kättä durıyndan qaraqanymyzda 10—15 tә jyldyz köräimiz. Mänä bunyñdek jyldyzlärge durıyn, jaxud, telesköp jyldyzlari dejdirler!

Kök voşlyqyda telesköp jyldyzläriniñ sanı, nyhajät däreçädä köv volıv, telesköpniñ kyçigä järeşä, ularnyñ sanlary arta varady.

Quralsız köz bilän qaraqanda, bytyn kök jyzıda 6000 jyldyz körär ekänimiz, binökil bilän qaraqan taqdyrda, mäzkyr san 22.000 gä syqady; 3 dijymlik durıyn bilän qaraqanda 6.200.000 100 dijymlik teleskөvdän qaraqanda bir milijärdgä qarıv jyldyz körüş mymkindir.

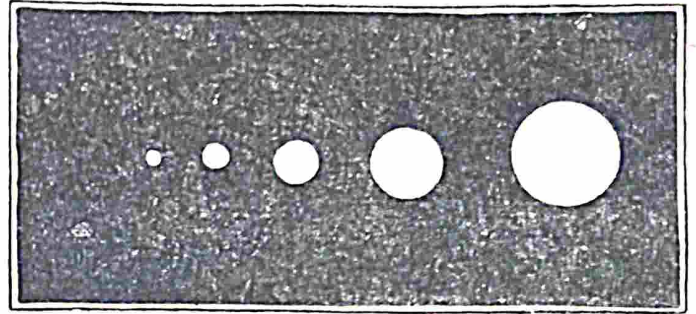
Jyldyzlärniñ fyrli vaqıtta tyrli çajda körinişlari

Burunqy dövirdä jaşaqan adamlar, jyl fäsilläriniñ almaşynularnyñ qyş ötiv bahar kelişini, nähirlärniñ çärläridän taşyv syqyşlarynyñ vә jamoıurly kyz kynläriñ qacan vaşlanışnyñ jyldyzlärniñ häräkätlärigä qarav; aldyñ ajtyv bergändirler. Haqyqatda, jyldyzlärge qarav vә ularnyñ çaj almaşdyrlyşlarynyñ tekşiriv varqanda, juqardyqylarnyñ aldan әjliş mymkin. Jyldyzlar här aj'sajyn, özläriniñ syqyş vә batış vaqytlarynyñ özgärtiv turadylar. Jyl fäsilläriniñ almaşynınyñ ucyn faqat här keçäsi şularnyñ tekşiriv varış keräk.

Әgär biz bir necä häftälär vojnca, keçälari şarqy uşyqdan syqaturdan jyldyzlärni tekşiriv varsaq, bir-aq, jyldyzniñ tyrli vaqıtta syqıqanynyñ bilärimiz. Mäsälän bir jyldyz, mart jaynyñ 20 sidä, keçäsi saat 7 dә şarqy uşyqdan köteriliv syqsa, bir necä häftälärdän kejin, u jyldyzniñ keçälari zenitdä—vaş tepäsidä volqanynyñ köräemiz.

Här bir jyldyz tädäsiniñ jylnyñ tyrli vaqytlaryda şarq uşyqdan syqyş saatlarynyñ täçrivä qyloqandan son, jyldyzlar harıtasıyqa qarav, undan qandaj fajdalanış keräkligini çydä jeñil bilärimiz. Mäsälän qajsy jyldyz, kökniñ qajsy qısmıdan (häz kyni) vә qajsy saatlarda körinädi. Ajtajyq 20 inci fevräldä keçäsi 7 saatda qajsy jyldyz tädäsi körinädi. Bunyñ ucyn biz harıtanıñ sırtqy tögäräk syzyqydan (365 kyngä

völingän) 20 inci Fevrälgä toqıv keläturqan däreçä-sini alamız. Harıtanıñ märkäzigä taman syzyloqan völimläriñ radıjusy vojnca tyzilgän jyldyz tädäsi, mäzkyr kynda (20 inci fevräldä) jarym keçädä merdän syzyqyda—çänyv tarafyda körinädi. Harıtanıñ oñ tarafydaqy jyldyz tädälari kökniñ qarıvıv qısmında volady. Sol tamanda ötkäzilgän radıjus syzyqyñ sol tarafydaqy jyldyzlar esä, kökniñ şarqy tarafyda körinädi. Radıjus vojnca tyzilgän jyldyz tädälari, harıtanıñ ortasydaqy tögäräk syzyqyñ ötiv syqıqunca, kökniñ şymal qısmında körinädir.

Räsim 2. jyldyzlärniñ zorlyqlary

20-inci fevräldä, jarym keçädä, kökniñ çänyv qısmında: şer, çänyv qarıvıv qısmında suv, qarıvıvıv tarafyda qısqıv vaqa, egizäklär, keçik it vә qısmän orıyn jyldyz tädälari körinädi. Kökniñ çänyv şarqy qısmında qarqa jyldyz tädäsi, şarq tarafyda qyz, valabas, tarazy, ılan, şymaly taşy tädälari körinädi.

20-inci fevräldä kättä ajyq, kicik ajyqnyñ ystki tamandyda körinädi. Bu vaqıtta, kicik ajyqnyñ tyvönidä—uşyqdan sälginä juqary tsifi vә kässiyi jyldyz tädälari körinädi. Endi häzır, 20-inci Fevräldä, keçäsi saat 7-dä qajsy jyldyz tädäsi bizgä köringänini biliş jeñil. Harıtanıñ ortasyqa tamam radıjusnyñ uzynlıqy vojnca syzyloqan jyldyz tädälari—4-inci Dekäbirdä jarym keçädä körinädir, 20-inci Fevräldä esä, şul jyldyz tädälari keçäsi saat 7-dä körinädir, jarym keçädä ular, uşyq arqasyqa kirädir.

Qandaj jyldyz tädäsi, zenitdä (qaq vaş tepäsidä) ekänligini biliş ucyn, harıtanda bizniñ tarafdan ötkäzilgän radıjus vә harıtanıñ ickärgi tögäräk syzyqyñ ikigä völemiz, şu dajyranı ortasydan völgän syzyqqa jayyn turqan jyldyz tädälari zenitkä jayyn voladylar. Harıtanı jaxşyraq, çiddijät bilän tekşirgändä ularnyñ çajlarynyñ biliş sirä qyjyn emäs.

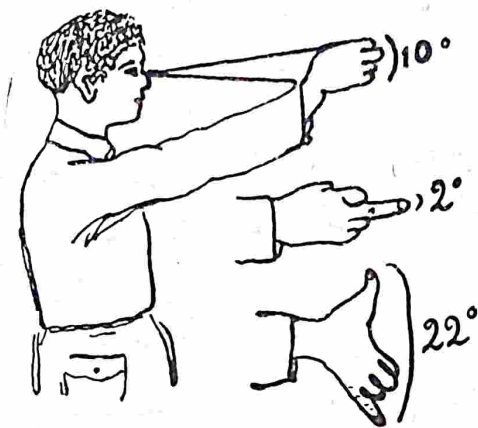
Jyldyz tädäläriniñ hämmäsini-dä bir keçädä vә bir vaqıtta köriv volmajdy. Ularnyñ qajsylyary keçälari syqady, qajsylyary jarym keçädä, qajsylyary tañ aldydan syqady. Şundaj jyldyz tädälari vardyr, kim bir necä aj vojnca bizgä körinmäjdir.

Kyz kynläridä, qujaş batqac qarv tarafyda әktyr bilän birgä valabas jyldyz tädäsini, qyş kynläridä byrgit jyldyzi bilän birgä ältäjir jyldyz tädäsini, baharda äldivärän bilän birgä buzaq jyldyz tädäsini jaz kynläridä regyl bilän birgä şer jyldyz tädäsini köräemiz.

Jaz kynläridä, qujaş batqac, kökniñ çänyvıvıv qısmında, yc çajda yctä jaruq jyldyz köräemiz: zenitdä—lırә jyldyz tädäsidä—vegә jyldyzi, undan solda vә

tyvənrək byrgit jyldyzi tədəsidad—əltəjir, undan on tarafda valapas jyldyz tədəsidad—ərkytyr, kəkniñ şymaly qysmıda jykcı jyldyz tədəsidad—karylla jyldyzləri vizniñ kəkimizni vezəv, jarqyllav kərinədilər.

Kəzgə tamam kecaləri, kək—jyldyzlərniñ manzarası özgərədi. lirə, byrgit, aqquş həm valapas jyldyz tədələri qarvı ufyqqa jaqynlaşvıv qaladırlar. Əmma, jykcı tədəsi hamın zenitkə tamam kətərilə verədi. Nəjavir ajlarıda, ərkytyr, unıñ ketidən əltəjir, kecaləri batadırlar (ufyq arqasıyda kirədilər). Şul səvəbli viz ularnı kərə vımaıjmyz. Vegə həm aqquş kəkniñ şymaly qysmıda—jə'ni jaz kynləri karylla tuqan çajda voladırlar.

كوزۇق بارماقلا رىشك ياردا مى بىلە
يولە ۇزلا رىشك بۇرچىكلە رىن ئوچىشە ئۇسۇلى

Rəsm 3 — Kəz və varmaqlarınñ jardamı bilən juldızlarnıñ byrəkələrini əlcəş-usulı.

Qbş kynləridə, kecaləri kəkniñ çənyvi qysmıda vizniñ kəz aldımızda jəni mənzərə asyladı; gözəl həm jarıq jyldyzlərdən hısavlanqan betelgəjiz bilən birlikdə oğın jyldyz tədəsi və regyl jyldyzləri kək jyzigə məhavat kəriñiş verədilər. Undan kejin, oğınnıñ sol tarafıda və undan səl tyvənrək, kəttə it tədəsidad, bytyn kək jyziniñ eñ jarıq jyldyzləridən sanalqan siriys jyldyzi çimilləv turadı. Oğın dan oñda və səl juqarıyda qyzy rəñli əldivəgən həmdə hylkər jyldyzləri, oğınnıñ sol tarafıda və unıñ juqarıyda pəlykis həm kəstyv bilən birlikdə egizəklər, undan tyvənrək kecik it tədəsidad prətsiyn jyldyzləri kərinədi. (Xarıtaqqa qaanaıy); bahar vjlarıda, kəkniñ şarq tarafıda qyzy jyldyz tədəsidadgi birinci zorlyqda başaq jyldyzy (vıñda „bahar jyldyzi“ dejdirlər) kərinədi.

Biz hazır, şuralar ıttıfaqıda jaşavcı kişilərgə kərinəturqan, birinci zorlyqda qyzy volqan 12 tə jyldyz tədəsi bilən tanışdıq. Bulardan: lirə, aqquş həm jykcı degənləri bytyn jyl vojnca kərinədilər. Valapas esə, jənvər ajıdan başlav, ta sentəvirgəcə, byrgit jaz kynləridə, egizəklər və vuzaq juldıv tədələri kyzdən—baharqıaca, oğın, kəttə it və kecik it tədələri qbş kynləri—Dekəvirdən martqıaca, şer jənvərdən başlav, bahar axtıqıaca qyzy jaz kynləridə kərilədilər.

Qbş kynləridə—jykcı, jaz kynləridə—lirə, kyz—şer, majda valapas jyldyz tədələri zenitdə (qıaq baş tərəsidad) voladırlar. Şunıñ bilən birgə kəttə ajyqıñıñ qujryqı jylıñ tət fəsilidə tət tamanqıa: baharda—şarqıca, jaz kynləri çənyvgə, kyz kynləri—qarvıca, qbş kynləri—şymalyca qarav turadı (tekşiriv, şınavkərigiz).

Nimə usyn jyldyzlər, jylıñ tyvli vaqtıda tyvlicə voladırlar ulıñ çaj almaştırışlarıda səvəv nimə—cynki jer, qujaş atrafıda əjləniñ jyrədi. Şul səvəbli jyldyzlər, qujaşqı nisvətən, vizgə—əzləriñiñ çajların, kəkədəgi hərəkətlərini özgərtgən kəvi volıv kərinədilər. Demək bir ajda, qarv tarafıda (qujaş batqıac) bir jyldyz tədəsini, ikinci ajda—ikinci, usyni ajda—usyni jyldyz tədəsini kəramiz.

Bə'zi bir jyldyzlər jaz kynləridə kəriniv, qbş kynləridə kərinməjdilər. Cynki ular qbş kynləridə qujaşqı jaqın hərəkət qılvı, vizniñ kəkimizni qujaş bilən birlikdə kyndızləri ətədilər və vıñnıñ teskərisincə. Jerniñ qujaş tekrəsidad hərəkət etiv, əjləniñ jyrışı, kək jyzidə qujaş və jyldyzlər oğınların almaştırıqan kəvi kərinədi. Bu esə, qujaşnıñ tögərk cızyqdan, jaxud eklipeetikə vojnca hərəkət qılvıdan vıcydgə cıqadı (xarıtadan qarayıv).

Eklipeetikə vojnca çajlaşqan (qujaşnıñ jylıy hərəkət jolı vojnca) jyldyz tədələri „velbaq“ qa—zadıaq, jə'ni jırtqıç hajvanlar çajlaşqan „velbaq“ dijdirlər. Zadıaq, çyde vurıncı vaqıtlarda 12 tə jyldyz tədəsiga taqym qılvıqan volıv, şul caqda ul tədəlgə kəvrək jırtqıç hajvanların isimlərini vėrgənlər. Ular: valıy, şer, qısqıç vaqa, cıjan, vuzaq, tarazy, jaja suv, təkyci qyzy, kəzirəg, egizəklər həm yvenlərdir.

Bu jyldyz tədələriñ aralar (uzunlyq əlcəvi çəhtidən) bir-birigə tekis volmaqınlıq səvəbli, eklipeetikəni 12 tekis qysmıca vėlgənlər və bu vėlimlərgə zadıaq əlamatlar bilən isim vırgənlər. Lekin, məzkyr əlamatların, jyldyz tədələri bilən əgələştiriv (jyldyz tədələrigə qojlyqan əlamatlar dev) jırgızış kərək eməs. Cynki ular, eklipeetikəni 12 qysmıca vėlgən—vəlim əlamatlarıdır. Məsələn, yven əlamatı, yven jyldyz tədəsi dərəçəsidad (vəlimidə) volmasdan, vəlki valıy jyldyz tədəsi vəlimidə, egizəklər əlamatı esə, vuzaq jyldyz tədəsiga aıtdır və hakaza...

$$\text{Hər bir əlamatın uzunlyq masafası} \frac{360}{12} = 30 \text{ gi-}$$

rədyş hısavı—eklipeetikə vojnca, qarvıdan şarqıca taman jyrədi və 21-inci martda qujaş qajıv çajda volıa (Bahar kyn-tyv tekisligidə, şundan başlanadı. Şunıñ usyn məzkyr nuqta, bahar kyn-tyv tekislik nuqtası—dev namlanadı. və jyldyz xarıtasıda yven əlamatı bilən vėgilənədi; zadıaqnıñ başqa əlamatları həm xarıtada eklipeetikə cızyq vojnca məlym çajlarda vėgilənədi.

- 12 zadıaq əlamatları—qujıdaqlardı:
vven	şer	oq
vuzaq	qyzy	kəzirəg
egizəklər	tarazy	suv təkyci
qısqıç vaqa	cajan	valıy

Şu kitabdaqь харьтаньң таşқарқь төгәрәк сьзьқ ицидәги вәлимләрдә волқан жуқарьдақь әлататлар, әјларнь көрсәтдиләр, қујаş, еклипетикә војьнца һәрәкәт қьльв, уньң мә'лум бир қьсмьнь кесив, икinci бир задь әлататьда өтәди.

Јылдызлар харьтасыдан қандај фјдаланыş керәк

Kitavqа қоşьмса қьлқан харьтамьзда, көкниң шыма-ль қьсмь (şuralar ытыфақьда турусь кишйләргә көринәтур-қан јылдызлар) тәсвир қьльндь. Харьтаньң худдь орта бир нуқтасыда темір қазьқ јылдызи. Харьтาดาқь төгә-рәк сьзьқ—көк екватерь вольв, харьтаньң ортасыдан өткәзилгән тоқрь сьзьқлар есә, һәр бир 30 гирәдys арқаль волқан ақмань төгәрәкligини көрсәтәдиләр. Улар јылдыз харьтасыда дәрәғә, дәрәғә вольв турадьлар вә рақамлар билән белгиләндиләр:

0, 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22,—ву рақам-лар саатлар дунжасыда јылдызларниң тоқрь сьрьларьнь көрсәтәдиләр. Нәр iki сьзьқ ортасы 30 грәдys вольв, һәр бир 15 гирәдys 1саатқа, 30 гирәдys 2 саатқа вәрә-вәр келәдир.

Şundaj қьльв, қујаşньң јылдызлар арасьдақь кәј-фјәтини, şu харьтақа қарав, јьльң қажсь бир вақть вол-масын, ағратьş мүмkindir. Мьсал, 21-inci martda қујаş yven әлататьда, 22-inci ijyндә вальқ әлататьда 23-inci avqustda қьз әләмәтигә өтәди. Јә'ни қујаş şer јылдыз төдәсидәги регул јылдызи јақьнда воладь вә һаказа...

Қујаşньң јылдызлар арасьдақь кәјфјәтини билгәс қажсь јылдыз қујаş јаныда, уньң билән бир вақьтда кундыз кьни өтәди вә қандај јылдызлар кечәси билән вә қандај јылдызлар тьнлә (јарьм кечәдә) вә қандај јылдызлар таң алдьдан көрингәнini әлбеттә биләмиз. Мәсәлән, қујаş 23-inci avqustda қьз әлататьда өтәди (харьтақа қараңьз). Demәk, ву кун қујаş регул јылдызи билән бирликдә сьқадь вә уньң билән биргә meridian (кун ортасы сьзьқь) арқаль өтив, биргә батадь. Demәk, şer јылдызи төдәси регул билән биргә, 23-inci avqustda кундыз өтәдиләр. Şуньң ycyн ву јылдыз төдәси кечәси билән бизгә көринмәјди. Әгәр биз көкниң шымаль қьсмь харьтасын альв, унь ваş терәмиздә өшләв текşirsәк: регул вә қьз әлататыдан 30 гирәдys (2 саат) шарққа таман таразь әлатать вә қьз degән јылдыз төдәсини тапармыз, bundan јәнә—30 гирәдys шарққа таман әрктыр, тақьн 30 гирәдys шарққа таман әфәрис јылдызи билән бирликдә cajan јылдыз тыдәсини тапармыз.

Бу визгә нимәни көргәзәди?

Бу—таразь әлатать вә қьз јылдыз төдәсиниң, 23 inci avqustda, қујаşқа нисвәтән meridian арқаль 2 саат кейн өткәнini көргәзәди. Şundaj қьльв, 23-inci avqustda, әрктыр meridianini, қујаşқа нисвәтән 4 саат соң, әнтәрис билән биргә cajan јылдыз төдәси қујаşқа нис-вәиән 6 саат соң өткәнini биләмиз, ваşқаса ајтқанда, 23-inci avqustda, кечәси саат 6 дә cajan јылдыз төдәси meridianдә воладь.

Бир сөз билән ајтқанда, јылдыз харьтасынъң јар-дәмь билән, јьльң қажсь вақьтда вә қажсь-қьна кечә-сидә волмас, јылдызларниң көринишларини вә қажларьнь мә'лум қьльньв воладь. Вуньң ycyн фақат, харьтадан қарав, јьльң қажсь вақьтда қујаşньң јылдызлар ара-сыдақь кәјфјәтини-гинә биліş керәк.

Қујаş задьбақ әлататларьқа қујьдақь кьнләрдә кирәди:

yven әлататьда	21-inci martda
vuzaq "	22-inci әpreлдә
egizәk "	22 " martda
қьсқьс вақа	22 " jyндә
şer "	22 " ijyлдә
қьз "	23 " avqustda
tarazь "	24 " sentәvirдә
cajan "	23 " өktәvirдә
оқ "	23 " нөјәvirдә
kөзирәк "	23 " dekәvirдә
suv төкьци "	23 " јәнvөрдә
вальқ "	21 " fevrөлдә.

Текşiriş

1. 23-inci avqustda, 21-nci mart vә 10-ыньсь dekәvirләрдә, қујаşньң јылдызлар арась-дақь кәјфјәти қандај (харьтақа қарав езлән).

2. 23-inci avqust, кечәси саат 10 да қажсь јылдыз meridian арқаль өтәди.

3. Орьун јылдыз төдәси қажсь ајда вә қажсь кундә (јарьм кечәдә) meridian ар-қаль өтәди.

4. Şu кечәдә јылдызларниң көринишларини қандај вә қажсь јылдыз қажсь çajда.

5. Mart, ijyn, sentәvir vә dekәvir ахьр-ларьда, кечәси саат 9 да кәттә ајьқ јыл-дызиниң қујьуқь қажсь таманқа қарав турадь.

6. Јуқарьда сөзләв өткән—12 јылдыз тө-дәсини вә биринци зорльқьдақь јылдыз-ларни текşiriñiz, ularньң бир-биригә нис-вәтән волқан јаруқьльқларьнь сақьşтьрь-цьз.

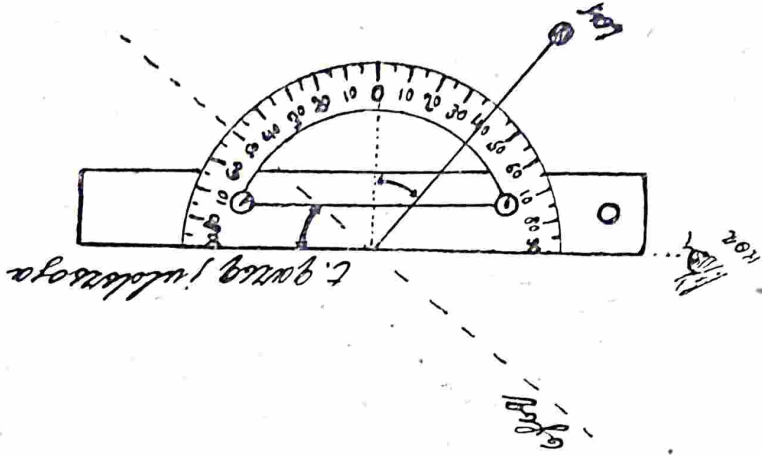
7. Аққуş, кәssiypi, persi degән јылдыз төдәлери арқаль көк војьнца кең ақ јол созыладь, вунә: saman јоль јакь syt јоль, јакь јавvaj қаз јоль dejdirләр.

Saman јоль, јьльң тырли фәsilidә тырлицә көри-нәди. Baharda ul көкниң шымаль қьсмьда вольв, persi јылдыз төдәсидән (шымаль қарвь таманьдан) шымаль шарқь таральда созыладь, јаз кьни, byтын көк војьнца кәттә қавьс кәви созыльв, көкни әјләнгән воладь; кьз кьни, көкни иkitә текис (шымаль-çәnyv) қьсмьда ағра-тадь (şarqдан-қарвоја таман); қьş кьни, saman јоль қавьс шымаьдан çәnyvgә созыльв, көкниң қарвь јар-мьда ақма halда воладь.

Јьльң қажсь вақьтда, saman јольньң қандај кәјфјә-тдә турқаньнь текşiriñ.

Jyldyzlarniň wälendliklerini wä bir-biridän qanca uzaqda wotqanlyň ölcäş usulı

Astranemijägä tälläqly ölcäwilärniň köwisidä, byrcäk uzaqlyqlyň ölcäş lazıy bolady. Ägärdä iki jyldyznıñ iki ortasydaqly uzaqlyqlyň ölcäşni istäseniz (qolyňyzda byrcäk ölcäjturqan asbaw bolsa) qujydaqly usul bilän ölcäseniz.

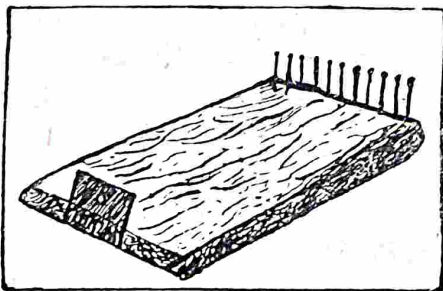

Räsım 4. Jyldyzlarnıñ ufuqdan wälendliklerini ölcäş usulı qoldan jasalqan äswäw „tılanlyspartyr“.

Mäzkyr jyldyzlär arasyda, qolny sozlyw, orta warmaqly toqrylaw keräk. Sonra, häligi mälym iki nuqtalar ortasydaqly masafaqda orta warmaq wäş necä märtäwä çajlaşqanlyw belgiläş lazıy bolady (räsım 2).

Bir warmaq kenligidägi çaj—iki girädysgä wäräwäw bolady. Ägär bir jyldyz bilän ikinci jyldyznıñ arasy keç (uzaq) bolsa, ul waqıtta, 5 warmaqly birgä qoşlyw ölcäş keräk. 5 warmaqly kenligi 10 girädysgä toqry kelädi (räsım 3). Baş warmaq bilän sincacaq warmaq arasy, toqry wercäkniñ taxtynan $\frac{1}{4}$ qyşmnyñ alady, jəni 22 girädysgä wäräwäw kelädi.

Mänä şul usuldan fajdalanlyw, jyldyzlarnıñ byrcäk uzaqlyqlyň ölcäş çyda asan.

Räsım 5. Taxtadan işlängän byrcäk ölcäwi.

Byrcäk uzaqlyqlyň ölcäş usulı, saman jolnyñ tyrlı çajdaqly kenligini ölcäşgä ıtkan wärädi. Şunly bilän wäräwäw, ajnyñ byrcäk jıraqlyqly wä sajjaralarynyñ özlärigä jaynraq turqan jyldyzlär bilän iki ortadaqly masafany ölcäw, sajjara wä ajnyñ jyldyzlär arasydaqly aralaşlywly biliş mymkin. Axır, bu usul bilän: qujaş, aj, sajjara wä jyldyzlarnıñ ufuqdan juqalyw—wälendliklerini ölcäş wä ularnyñ wälendlik özgärişlerini biliş mymkin. Ägär siz, orta warmaqlyqlyñ jorqan ajda toqrylaw körsäniz, aj diämetirniñ jarıy

girädys (jəni jarıy warmaq kenligidä) wotqanlyw bilärsiz.

Bir jyldyznıñ ufuqdan qanca wälend turqanlyw ölcäş usulı, en jenil wä jaxşy usul trānsportirdir.

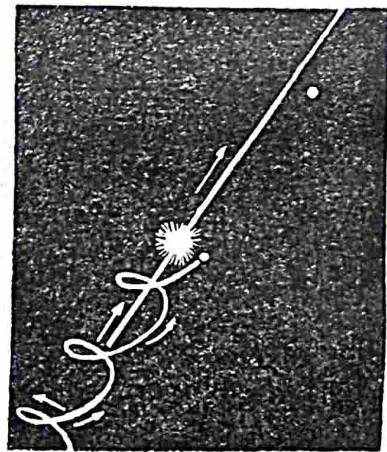
Trānsportir—qawş şäkildä wolyw, girädyslär gä taqşlyw çalyndı. Lekin, bir jyldyznıñ wälendligini ölcägendä, trānsportirniñ—qawş arasyda bir ip wajlaw, ipniñ pätki wäşqä temir mitaşly wajlaw keräk (räsım 4).

Mäsälän, temir qazyq jyldyznı ölcäjturqan bolsaq, trānsportirni temir qazyq jyldyzigä toqrylawlywlywda, trānsportirniñ ortasydan salqan ip, temir qazyq jyldyznıñ ufuqdan necä girädys wälend ekänligini asyqdan-asyq körsätiw turady (räsimgä qaran) räsımdä, temir qazyq jyldyzi ufuqdan 40 girädys wälendlikdä körsätildi.

Trānsportirni jasaqan waqıtta, trānsportirdägi girädys häsawlar çawşlyw ortasydan wäşlywlyw keräkliligini esdän çyqarşlyw keräk emäs (3-inci räsımdä). Taqlyw şunly äjtış keräk, kim trānsportirni qollanqanda, jyldyznıñ wälendligi—qawş ortasydan ip turqan byrcäkgä toqry kelgenini häw waqt esdä tytiş keräk.

Qujaşlyw ufuqdan necä girädys wälendlikdä ekänligini bilginiz kelsä, unly qujaşqä qaraw trānsportir bilän belgiläş almayşlyw, çynki qujaşqä toqry qaraw wotmajdy. Şul säwäwli bundaj waqıtta, trānsportirni qujaşqä toqrylaw, ipniñ sajaslywda qaraw, qujaşlyw wälendligini bilä alasyz. Jaxud, qujaşlyw ufuqdan wälendligini ölcägendä, qaralywlyw ajnyñ alıw, şunly arqaly qujaşqä qaraw keräk.

Aj, qujaşlyw diämetirini wä byrcäk uzaqlyqlyň ölcäş usulı, taxtadan jasalqan byrcäk ölcäwi häw jarıydam etädi (räsım 5).

Räsım 6. Toqry çalyw qujaşlyw alay wäşlywlywlyw joly. Toqry çalywlyw oraw jurgän çalyw qujaşlyw tewä räkidä jerniñ häwäket jaly. aq nuqta „wegä“ julquzlyw.

Bu asbawnyñ tyzilişy çyda äddy. Mäsälän, bir taxtanyñ bir wäşqä wäläfkälär tekäsiz, ikinci wäşqä esä, kicik tögäräk teşikli ikinci bir taxta birkitäsiz. Lekin, iki wäläfkä arasy, wäläfkälär bilän taxtanyñ ikinci wäşqädaqly teşik arasyda köwä 57 märtäwä käm ölcäwdä wolslyw. Şul waqıtta, iki wäläfkä arasy, bir girädysgä tekis ölcäwdä bolady.

Taxta byrcäk ölcäwini qolywlywda alıw, kökdägi jyldyzlär gä toqrylawlywlyw, lekin taxtadaqly wirtä wäläfkä

bir jyldyzni, ikinci bir vələfkə, ikinci jyldyzni qarlaş kerək. Jyldyzlärni qarlaşqan iki vələfkə arasyda necə vələfkə (aralyq) bolsa, biz tekşirə turqan jyldyzlärni arasydaqy jьraqlyq häm şunca girädys volady.

Bu usul bilən, qujaş taşynny kəttəligini, yaxud aьny atrafdaqy vizgə köringən tögərək jaryuq xalqasny ölcəş mymkin. Buny ucyn, byrcək ölcəjturqan asbavdaqy birtə vələfkəni qujaş yaxud aj tögərək səthini cətgə toqy keltiriv, qajs vələfkə qujaş taşynny, jaki aj xalqasny cətgə toqy kelsə, şunca qarav, məzkyr aralyqny necə girädys ekənligini biləviz.

Tekşiriv:

1. Kəttə aьq qujruqydaqy (7-inci) jyldyzdan ərktyrgəcə, ərktyrdən mərvəridkəcə və kəttə aьq cymicidən temir qazьq qaca volqan bərcək ölcəvləri necə girädys volub undan kejin, qujьdaqy jyldyzlärni arasydaqy jьraqlyqny necə girädys volqanyny ölcəv, təgrivə qylyv köriq. Məsələn kəstyr bilən pəlyks arasy— $4\frac{1}{2}$ girädys, betelgəjiz bilən belətriks arasy— $7\frac{1}{2}$ girädys, kəstyr bilən prətiyn arasy $26\frac{1}{2}$ girädys, hylkərnin kənligi 1 girädys.

2. Bir kuni saat 8 də: ərktyr, kərylla, kəstyr və temir qazьq jyldyzlärini ufьqdan necə girädys vələndlikə ekənlikli-rini ölcəv, kejin şul tekşirivinizni kuni, saaty bilən bir dəltərgə jazьv qojьv. Taqьv 4—5 kyn ötkəc, məzkyrləni jənə ölcəsəgiz, temir qazьq jyldyzi haman bir vələndlikdə, əmma vaşqa jyldyzlärni vələndlikləri özgərgənin bilərsiz.

Kənlük dərəçəsini qandaj qylyv biləviz

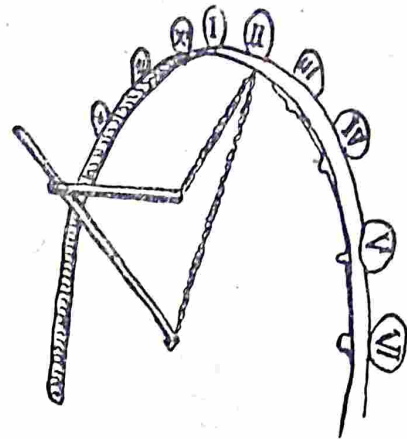
Bir çajny kənlük dərəçəsi, əlam qutv vələndligini ölcəşgə asaslanьv belgilənədi.

Hazьroq zamanda, əlam qutv (jərgə nisbətən əlamny oq vaş) temir qazьq jyldyzi janyda (undan $1,5$ girädys cidtə) hьsavlənadь.

Bir çajny kənlük dərəçəsini bilgiləş ucyn, faqat ufьqdan—temir qazьq jyldyzini vələndligini ölcəş kerək. Şundan tapyqan temir qazьq jyldyzini vələndligi, özimiz turqan çajny kənlük dərəçəsini kəsəliv verə alady. Uny vələndligini „yc byrcək“ jaki taxtadan jasalqan byrcək ölcəjturqan asbav, yaxud qol bilən ölcəsə häm vola verədi.

Qaq vaşymьz ystidəgi kək nuqtasьq—zenit deydirlər. Qandaj bolsada bir jyldyz bilən zenit ortasьdaqy masafaqa (girädys ölcəvi bilən) jyldyzni zenit jьraqlyq deydirlər. Byran jyldyzni zenitdən jьraqlyq bilən ufьqdan vələndligini birgə qoşqan vaqьtda

90 girädys volady. Kək ekvətiridən volqan byran jyldyzni jьraqlyq—məzkyr jyldyzni məlyq (aqlməlyq) deydirlər.

Rəsim 7. Qujaş saaty hər bir saat taş bilən belgilənən.

Jyldyzlər çədvəlidə və astranəmiyə kəлиндəridə, hər bir myhim jyldyzlärni və aj, qujaş, sajjarlarəny majlyq kəsətilgən.

Biz jyldyzni zenit jьraqlyq, jyldyzni merdian sьzьqydan ötiş məmentidə, byrcək ölcəjturqan asbav bilən ölcənədi. Bu iki ədədni zenit jьraqlyq bilən uny məlyqny birgə qoşsaq, şul çajny kənlük dərəçəsini biləviz. Faqat uny qajs jyldyz ekənligini biliv şərt. Kejin, astranəmiyə kəлиндəridən uny məlyqny tapьv alьş mymkin. Demək, bir jyldyzni məlyqny, astranəmiyə kəлиндəridən tapьv, zenit jьraqlyqny şunca qoşsaq, şul çajny kənlük dərəçəsi keliv sьqadь.

Tekşiriv:

1. Temir qazьq jyldyzini ufьqdan volqan vələndligini qol (barmaq) bilən ölcəv, özini turqan çajny kənlük dərəçəsini tapьv.

2. Trənspərtir bilən ölcəviz.

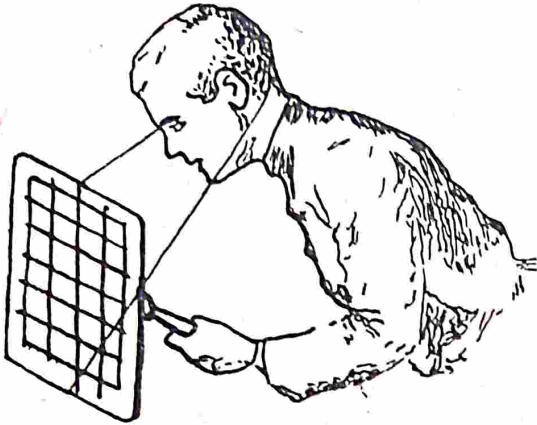
3. Taxta byrcək ölcəvi bilən ölcəndə şulardan hasyl volqan girädysləri bir-birləri bilən saqьştərv köriq!

4. Bahardaqy kəcə-kyndyz tekisligi (21 martda) və kyzgikəcə-kyndyz tekislik (24 sentəbirdə) vaqьtda, qujaş—kək ekvətiridə volady, jə'ni uny məlyq 0 gə tekis volady. Demək, merdian arqaly ötkən məmentdə, qujaşny zenit jьraqlyq, şul çajny kənlük dərəçəsi gə vərəvər kelərekən.

Əzini jasaqan asbav bilən, 21-inci martda, 24-inci sentəbirdə qujaşny merdian arqaly ötkən məmentdə, zenit jьraqlyqny ölcəndə şunca qarav, özini turqan çajny kənlük dərəçəsini biliv!

Jyldyzlär xarıtasy işläş usulı

Jyldyz tädälärini, jyldyzlärniñ bir birlerigä nisbätän bolqan käfijätlerini, ajınyñ jyldyzlär arasydaqı häräkätini dyrust qylıw räsimgä alıw usyn ipdän tär işläş keräk. Tär aqac rämke icidä bolıw (uzunlıqı 20 sentimetir, keñligi 14 s.), räsmdä körilgäncä işlänädi. Tär aq ipdän, häer bir 3 sentimetir arqalı 5 tädämydi vä yetä ufıq ipdän qylınadı. Rämkeniñ tywängi celigä aqac saja berkitiw, kejin bujnyqa kejin, mälikäm ysläş usyn, rämkegä uzunlıqı 20—25 sentimetirli täsmä bajlanadı (resim 8).

(رەسىم) يۇلدۇزلارنىڭ رەسىملىرىنى
تەلەپ قىلىش ئۈچۈن - تور

Resim 8. Julduzlarnıñ räsımlärini alıw usyn tär.

Häli iş wınyñ bilän-ginä tamamlanqan emäs. Tär arqalı tekşirilgän jyldyzlärniñ räsımlärini, kökdägi käfijätleri woynca çajlastırıs usyn, aq qaqazqa mıgäwväläv sızylar sızys keräk. Kejin, tördän qarav, jyldyzlärniñ räsımlärini mäzkyr qaqazqa belgiläv jazıw barıladı. Öziñizgä mälym bolqan jyldyz tädäläriniñ räsımlärini alıw xarıtanyñ tamam qylıqac, sampan jolınyñ xarıtasyñ işläñ!

Tekşiriş:

1. Tär jardami bilän kässıyri, egizäk, jykci, şer, wızaq, kättä ajyq jyldyz tädäläriniñ xarıtalyrnyñ işläñ! Sonra ularnyñ bir-birlärigä nisbätän bolqan jarıqlıqlaryñ saqlyrnyñ!

2. Tär jardamyñ bilän, sampan jolınyñ qajys çajtar vä qajys çajkeñ bolqanyqa e'tıbar qylıw, unıñ xarıtasyñ tyziñ!

3. Tär jardamyñ bilän jyldyzlär arasydaqı ajnyñ käfijätini tekşiriñiz-dä ajnyñ kökdägi häräkätini haqyda nätiçä sızqaryñ!

Qujaş häräkätläñädimi?

Alam woşlyqyda bolqan hämmä çisim häräkätläñädi. Häräkätläñmäsän bir çajda turaturqan häer bir çisim joq.

Qujaş sistemäsidedägi qujaş häm, öziniñ balalary— aillasi (jə'ni wytyñ sajjaralar) bilän birlikdä, woşlyq dunjasyñ bir tärfigä qarav häräkätläñädi. Lekin, qujaşnyñ häräkät-jyrişidän, sajjaralarynyñ qujaş tegäräsidedä häräkätlişlerigä sirä xäläl kelmäjdi. Şundaj wolsa häm, qujaşnyñ häräkätini, sajjaralar häräkätigä wytyñläj waşqaca.

Qujaş, Njuton qanınyqa muwafıq, wytyñ alam tartıwı çazıwıjjetli täsiri astyda häräkätläñädi. Hazırqaca qujaşnyñ qıjşyq häräkätini qanca tekşirsälärdä, dyrust bir fikrgä kelgänleri joq edi. Lekin bu näzärijjə qujaş, alamnyñ bir tamanyqa torpa toqır häräkät qylar ekän, degän näzärijjəni bildirmäjdi. Əgär qujaş häräkätini bir necä äsrlär toxtamasdan tekşiriliw barılsa, sajjaralar kəni unıñ häm qıjşyq, jə'ni öziñä maxsus bir nädärih häräkätidä äjlänib jyrgänini bilär edik.

Əstranemijə fəninij körsätliş woynca, qujaş, lerä vä gerkyles jyldyz tädäläriniñ cegäräsigä taman, sekyn-tigä 19,5 kilometir tezligidä häräkätläñädi. Şundaj qylıw, qujaşnyñ iki tyrli häräkätini boladı. Unıñ birisi—öz oqyda äjläniş, ikincisi, qandaj-da wolsa birär jyldyz tädäsi atrafyda äjläniş, endi sajjaralarqa kelsäk, ularnyñ eñ myhim yc häräkätleri wadyr: 1) öz oqlaryda, 2) qujaş atrafyda, 3) qujaş bilän birlikdä gerkyles, lirä jyldyz tädäsigä taman bolqan häräkätleri. Xullas dunjada, häräkätisizlik saqlanqan häer bir çisim joq degän nätiçägä kelinädi.

Gemərəj nimə?

Gemərəj dew toqır icäkniñ tywängi waşyñyñ şışiv wuzulyşyqa keñäjişigä ajtadylar. Bu waqtda, qan tamıryqa wızuq qan jıqılyw, tygmä, tygmädäj wolyw şışiv sızadı. Wə'zən gemərəj çyda, hatta tawıq tuxumnyñ sarıq kəni boladı. Əgärdä bir kişidä gemərəj kyc alıw ketsä kişini jaman kəsäl qylıw qojady. Cynki toqır icäkniñ pəstki waşyqa sızqan şışiklər (gemərəj), icidän awqatnyñ cyrigän qısmnyñ sızqarqanda nyhajät dərəçädä aqırydy. Əgär wıñda dawa qylınmasa, ul hamam şışä werib, undan qanly jirli kelä wäşlajdy vä tənəni ıssyqlandyryw, kişini tamam kəsäl qylıw taşlajdy.

Gemərəjniñ wolyşyqa säwäv, kör nərsələr wolsada, lekin körək, uzaq waqtlar oltyryw işlägän kişilärdä boladı vä araq ickän kişilärdä çyda tez taraqqıy qıradı. Təçrübälärgä qarawanda, gemərəj kör waqt orta jaşdaqır erkäklärdä wolyw, xatıñ-qızlarda wala-saqarlarda az ucıjdy.

Dajımyñ gemərəj, kyrsini alıştyryş vä jaxşy awqat jejiş bilän wıtädi. Əgär gemərəj zorajıw kətsä -kişi oltyra vä jyra almajturqan halqa kelädi. Axıry, gemərəj ickädn ickəri kelib, mo'alaça qylış mymkın bolmajturqan wolyw qaladı.

Gemərəjni joqatmış yəqin, gəşt jəmäslik keräk. Faqat turxum, syt və əsimliklərdən püširilgən avqatların qıyna jejiş lazıy boladı. Undan soñ icni jübərin hər kyni nərmiş tərvişdə taşqarğa cıqış lazıy: undan qutuluşnıñ taqın bir carası, bədən tərvişəsi qılışdır. Gemərəj bolqanda „taşqar“ cıqıqandan kejin, toqır icəknin vaşın hөlləngən ləttə bilən qırıtış, jaxud bürni kislətə bilən juvv turış keräk; tez-tez vənəgə —bıq suvğa olıtış, icəknin icigə şəm tıqış tegiş və elektir kyçi bilən ambulatorjalarda varış davalanış hec bolmaqanda əppirətsijə qılıbış keräk.

Kişi jıjdirgən jaqac

Javrupa çornaları Madaqasqar aralıda kişi jıjdirgən jaqaclar varlıq haqda jazadılar. Osvoğın isimli

bir doxtur, öziniñ „Madaqasqar...“ isimli kitabında Madaqasqar aralıda çyda qalatı bir xyl jaqac var, jerli xalqlar bu jaqacnı çyda hyrmət qıladılar və hər jıldı bir necə kişi qurban verədilər.

Əgər bıran kişi məzkyr jaqacqa urunış qalsa, jaqac öziniñ şaxcaları bilən, kişini orav alıv öldirədi... deş jazadı.

Şunıñ bilən birgə morfologijə fəniñi tekşirsən, unda haşarat jıjdirgən bir xyl əsimliklər bolqanını kərəsən məsələn haşarat jıjdirgən əsimlikgə cibin, pəşşə kəvi nərşələr varış qonsa, unıñ jıraqları, jaxud quncaları dərrəv jırylıv, cibinni icəridə vekitiv qaldıradı, kejin cibinniñ sokını (tənəsədəgi sujuq maddəsini) suqırvıv alıv, ərgənizmələri arqalı havağa cıqaradılar.

¹⁾ ئوسۇملارنىڭ كىمياۋى ئۇيخاتۇچىلارى

Uzaq zamanlardan beri davam etkən əsimliklərin kəkləmdəgi gylləşləri, birər jışın „turmuş quvvatı“ varlıqını ojlışqda məşvur etər edi. Jəni bu jışın turmuş əsimliklərin əzləridə məvcud bolıv, ularnıñ qış məvsymidəgi ujqulırdan soñ, jəni turmuş və jəni işgə ojqatadı deş oqlanar edi. Kişilər bu xajalıv „turmuş quvvatını“ izlərini jəm-jəşil ormanlar və dalarıda acılıv keləjətkən gyl quncalarında kərər edilər. Fən əllə qanca ötkən dəvrniñ bundaj xajalıv fikirlərigə cek qojdı. Xazırqı alım, şərii fərəzlər bilən eməs, vəlki tekşirycilərin huşjar muhakamaları bilən qurallarıv, əsimlikniñ işləridə əllə qandaj turmuş quvvatı bolmasdan, faqat mykəmməlləşkən tyri fizikə-kimijəvii hadısalarnıñ varlıqını bilədir. Xazırqı tekşirycilərin laboratorija işləri: ujquda jatqan əsimlikdə turmuşnı ojqatadıqan xususyatqə malık bolıv acajıv reaktivlər (ikinci maddəgə əsər etədirgən maddəniñ) məvcud ekənini bilişgə mymkinlik verədilər bu reaktivlər jılnıñ fəsilərigə qaramasdan əsimlikni işkə ojqatışqda lajaqatlıdır.

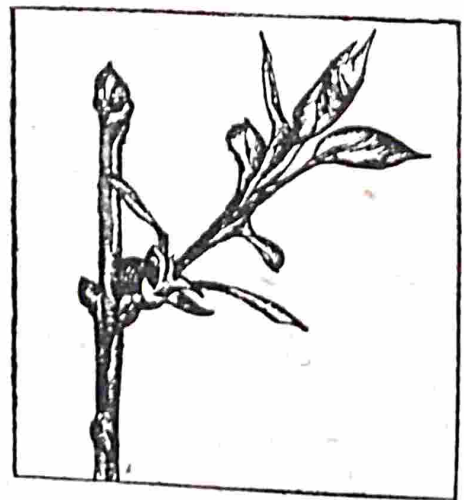
Bu kəşijətniñ əməlii mymkinlikləri qajət vıjykdir. Bulardan fajdalanıv, gyl vıtyñ jyl vojı tyri nəv'lərdə və tıslərdə jetişə aladı. Bu usul bilən fajdalanıv vaqvan həm lazıy bolqan səvzəvətlərin jetiş mydətini qısqarta aladı.

Əsimlik a'zalarında turmuşnı ojqanıvıvqə səvəv bolqan kimijəvii elementlərin tapıv yəqin kəvdən beri hərəkət qılınqandı. Hatta 1896 inci jıldı alımlar dəjrasında əsimliklərin kimijəvii jol bilən tərvişləş arqasında, ularnıñ əsişlərigə tə'sir etiş mymkinligi əjtilər edi. Bundan bir necə jıllar muqaddam mevələrin pişislərini tezletiş məqsədində itilinnin qollanıvı məlym bolıv başladı. Itilin—tyssiz yglirədnin və efirniñ isigə malık bolqan bir ojazdır. Bu ojaz hava bilən qoşılqan vaqtda parllajdıqan bir xalta (СМЕСЬ) hasıl qıladı. Bir qıslım havada milijəndən bir qıslım itilin qoşılqanda, mevələrin jetişislərini tezletiş ularıda tola pişkənlikni-ginə eməs, hatta jaxış

məzəlikni həm toqdıbıv mymkin ekənini təcrivə kərəsətədi. Vaqscasıvqda itilinnin ıstı'mal etilişi cət dəvlətlərdə, ajıvqsa Əmerikədə, keç rəvşdə tarqalqandı.

Əmerikə nabatat alımı pıfessör Dininiñ soñqı tekşirisləri jənədə kəttə əməlii dəyatqə lajıqdır.

Məlym, ki ekilədirgən kərtışkəniñ eñ jaxış jertələdə bir qanca ajlar saqlanqandı. Jəni terilgən kərtışkə ekilgən vaqtda çyda sekin əsişi bilən birgə, əsişdə jaxış şərtlər məvcud bolqanda həm kəv unımlı bolmajdır. Bu hadısa, kərtışkəniñ həli ujqı halında bolqanıdan, jəni tola pişiv jetişməgənindən keliv cıqadı. Faqat jertələdə kəv ajlar jatıv arqasındaqına kərtışkə tez əsiş xususyatıvqə malık boladı.

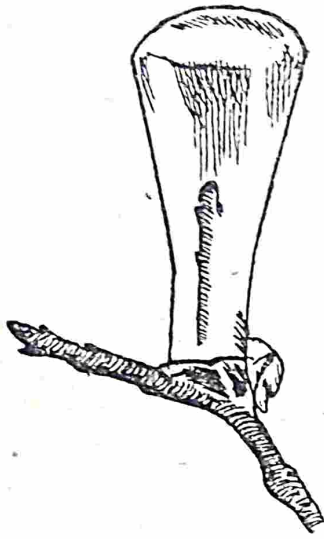

itilin bilən işlətilgən soñ fajılıv koləturqan şaxca.

Dininiñ təcrivələri: əsiş hadısasını tezletədirgən, jəni əsivturqan kərtışkəniñ „kimijəvii ojqatucıvı“ boladıqan nərşə jənədə „роданистый натрий“ ekənini bildirdi. Jəni kərtışkəni bir saat myddətində suvda aralaşırılqan bir fajız radanıvı nətridə hylləv jertni ystıgə qabatıvqə ekilsə, kərtışkə iki həftədə jetişədir, kim bundaj jetişigə addıv şərtlər icdə iki aj lazıy boladı.

1) Fən həm texnika çornalıdan.

30 кубический сантиметр (40%-лик), этиленхлоргидри-на“ билән 970 кубический сантиметр“сув аралаштырылған даруда мәјдә-мәјдә қылыв кесилгән кәртүшкәни һылләв екилсә һәм јакшы нәтичә берәдир. Һылләш иши јарық идиш-дә 24 саат ицидә өткәзиләдир. Шунь һәм ајтыш керәкки, раданьсть нәтри зәһәрли болсада, унь һытјат билән

өсимликниң бир қысмынь әсдиріш үсүн
лабораторияда болоған тәҗрибә.

қолланған тақдырда қышқак хоҗалықда зәһәр келтири-
чиләр билән көрәшгәндә ишләтиләдиргән дарулардан зәһәри
көв емәсдир. Фақат сувда аралаштырылған бу дарулар-
нь һытјат билән ишләтәв, турадырылған ујдә сақламань
лазымдыр.

Өсимликләрни јетишдирішдә һәм итилинни ишләтәш јакшы
нәтичәләр берәдир. Бундај јетишдиріш мәһкәм јарылған
вә еликтрик вентиләтисјәси билән тәмин етигәң кәмирәләр-
дә боладыр. 1000 кубический метрлик мәсәфәдә 40%-лик
итилинниң I дән 4 литиргә қадарлысь ыстымал қылынадыр.
Кәртүшкәни бу рәвшә ишләтәш 24-28 саат давам етәв,
сонра бир аз вақт адыв темпирәтурәдә сақланьв, јер-
ниң устки қатламигә екиләдир. Кәртүшкәниң өсиши 7—10-
ынь кундән ваҗланадыр.

Јәнәдә қышқак ујқудан тезрәк ојқататурған хусусь-
јатқа мальк болған итилинниң парларньв гылзаларда
ишләтисә, қызық нәтичәләр һасыл боладыр. Бсыық вақт-
лар келмәј турув јетишмәјдиргән қаламур гылләри, ити-
линниң парларь билән ишләтилгәндә дикәбир ајыда һәм
гылләјдирләр. Бундај ишләтәшдә өсимлик отқузылған тывәк
јарық кәмирәдә 24 саат сақланьв, 100 кубический метрли
җајқа 40%-лик итилинниң 40 кубический сәнтиметрлиги ысты-
мал қылынадыр.

Бундај вақытта өсимлик тезлик билән јайылыв, гылләј
ваҗлајдыр. Бундај јакшы нәтичәләр јаважь алманьв гыл-
ләри билән болған тәҗрибәдә һәм көрылгәндир.

Бундај ишләтәш јоль билән өсимликниң алаһьда а'за-
ларьда һәм турмушньв ојқатәш мүмкәндир. Мәсәләв,
гыл қунсасы вә нәвдәсәни итилинлик шисәгә сальв өс-
дирсә боладыр.

Јуқарьда тәсвир етилгән тәҗрибәләр һәли биткән емәс-
дир. Амма һазырқ нәтичәләр һәм қышқак хоҗалық
алдыда кәттә-гинә мүмкәнликләр тоқдырадыр.

Тәҗрибәчи: **Рафьқ Искәндәр.**

Мәдәни фронтда јәңи кычләр

Әнҗән өкргиниң мәдәни саһасыда бу јыл җүдә зор табы' өсиш керилди. Шуньв үсүн бу табы' өсиши
қарлаш нијәтидә өкргү тәлим-тәрбијә қорьыдан 31 оқушыньв азырқә вәрусқа қылынды. Буларньв әксәријәти
көмсемуй вә ығра а'заларь волюв, қышқак мәктәвләриниң биринци һәм икинци оқуш јылларыда дәрс веміш үсүн
рајонларда тақьмат қылынды.

Soňqى iki jىlda oquv әdәbىjatъ majdanqа kel-tiriş sahasъda әnvәlgi ahvalqа salъştыrvv qараqanda jaхşыга varьşqа taman jyz tutqanлыqъ kәrinәdi, lekin şundaj volsa hәm işlәrniң nәtiçәsi jetәrlik dәiәçәdә emәs.

Dәrsliklәr majdanqа keltiriş işidә bir munca әv'-jektif şarajъtъ vә bir qanca aqъrlyqlar var, lekin bunьd hәmmәsiin şu ahvalqа havala qыlyş natoqlы. Bizdә dәrsliklәrniң sanь kәp volьşqа әncә әhәmijәt versәkdә, әmma unьd sifәtini jaхşылаş jolyda lazьm bolqan şaralarnьd hәmmәsi qыlynqan emәs.

Bu, әtkәn vaqьtda әdi. Hazыr vә kelәçәkdә esә dәrsliklәrniң mustәhkәmliги vә sifәti ycyn tәrtibli rәvişdә çiddi iş qыlyş lazьm.

Dәrslik majdanqа keltiriş işidә, unь san çәhәtidәn kәpәjtis jolyda qandaj muvfaaqьjatlar var.

Өzбек дәvlәt nәşrijatъ tamanьdan 1928/29 - ыncь oquv jыьda, umumь hәçmi 696 pecәtni listdәn ыbarat bolqan, 96 tom dәrslik сыqарылды, şu çymlәdә:

Өzбекcә dәrsliklәр	55
Rusca "	5
Ujquurca "	4
Jerli jәhydi tilidә	3
Taçikcә "	2

Bundan taşqарь taçik mәktәvlәri Өzбекistan xalq Maarыf kәmisәrliginin Taçik дәvlәt nәşrijatъ bilәn iki ortada bolqan muhadaqа muvafьq, ana tilidә 22 tә dәrslik bilәn tә'min qыlynqan.

Başqа mәjdә millәtlәrniң mәktәvlәri, ulәrniң ana tilidә jazыlqan dәrsliklәр bilәn ытыfaqьmьznьd vaşqа çymhyrijәtlәri nәşrijat tamanьdan tә'min qыlyndыlar.

Bu jыlda сыqарылqan dәrsliklәrniң sanьнь 1927/28. inci jыlda сыqарqan dasliklәр bilәn salъştыrvv qараqanda, 32 dәn 69 qа jetkәnini kәrәmiz. Nәşrijat işlәriniң sur'әti bunca kyçli volьşşqа qaramasdan, hec bir tip mәktәv, dәrsliklәр kәmplekti bilәn hәli tola tә'min qыlynqan emәs. Bundan taşqарь mystәhkәm tep dәrslik majdanqа keltirişgә umumь şarajъtdan mәktәv vә prәgrәmmәniң qajtadan tyzillşi jol qojmajdy.

Soňqы iki jыl icidә ozбек tilidә сыqарылqan umumь әdәbijat mәktәvlәр tipi vojьnca qojьdadьsa bәlinәdi:

qajsь jыlda	1 vasqьc mәktәv	jьksәlgәn tip mәktәvi	savad mәktәvi	çәm'i
1927/28	18	10	1	29
1928/29	25	23	7	55

Әrginәl nәşrijatlarьnьd tәrçimәlәrgә vә jәni nәşrijatlarьnьd qajtadan nәşr qыlynqan kitavlarqа nisbәti qujьdadь çәdvәldәn kәrinәdi:

qajsь jыlda	әrginәllәр	tәrçimәlәр jәni ncşrijat	qajtadan nәşr qыlynqanlar
1927/28	17	12	14
1928/29	25	30	43

Bu oquv jыьda birinci vasqьc өзбек mәktәvlәri 15 tә әrginәl dәrsliklәр vә 10 tә tәrçimә qыlynqan dәrsliklәrgә, jьksәtilgәn tip mәktәvlәр, ikinci vasqьc mәktәvlәр vә texnikәmlәр 5 tә әrginәl dәrsliklәр vә 17 tә tәrçimә qыlynqan dәrsliklәrgә egәdirләр.

Bu oquv jыьdа hazыrlyq işlәri varqan vaqьtda birinci vasqьc mәktәv ycyn әrәb әlifbisi اساسda bolqan dәrsliklәrdәn faqat iki kitab basdirildь (undan birsi, ikinci oquş jыь ycyn хьrьstamatja volub, unьd jәni alifbidә vасыlqanь ham var, bundan vaşqа birinci vasqьc mәktәv ycyn bolqan 23 tә dәrslik latьn اساسda vасыlqan. S/B. mәktәvlәri ycyn hamә dәrsliklәр. latьn اساسda bolqan hurufat bilәn vасыlqan, cala savadlar mәktәvlәri ycyn хьrьstamatъjanь әmәlii tamandan zaryrijat kәrilgәndәn әrәb vә jәni әlifbe bi-әn vastьrьşqа toqьrkelәdi), jьksalgәn tip mәktәv dәrsliklәrigә kelgәndә, texniciski tamndan bolqan şarajъt sәvәbli, bir qьsmьnь әrәb әlifbesidә vastьrildь.

Soňqы vaqtqaca dәrsliklәр nәşr qыlyş işi, ularqа qarav acьq etiv tyzişgәmkanьjјat berәdirgәn mәhkәm prәgirәmmәlәр volmaqanlyqdan aqьr halqа ucrao kәldi. Bqtьdarlyь myәlliflәр vә tәrçimanlәrniң jetәrlik volmaqanlyqъ, atamalarynьd işlәv сыqьlmaqanlyqъ bir әlifbedәn ikincisigә kәciş, iş kitabiniң tipi, dәrsliklәrniң kәmplekti toqьrьsьda mәsәlәniң hәl qыlynmaqanlyqъ dәrslikgә fәnnii اساسda tekşiriv vaha qojьlmaqanlyq va una mәktәvniң ammanь işçilәri tamanьdan

vaha berilməgənlik—dərslərnin qanaatlanırlıq 100 fajızqıa jetməslıkidəgi səvəvlərdəndır.

Bızın dərslıklərdən hər bırısı toqrınsıda unda usul çəhətıdən qandaj volsa kəmcılıklər varlıq vılən qalmasdan, vəlki dərslıknın alahıda orunlar və vytkılıdə məfkıyırvıi çəhətdən tegışıncə tyzyk volıv jetməgənlıgidır.

Bunı kərsətətürqan vəzi bır mısalıar keltırış mımkin. Bu bızın dərslıknı məfkıyırvıi tamandan mıstəhkəmləş jolıda hec bır tyrlı mıvaffaqıbjatlarqıa egə volmaqanlıqıtməznı kərsətməjdı. Bızın dərslıklərnı sıfət çəhətıdən jaxşılaş jolıda sođıy iki jıl ıcidə hec şıvhəsız ilgərigə ketdı.

Bəçərılışı kerək volqan iş, qılınajətqan caralar vılən salıştırvıv qaralqanda haqıqatan həli bız arqada varamız. Və vəzi vaqt arqada varışımız (usul çəhətıdən tyzyk volış vıarasıda mımkin) lekin jaqın etmış vaqıtqıa qıjas qılqanda, belgili nətiçələrgə erışgənımız kərinədi. Hatta,ki vəzi vaqıtıa taşqar vı tamandan həm tazalaqan dərslıkdən sođıy iki jıl ıcidə qılınqan iş nətiçəsıdə şıralaştırılqan dərslık berış vasqıvıqıa ketərildik, və hazıv esə şıralaştırılqan dərslık berış ıyın bırıncı dəvirgə kirdik həm tyzilış çəhətıdən jəni rıh sıngən mıylıtgə jənicə jaqınlıq kəz aldıda tutulqan həm hajatnı kəmmıynızım asalar negızıdə qajıadan quruş işlərigə qozqalıs verətürqan dərslık majdanqıa keltırış ıyın kəcəjatıvıtmız.

Kəp dərslıklərnın mıyndəriçəsi, ajnıqsa usul çəhətıdən çıddii tanqırdıa ucraşır kerək volqanlnı jənə təkırarıajmız. Qılınqan işlərnın həmməsıgə vaha berış ıyın avjektiv şarajıtnı bılış və dərslık ıyıtıdəgi işlərnın çıddii, zor və aqır volqanlnı esdə tutış kerək. U bırden və tamaman jaxşı vəçərılışı mımkin volqan iş dev ojıav jaramajdı.

Oquv kitablnı majdanqıa keltırış işıgə kəllektiv kyqlərini və bırıncı nəvətdə məktəv işcılərini çəlv qılş sahasıda jetərlik dəreçədə iş qılınqan eməs. Bu jolda həmmə ımkanjatlərdən fajdalanqanda həm (vında əlvəttə kırışıləçək) mıyellıflər sanı hənyz azsılyq qıladı; cınki məktəvni çıdə jaxşı vılğən və hazırtıv dərslıkdəgi kəmcılıklər varlıq vılən jaxşı anılaqan məktəv işcısıdə umuman unda jaxşı ma'umat jetərlik eməs və kəpıncə ul, dərslık mıyellfi rolıda jırdamsız qaladı. Əzbek ıstydentlərnın kəpısi əzləridə pedəgəgıjədən təçrıvə volmaqanlıdan, ularnı dərslıklərnı jalqıv təçrıvə işləridə—gıne fajdalanış mımkin.

Aftırlıq mehnəti ıyın verılətürqan mukafatnı jetərlik volmaqanlı və bu iş ıyın mınasıv volqan ılmii işcılərnın əksərıjətı kəp iş alıv varqanlıdan, volqan pedəgəgıjə kyqlərıdən tegışıncə fajdalanmasılyqıa səvəv voladı.

Dərslık ıyıtıdə qılınaturqan işlərdə tə'siri kəm volmaqan ıkcı vıolsa, ul-da əzbek tılıdə məhkəm, fənnii atamaların jolqılydı.

Fənnii ıstılahlar tapış mehnəti təçrıman jaki dərslık tyzıvcı ıyıtıdə turadı; şunı ıyın mehnətnın kəp qısmı mınasıv atamalar ızləşgə, dərslıkdə rıtsenzə verətürqan mıyəsəsələr dərslıknın tıldəgi kəmcı-

tıqlərini toqrılaşqıa tutıv qaladı, mənə vular esə vəzi vaqıtıdə tə'riflərnın tegışıncə toqrıv sıqmaslıqıyqıa səvəv voladı və usul həm məfkıyırə çəhətıdən volqan tərtıvni vızadı. Bunı arqasıda işnı əncə kəcıgıv qalış sıjrek eməs. Jazılqan qajıadan tyzətış və jəndən kərıv sıqış kerək voladı. Oquv jıl jaqınlaşır qaladı, dərslıknı vastırvış işını tezlətışgə və məktəvni dərslıksız qaldırmas ıyın vəzi vaqıtıdə tegışıncə işləv sıqılmaqan həm təkşırılməgən matırvıjalnıvəstırvışqıa toqrıv kelədi. Dərslıklərnın kəpısidə bundaj şaşılşnı belgısi (mıyndəriçəsi, ılkəni ərğənış matırvıjalnıv kırıgızılışı toqrılarıyda və usul çəhətıdən) kərıvıv turadı. Bu aqırlıqlar həm kəmcılıklər sekinləv joqatıla varadı. Bularnı joqatışnı əzi dərslıklər alıştırvılyıydaqıv kəvi mıyėjən haraqatlarqıa həm vaqılyq.

Bız, bundan hazırtıv vaqıtıdə uzaqlaşamız lekin dərslıklərnın məhkəm, bır tyrlı (standart) kəplektını belgiləş həlıgə jaramajdı. Saqlanış mımkin volmaqan haraqatlar biləngınə (bularnı kəttə volmasılıq ıyın əlvəttə ıntılış lazıv) jəni dərslık majdanqıa keltırış jolıdə ilgəri varış mımkin.

Hazırtıv dərslıklər ıyıtıdə volqan işlərdə en zor kəmcilik, vında ılmii kyqlər və oqıtucılarnı kəp ammasıvıv tegışıncə çəlv qılmasılyq vıolsa, iş ıyın qılınaturqan vəzıfələrnın aсыq volmaqanlıdan keldı. İş ıyınları jaqın aradaqıv jıllarqıa mıylçəllənməsdən, vəlki jalqıv bır jıl ıyın tyzilə keldilər. Məhkəm pıregırvmmə volmaqanlıqıv, məktələrnın tıpi və nəşrıjat sarıajalar toqrınsıdaqıv məs'ələnı həl qılınmaqanlıqıv majdanda volqan bır vaqıtıdə iş ıyınlnıv bundaj qılın vızış aqır və ıhtımal, ki mımkin həm eməs edı. Jaqın vış jılda qılınəçaq işlərgə ıyın belgiləş ıyın hazırtıv vaqıtıdə bır mınca vasıtalar var və bu varada işləv həm qılınə jatıvıdy.

1929— ıncı jılın kyzıdə dəvlət ılmii şırasıv və dəvlət nəşrıjatıv dərslıklər hazırlaş işıgə ətken jıllarqıa qaralqanda əncə jaxşı şarajıtda kırışdı. Bu esə dərslıklər ıyıtıdə qılınajətqan işlərnın ilgəri kırışıgə səvəv voladı və bu oquv jılıdə razı volıv qalışqıa toqrıv kelgən kəmcılıklərnı joqatıv, şı sahadatıv işlərnı əncə dırvıst vəçərış ımkanjətı verəçəkđır.

Bu jıl nəşrıjat işlərnın ıyın məktəvni dərslıkdə san çəhətıdən volqan ıxtıjaçnıv mənçıd volqan oquv matırvıjalı, ıtavıların sıfət çəhətıdən kərıv sıqış vəzıfəsi vılən vaqlav jırgızış negızıdə tyzilədi, asasıv dərslıklərnın məhkəm kəplektını verılədi, şunı vılən bılıkdə məktəv işcıləri oqıtucılar, işcı kyıvıxanalar ıyın zərvıv volqan iş ıtavılar həm asasıv usul qollanmalarıvıv toldıra turqan işləv majdanqıa keltırışdə ıyın vıjıncə varaturqan işını vaşlav jıvərilədi.

Əzbek dəvlət nəşrıjatıvlnı 1928/29 - ıncı jıl iş ıyın 577 pecətnı list həçmıdə 78 tom dərslıklər vastırvış və qajıadan vastırvışnı kəz aldıda tutadı, şı cımlədə:

Dərslıklər	əzbek məktəvləri ıyın	48
„ rus	„	5
„ jerli jəhyd	„	9
„ ıqlıv	„	7.

Majda millat maktablari usun oquv adabiyatini majdanqa keltirish ishini varshyn biliv jurgizishga aj-rbca ahemijet berildi. Masalan, jerli jahydilar usun etkän jyl da 3 ta darslik syqarylqan bolsa, bu jyl 9 tom kitab, ujqur kitavlar usun etkän jyl da syqarylqan 3 kitab ornqqa bu jyl 7 kitab bastyrlaqadyr. Majda millat maktablari nıd ösishga qarav ularnıd ana tilidä jazylqan oquv adabiyatqqa ıxtıjac hem arta varady. Sundaj bolsa hem bir munca aqyrlıqlar va bashbca majda millat darsligi ystida qylnaturqan islerni ystige jyklajturqan tajjarlyqy var. Majda millat aftur-lary cyda az volqanıdan bu sahada ish cyda qyjnl-lashady va biz istagän syr'at bilän varmajdy, lekin sundaj syr'atga älväta muvaffaq volıx zeryr.

1929—ıncı jyl nıd kyzida özbek tilidä naxr qylyx usun belgilangän darslikler, maktablarnıd tiplari vojıncsa volinisi qujbdady çadvaldän kerinadi:

maktablarnıd tipi	jani naxrijjat		qajladan naxr qylnaturqqa		çäm'isi		çämisi
	argi-nel	tarçi-mä	argi-nel	tarçi-mä	argi-nel	tarçi-mä	
birinci basqyc							
maktäv	9	—	3	4	12	4	16
jyksältirilgän tip							
maktäv	14	9	2	5	16	14	30
s/v maktävi	2	—	—	—	2	—	2
çäm'i	25	9	5	9	30	18	48

Ammavıx maktäv usun mähkäm (ıstavlın) prögrämmä işläv syqlqan bir vaqtda ylkäni örgänish toqırsydaq darslik mäs'aläsige tamaman jaqynla-shyjqqa ıtkanbjat tuqdy.

Hämmä darslikler toqırsyda şunıx zeryr tarı-lady, ki bundan kejin her bir oquv kitabı dävlet ilmi şurasynıd prögirämmäsi vojıncsa oquv jyl usun kersätileturqan varca materyjalnıx va ylkäni örgänish usun zeryr materyjalnıx hem öz icigä alsyn. Bu jyl da alqqa qojylqan asasy mäsälä: dyqqat bilän tekşirilgän til va hısav toqırsyda alahıda kitavlar syqarylyşyjqqa jol qojıv, birinci basqyc maktävni dämmä oquv jyllary usun vyty darslikler majdanqa keltirish, ikinci basqyc maktäv usun ylkäni örgänish materyjallary qoşylqan ıçtımajjat toqırsyda rusyjada syqarylqan kitavlar naxr qylyx, ikinci basqyc maktablarnıd änvälgi iki jyl usun tyzylgän prögrämmä ylkäni örgänish materyjal köp volqanıdan, bu oquş jyllary usun tä-vi'ijjat toqırsyda ylkäni örgänish kitavlar majdanqa keltirish. Şunıd bilän birlikdä ish rylanıda birinci basqyc maktäv oqutuscıx usun ylkäni örgänish hem usul adabiyatqqa köp orun berilgän. Pedagogijä işleridägi täçrivädä eç keräкли bir talaj mäsälälär usun özbek tilidä jazylqan hec bir kitab joq. Ylkäni örgänish toqırsyda jazylqan kitavlarqqa hem cyda kättä ıxtıjac var. Ges prögrämmäsinıd ylkäni örgänish toqırsydaq qyşm ylkäni örgänish ısrıravucnikleri va maktäv

usun ylkäni örgänish kytyvxanalar majdanqa keltirishni alqqa syrädi. Oqutuscıynıd mäläkäsini jyksältishga qaratyv jazylqan bir qanca kitavcalar keräk. Belgi-langän rylan vojıncsa bu kitavcalarda öz-özidän örgänish işlerini dıcki myndäriçäsi tyzilişigä-ginä emäs, väлки materyjalnıx taşqarydan kerinisi hem äncä muvafıq volıv syqış köz alıyda tutylqan.

Bu jılqıx ish rylan vojıncsa 148 pecätni list häçmidä oqutuscı usun jardamcy 39 tom qollanma naxri belgilangän, rylan nıd bu qyşmınyx jyzägä syqaryşyjq kirishildi, unıx tamaman jyzägä syqaryşyjq muvaffaq volınsa, ul nizni dı cyda kättä jutuqlarymıydan vola-çaq. Bundan kejin hem oqutuscı usun zeryr volqan ylkäni örgänish hem usul adabiyatini majdanqa keltirish ishini äncä kyçäjtirish keräk; cynki şundaj qyl-qanda-qylna ammanıx oqutuscı özini dı ma'lumatynıx jyksältirish väzifälari va kömplekis usulıda oquş qajasy nıx cinäkäm jyzägä syqaryş väzifäsini väçgä alaçaqdyr.

Özbek dävlet naxrijyatynıd 1928/29—ıncı jylqıx naxrijjat rylanıx etkän jyl daqıx naxıbjat rylanıda volqan 1300 pecätni list ornqqa 1863 pecätni list mıydarıyda belgilänädi.

Rylan nıd asasy välimleri vojıncsa pecätni listlarni etkän jylqıx naxrijjat rylanıx bilän salıştyrqanda unıd välinisi qujbdady volady:

völimler	1927/28-inci oquv jyl	1928/29-ıncı oquv jyl	eslätmä
Darslikler	509	577	
Oqutuscı usun jardamcy Qollanma	60	170	Prögrämmälär kirädi.
Balalar adabijjatı	77	70	Kaşşafklar adabijjatı kirädi.
Sıjasıx maarif adabijjatı	129	334	İ'änni pəpylarni adabijjat, dıngä qarşy taşvyqat mäsäläsi va işci hem dıjqan kytyvxanalar kirädi.
ıçtımajjat-sıjasıx	215	195	
Lenin adabijjatı	87	102	
Näfis adabijjatı	60	225	
Kämsämäl adabijjatı	40	39	
Yzbekläni örgänish	—	98	
Her xy	123	63	Buna özbekläni örgänish toqırsydaq adabijjat hem kirgän.
çäm'i	1300	1863	

Bu jyl rylanıda sıjasıx maarif adabiyatqqa, birinci nävädä dyqqatlyq bilän tekşiriliv tanlanqan işci va dıjqan kytyvxanalar hem dıngä qarşy mäsälälär toqırsydaq adabijjatqqa ajrbca ahemijet birildi.

Амманъ съясъ һәм фәнни, пәруләр әдәвијјатъ нәғр қылыз ыланға қат'ыб етәв қојыладъ, бу есә сьқарь-латурған әдәвијјатның тә'сирини кәтәрәди. Умуман бу јылы нәғријјат ишләридә мумтазлық шу, ки өткән вақтға салыстығьв қарағанда ылан исләриниң көр ојланъв тызилишдир. кыс, қажрат нәғријјат исләрини мәһкәм реҷәлик јолға салыз, сьқарьлатурған әдәвијјатның сифәт сһәтидән јакъзъ вользъ усын көпрәк талав қојыз, мәфкүрәвиі тамандан тызык вользъ мәфкүрәвиі јанлызлықлар волманъвнъ текширш јарьм вәһа китавлар мајданға келтирш усын, китавнъ аммаға јақьнластығьз, унъд көрнишени јакъылав, вәһасьнъд арзан вользъ усын бериләди.

Халқ маарыф кәмисәрлигиниң нәғријјат тоғрысьдағь фаальјатъ саһасьда јақьн дәвирдәги исләрниң асасьв

вәзифәләри, қьсман вә влринци нәввәтдә дәрсликләр ысти дәги исләри оларақ алға қојадъ:

1—Дәрсликләр ыстидәги исләргә кең оқтусларнъ çәлв қылыз јолъ билән, сьқарьлған дәрсликләрни атрафлы рәвишдә дьққат билән текширив вәһа берш.

2—Көллектив кычләрни çәлв қылыз асасьда ылкәни өргәниш дәрсликләри мәктәв ишчиләри усын ularнъ тәк-милләјтурған ылкәни өргәниш кытувханаларь мајданға келтирш исләрини кеңәйтш вә суқурлантығьз.

3—Јуқарьдағь текширш асасьда сьқарьлған дәр-сликләргә зәрыг волған тызәтисләр киргизиш, ularнъ сһура-ластығьз, мьстәһкәмләштирш вә сһунъд билән бирликдә дәрсликниң таьқарь таманьдан јакъзъ вользъ һәм гигијенә (сақлығьн сақлаш,) тоғрысьда бир хыл (ьстан-дәртни) дәрслик берш мәсәләсини әмәлиі тамандан һәл қылызға тығьсадьг.

خالق ماعاريف كەمدسەرلىگى كەللىگىدە سىددە

Халқ маарыф кәмисәрлигиниң ишчи ва дьјқанлар билән алағась тоғрысьда

Халқ кәмисәрләр сһурасьнъд бу мәсәлә тоғрысьдағь қарарь јызәсидән кәллегия мәнә бу қарарнъ сьқарьдъ:

1. Халқ маарыф кәмисәрлигиниң вьтын қарарларь мат-буат сәһифәләридә васыльв сьқарьлызъ лазьм.

2. Тәшкилат—ылан сһөвәсигә халқ маарыф кәмисәр-лигиниң исләри тоғрысьда қажьзъ ишчи вә қьшлақ рајунла-ғьда мә'рузә қылыз керәклиги мәсәләсини исләв сьқьшпъ тәрсьғыльпъ.

Һәр бир кәллегия а'засьнъ халқ маарыф кәмисәрли-гиниң исләри тоғрысьда ишчи јаки қьшлақ рајуньда бир-тәдән мә'рузә қылызға мәғьвур етилсин.

3. Ески Самарқанд сһәһәридә вә темір јол рајунь-да халқ маарыф кәмисәрлиги кәллегиясиниң сәјјарьв мәчлисләри өткәзилсин.

Сәјјарьв мәчлисләрниң рознамасьда қујьдағьв мә-сәләләрни киргизилсин: халқ маарыф кәмисәрлигиниң аппа-ратьнъ вәшқатдан тызыз; савадсьзлығьн тыгәташ; рах-та воянса кәдр (маја) ләр тајјарлаш мунасаватъ билән мәдәниі јырыш мәсәләләри вә һакәза.

Бундан вәшқә мәзкыр мәсәләләр јызәсидән гәзитә-ләргә махьсус мақалалар јазыльпъ һәм, кәллегия өз а'заларьда тәрсьрдъ.

Халқ маарыф кәмисәрлигиниң дәвләт вьдçәти

Халқ маарыф кәмисәрлигиниң дәвләт вьдçәти халқ кәмисәрләр сһурась ьмандан тасдық қылыльпъ мунасаватъ билән, кәллегия таманьдан халқ маарыф кәми-сәрлигиниң вәш ьдараларьда малъја-хоçалық мәсәләлә-ригә ајьд бир қатар дериктифләр берилди.

1929/30 ьнсь јылы дәвләт вьдçәтиниң умумьв суммась 21.422.933 сомға вәгәвәр. Бунь вьлтурғьв вьдçәт суммась билән салыстығьнда вьдçәтниң 11.931.587 сом јаки 125,7 прәсентгә артқанлығьв мә-лым воладъ.

Кәсәвә—техникә маарыф јолъ билән јәнгидән ась-латурған мьәссәселәр қујьдағьвлардан ьварат:

1) Үс рәвфәк (Бухара, Әндиçан, Фарқанәдә).

2) Төрт педтехникәм (Нәмәнән, Çьззәх, Ташкент) қазалар усын (вә Қоқандә).

3) 1 вәшқьс мәктәв мьәллимләри тајјарлаш усын 7 çайда (Surхан-Дәрјә өкргидән вәшқә һәммә өкргь-ләрдә биртәдән) 2 јылығь өзбек тә'лим-тәрбия қурсларь.

4) Пижәнер ишчиләри тајјарлаш усын мәркәзиі қурс (Samarқанддә).

5) Балалар ьйләри усын ишчиләр тајјарлаш қурсь (Таш-кент өкргь педтехникәи јаньда).

6) Бәтрәкләрни рәвфәк вә техникәләргә тајјарлаш усын төрт қурс (Samarқанд, Ташкент, Кәттә Қорған вә Јәни Өргәнс сһәһәләридә).

7) Орта мәләкәли тив ишчиләри тајјарлаш усын 2 қурс (Ташкент вә Фарқана сһәһәләридә).

8) Сәнитәрләр тајјарлаш қурсь (Samarқанддә) вә

9) Үчтә қьшлақ хоçалық техникәи (Zәрәфан, Фар-қана өкргьләридә вә Нәмәнән јаки Қашқә-Дәрјә өк-ргьиниң сһәһәр сәвиз сһәһәридә).

Ујқурлар усын ьырқа-сһура мәктәви

Өзбекистандә јағавсь ујқур халқьнъ ьырқа-сһура вә сьясьв ақартыш ишчиләри билән тә'мин қылыз мақсадъ билән, Самарқанд сһәһәридә ујқурлар усын ьырқа-сһура мәктәви тәшкил қылызға қарар қылынды.

Бухара өкргидә ьçтьмаьв тәрбия мәктәвләрини таçикләштирш мәсәләси

Бухара өкргь маарыф сһөвәсиниң вәкили ортақ Садь-қьнънъд кәллегиягә қылған мә'рузәсидән, бу јыл Бу-хара өкргидә әнцә ьçтьмаьв тәрбия мәктәвләриниң таçикләштирилә јатқанлығьв мә'лым вольдъ. Мәсәлән: вьл-тур таçик тилидә 33 синиф давам қылған, бу јыл есә бу-ларнъд саньнъ 128 гәсә арттығьзға қарар қылылған.

Кәллегияниң қарарьда вьнаан, һазьрдә јетишмәј-турған таçик мьәллимләри орньда таçик тилини биләтурған өзбек мьәллимләри белгиләнәди. Келәçәк усын бу мә-сәлә вьтын өкргьләрниң мәјдә милләт мьәллимләригә вол-қан ьхтьјаçларьнъ һьсавға алыз билән умумьв вәш-ланлығьс тә'лимни јызәгә сьқарыз ылань асасьда һәл қылынаçақ.

Ta'chik maktoblari, o'shandaq ta'chiklar ortasida qo'shib qo'yilgan maarif va sog'lomlik qo'riqlari ishlarini a'vval-
dan tekshirish uchun Buxara okrygiga alahida inspektor
qo'yilgan va undan so'ng kollegiyada okryg maarif
sh'arasini byutyn ishlari to'g'risida ma'ryza e'sitishga qarar
qylyndy.

Özbek millii sän'ätini mystähkämlesh jolyda

29/30-ynsy jylqy t'jatyv sezöniñ bundan ävväl
qabul qylynoqan p'lyanoq qarshy va özbek millii sän'-
ätini mystähkämlesh maqsady bilän, Samarqand vazys
t'jatyv bynasyn özbek d'gram truppäsiniñ ыhtyaryoq
berishga qarar qylyndy.

Bu jylqy sezöndä javrupaly truppälärdän Samar-
qanda işçiler köcmä t'jatyv qaldyrylady. Bundan
fajdalanysh t'rtivi kësävä tashkilatlar bilän birlikdä häl
qylynaçaq.

D'jyan jaşlar maktöbläriñiñ fäkylyti to'g'risida

Uşbu uquş jylbnyñ jänvör a'ydan başlav alby tä'-
lim-tärvijä instityti janyda d'jyan jaşlar maktöbläri-
niñ fäkylytini tashkil qylyşoq qarar qylyndy va bu
mäs'aläni ämälii syrätde işläv syqylysh ыhtyas täl'im
sh'arasyga tapşyryldy.

Tyrlı mäs'alələr

— Xalq kämisärlär şurasynyñ qararyoq bynaan,
kollegijä xalq maarif kämisärliginiñ mäközii appara-
tyn I-inci öktävirdän başlav toxtavsyz iş häftäsiga
köçirdi.

— Ыhtyasly täl'im joly bilän jänidän tashkil qy-
lynaturoqan oquş jyrtläriñiñ tajjarlyq işlari to'g'risida
ortaq Qadrylynyñ axbaraty tynlandy va hazyrdanaq
ularnyñ bynakarlyq işlariñiñ tajjarlay başlav, paxta pi-
rog'rammasynyñ ämälge aşyrysh bilän vaqylyq qurslar-
nyñ asylyshyny myvalyq bynalay tapryv tezlätish kävi
mäs'alələr to'g'risida ыhtyasly täl'im va başqa sh'äväl-
lärge bir qatar deriktifläv berildi.

— Ändiçän va Farqana (Qoqan) okryg maarif
sh'äväläriñiñ ahvaly to'g'risida ortaq Bereginniñ axba-
raty tynlandy, bytyn okryglärdä oquş jylbnyñ vuzy-
lysh xavly volqanlyqdan okryg maarif sh'äväläriñiñ

apparatyny kyçäytirish uchun ыzaq myddät bilän mäv
közdän bir qatar işçiler jyvärişge qarar qylyndy.

— Savadsylyqny tygälish p'lyany köriliv qabul qy-
lyndy. Mäzkyv p'lyan volynca şu jyl 300 miñ kişi-
niñ savadsylyqny tygälishni közdä tutulady.

— I va II vasqy maktöblärni ägränömläştirish p'ly-
any qabul qylyndy va II vasqy maktöblärni ыhtyas-
läştirysh mäs'aläni qat'ly syrätde işläv syqylysh döv-
lät ilmi şuras bilän ыhtymaly tärvijä sh'arasyga tap-
şyryldy.

Käsävä—texnikä oquş jyrtläridä ägränömläştirish
mäs'aläniñ qoylysh to'g'risida xalq kämisärläri şu-
rasyoq alahida qarar lajlyhasy kirgizilädi.

— Träktörçilär—mexäniklar va ägränömiyä texnikläri
tajjarlay uchun I-inci öktävirdän Taşkent mexänikä
texnikömi janyda 120 va Qoqan mexänikä texnikömi
janyda 80 kişili 5 ajlyq qurslar asyşoq qarar qylyndy.
Bularda 100 orun Özbekistan kësävä sajuzlar
şurasynyñ ыhtyaryoq taqdyv qylynady.

— Taşkentdä asylaturoqan paxta alby texnikä oquş
jyrtiga oquçylar tajjarlay uchun I-inci öktävirdän Taş-
kentdä 150, Samarqandda 150, Qoqanda 100, Buxa-
rada 50 va Ändiçanda 50 kişili qurslar tashkil qylyşoq
qarar qylyndy.

— Buxarada işçiler darulfununy asyşoq qarar qy-
lyndy. Oqular 10—15-inci nöjävirdän başlanlysh tegish.
Darulfunun rektorligiga ortaq Zeleniski belgiländi.

— 29/30-ynsy oquş jylbda çymhyrii va okryg
pedtexnikömläriñiñ 2-nci häm 3-inci qurs pirogiram-
märlärgä balalar kömmynizim häräkät mäs'aläriñi
kirgizishni va bu texnikömlärdä pijäner syklasdan
därs berish uchun qyşqy ta'tyl vaqytda (dekävir a'yda)
soñoq kurs istydentläridän va ыryqa häm kömsömöl
a'zasy volqan myällimlärdän ыbarat myällimlar häj'ät
tajjarlay uchun Taşkent va Samarqand Şähärläridä 2—3
häftalik qyşqy myddätli çymhyrii qurslary tashkil qy-
lyshny kollegijä keräk dev tapdy.

— Balalar kömmynizim häräkät mäs'aläriñi ped-
texnikömlärdä uşbu oquş jylbnyñ ikinci jarymydan
başlav kirgizishni ыhtyasly täl'im sh'arasyga tapşyryldy.

— Alby täl'im tärvijä institytiga, rajun inspektor-
läri va tajanc maktöbläri uchun jolbaşçylar tajjarlay
maqsady bilän birinci dekävirdän başlav 40 kişili kurs
tashkil qylyshny tapşyryldy.

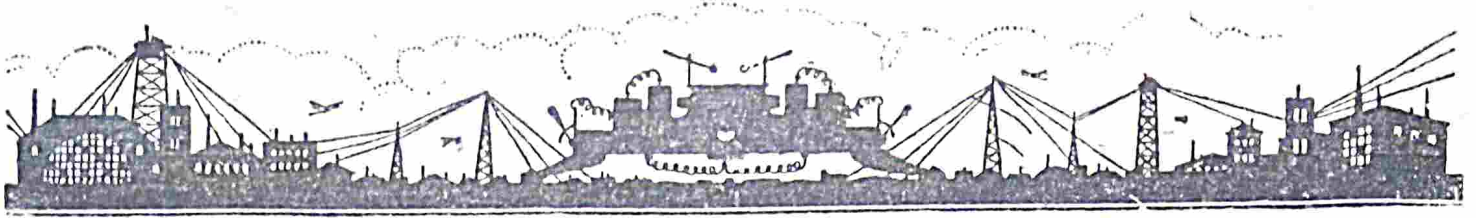
qutlaş

(Qoqand 19-ncy jähydilär mäktävi täläläläridän Narkamproşqa telegiram).

Özimizniñ ortaqcilyq sämlärimizni jyväriv, sizni öktävir ыq-
lavlynyñ 12 jylbnyñ bilän tävrik qylymyz. Mäktäv işi uchun kyryş
va mäktävdä pionerläv işiniñ jänä jaxşyraq qoylysh uchun kyryşy
olbda ыhtymaly musavaqany köv jolqa qojamyz va kyçäytirämyz.

Jaşasyn bəjnəlmiləl və dində qarşy tärvijäni icigä alqan jänü
usul mäktäv!

Jol bolsyn sinifdä iki jyl qalylylyq va davamsylylyq!
Jaxşy täl'im jolyda kyryşni mystähkämle!

یه‌گی یوللار ساری

Sajahat xatıraları.

Ökodemik fersmändənin „proletər sajahatçılar“ cəm'ijetidə qılınqan mə'ryzəsindən.

Jazqı ıstırahatlarnıñ oñ muvafıqdan sanla-
oñ sajahatçılıqdan nətiçəli fən işlərigə ötiş asa-
san hec qandaj qıjıncılıq keltirməjəçək. Sahatçı
jəni jollar, jəni rajunlar arqalı masafalarnı ke-
ləmetirləv basar ekən, u faqat hər tyrlı sahalardan
bir qanca jəni mə'lumatlar toplav özini vajtacaq-qıjı
eməs, bəlki kəv vaqt keç xocalıq və fən toqırışda
əhəmiyyətli nərşalərnı aseqoaca varıv jetəçək. Bu
fikrni tasdiqlaş yeyn sonqı on jıl icidə qılınqan
sajahatçılıqdan iktəsini mısl keltirəjik:

Rajunlarnıñ biri qutv dajırası arqasındaq „kal“
jarım atasınlıq mərkəzi volıv, ikincisi vizniñ Orta-
Asya cəlləridir. Bu rajunlarnıñ hər biri şunıñ
yeyn həddən taşqarı qızılqarlıqdır, kim ularnı
teksirsəniz, vizniñ addıv sajahatçılıqdan hazıraq
hajıtmızdaq kəttə jeñişlərgə qarav jaqınlaşqan-
mıznı kərəçeksiz.

1920 nci jılı ingilizlər Murman məmləkətini
voşatoñan rəjıtlərdə viz kal jarım atasında iş vaş-
ladıq. Bu rajun Leningrəddən səl kəm iki kün
uzaqlıqda; qutv dajırasıdan 2 dərəcə şimalıraqda
volıv, deñiz jyzidən 1/2 keləmetir vələndlikdədir;
dajım qarlar, gözəl alrajı majdanlar və gyllər
bilən qarlanqan və necə jyz metir cuqurlıqdaq
aralıqlar bilən aseqratılav taşlanqandıv. aqır
şarajıtlar astıda, jolsız, vıtynləj dejerlik paj əfzal-
sız, tar—keç jollarnı tatalavjyriş, ahısta—ahısta bu
teksirilməgən vıljatnı zəvt etdik. Birinci jıl icidə
faqat 25 keləmetr jol vasdıq. Yeynci jıl 100 ke-
ləmetr jyrəlik halqa kelindi. İşimizni tərtibi bilən
keçertiriv varıv, şu dəmgəcə xərtəsə toqır tyzil-
məgən bir qıt'arıv tahıqlav sırdıq.

24-inci jılda, vıtynləj avqatsız qalqanmız
halda, Xevın ketərilmələrinin mərkəzidə jalqız ərtit
(Fosfor kəlti cəvhəri) dən ıvarat volqan taq tapdıq.
Bu, qışlaq xocalıqmızda asas sanalaturqan „fosfor
kəni“ dir. U vaqtda viz uñ dıqqatmıznı cəlv
etməgən edik. Amma kəjinci jıl qoşımca mə'lumat-
lar alqac, bu rajunnı jaxşılav teksirdik. Xevın
ekspiditsiyələrində kəv mərtəvələv qatnıqan jaşlar-
mıznıñ hərəkətləri sajasında ötkən jıl, 1/4 keləmetir
vələndlikdəgi bu taq jəni menirəl-mə'dən xırman-
nıñ qancalıqlıv belgiləv aldıq; vizniñ fənni saja-
hatmız voşqa ketmədi... Hazır bu taqqa temir jol
tarmaq qurış işi rılanqa kirgizilgən kan ocaqlar
vına vola jatır.

Bunda gidrə-elekrir istənsəsi qurmaq fikridəmiş.
Aldımda, Ənglijə, Germanijə və başqa məmləkət-
lərdən Ərtit yeyn bir qancalav alıñqan zəkəzlər
turadıv. Ötkən jıl keç jolcaları istəv, vatqat tən-
gələri tərəsində keçgənimiz bir çajda necə on milijən
somb kəpitəlgə əgə kəttə xocalıq təşkilət jyzogə
sırdıv alımda turadıv.

Sajahat kezləridəgi işlərimizdən başqa bir məsalə-
ndi Orta-Asyadan keltirəjik.

Sonqı jıllar bir munca sajjahlar Orta-Asyada
kəv və tırlıv işlədilər. Bizniñ işlər həm Orta-Asya
cəllərini ərgənşgə jynətılqan edi U cəllərgə kirış

mımkın eməs dəv oñlanar edi və viz esə uñ 25 inci
jılda birinci volıv kirgən edik. Orta-Asyanıñ
bu həjvətli cəli jaşaqca na muvafıq dəv oñlanar edi.
25-inci jıl viz u jergə varmaq volqanda, kənlər
vunaj sajahatnıñ fənni və tərivəvii əhəmiyəti
toqırışda şvbhəgə tyşdilər. Şundaj volısa həm viz
çonadıq. Bizniñ ekspiditsiyə şarajıv cıydə həm aqır
edi; cunki viz onıv kındə-ginə harıv, carıv, jol
azavlarını cekiv, vıtynləj suvsız, qaraqum cəlini
ortasıya jetdik. Ləkin tırlısaqlıqmız öz əgirini
aldı. „Jaşaq mımkın volmajturoñan cəl“ ortasında
keç ahalı varlıqlıv tapdıq. Bizniñ hısavmızca
„qum“ 30 mingə jaqın kişi və 10 milijənə hajvanıñ
vaqır ekən. Bizniñ izdən jıvərilgən sonqı jıldaq
ekspiditsiyə volısa, bu hısavqa „az-qına tyzətış“
kirdi. U jerdə jaşavçılar 30 miñ eməs, 130 miñ;
10 miñ hajvan orında 20 milijən volıv sırdıv.
sahra degənimiz haqıqatda kəkləmdə gylləvci, dil
tartıv vaq şeklīgə kirəturqan xəsıjatlıv qumdan
ıvarat ekən. Bundan bir aj ilgəri u jerdən qajtdıq.

Birinci mərtəvə viz qadam basqan asas orun-
larda, hazırda qatarasıya bir necə mədəni istənsələr
kərəsiz. Bu jıl cəldə jyrış yeyn jəni usullar qollaşnı
sınav qaradıq və qumlarda jyrışgə atalav tajjar-
lanqan 12 qıldirək, ye oqlı əftəməvil—cıydə jəni
„renasəzər“ məşnasını aldıq: bu „kəv ajaq“ qum
ystidə xıv-qına syr'ət bilən hərəkət qıladıv. Unıñ
jardamı sajasında viz qara qumnıñ mərkəzi vələ-
gigə jetdik, jetiv-ginə qalması, vəlki XVI əsrdən
qalqan tar jol arqalı unı kesiv şimalqa taman
sırdıq, çajlar kelgəndə azav qumləridən qıjıncılı-
qlar bilən sydrəliv sırdıqca toqır keldi. Bu həm
faqat maxsus toqırə jardamı bilən jaki jaqıqlar
qojış arqasında işləndi. Kəttə kyələr sərif qılv viz
1881-inci jıldan vəri adam valasınıñ ajaqı tek-
məgən rajunqa şimalıv qaraqum rajunıya kiriv vardi.
Bunıñ icidə viz kəv qıjıncılıqlarqa dıcar völdıq:
qumlar icidə məşnalarmızdan biri sındı. Sonra
rajunda vasmacılar var ekən. Suvsız qaldıq, umu-
man qatar-qatar kyüfətlərnı tartıv etdik. Nəhajət
ulardan qıtılav Xevıya vərə turqan aseq jolqa
sırdıq. Bu jerdə viz şimalıv qaraqumnıñ əftəməvil
alaqası yeyn jaraqsız ekənligini biliv aldıq. Cunki
vıtyn nuqtalar-quduqlar, jollar və vaşqalar xərtə-
mızca toqır tyşirilməgən ekən və ularnı qarvoja
qarav 120 keləmetir qozqatış kərək; asas jollar
vıtynləj Xevıya eməs, şimalıv-ılgəri mərkəz vol-
qan eski Ərgəvıvə varar ekən. Bizniñ kərsətışimiz
bilən hazır qaraqumda gəgərt zavudı işləniv jatır.
Biz maxsus radıyo istənsə qurdıq ve Leningrəddə
turıv, uzaq qumlar arasındaq zavutoja vıjuruqlar
vərə alamız.

Bizniñ məmləkətdə sajahatçılıq şundaj
ımkaniyətgə əgə, ki u jır jyziniñ başqa
jaqlarında vıtkyləmr mahaldır.

Bunı jıqarımda kərsətıliv etkənim məsallar jətər-
lik dərəcədə ısvat qıla aladıv. (Məşrəv tərçiməsi).

كەمبەغەل ۋە بەترەك بالالارى ئۈچۈن مەكتەپدە ئوقۇشنىڭ حال يېتەرلىك بولۇشىنى تەمىن ئېتىش يولىداغى چارالار توغرىسىدا

Өз. б. §. ۴. халқ кәмисәләри җурасының 1929 жы, 25-инци август тарыхы, 100-инци нөмирли қарағыдан көцирмә.

Бҗымаы тәрвијә мәктәвләригә ең көв мьқ-
дарда кәмвақал вә вәтрәк балаларынь чәлв қы-
лыҗ мақсадыда, ошандақ мәзкыр балалардан һа-
зырқь вақтда оқујтурқанларынь қурс тәма вол-
қанса мәктәвдә қалдырғы мүмкин болсын үсүн
Өзбекистан Бҗымаы җура сүмһуријәтинин халқ
кәмисәләри җурасы қарар қыладь:

1. Јәни мәктәвләр салқанда вә мәнҗуд вол-
қан мәктәвләрни ревақлантырқанда, улардан һәм-
тә аһалынь, ајнықса кәмвақал вә вәтрәкләрниң
тола фәјдалана алыларынь көз алдыда турулсын.

2. Јәни мәктәвләрни биринци гәлдә қышлақ хо-
чалық көлләктифләри, јәни суқарылыҗ јерләри тәшкил
қылыноқан вә көр мьқдарда қышлақ хочалық га-
вусь-вәтрәкләри тқрланқан җайларда асылсын.

3. Қышлақ җайларда, ајнықса мәдәниј чәһәт-
дән арта қарлоқан јерләрдә мәктәв вьнакарлырқь
ишләрини кыцәјтирилсин, бу ишләрниң сифәтини јакшы-
лантырылыҗ вә салыноқан мәктәвләрни сьһаз билән
тә'мин етилсин.

4. 1929/30-ыңсы јылдан баҗлап мәктәвләр
алдыда икинци қышлақдан келив јырәтурқан кәм-
вақал вә вәтрәк балалары үсүн секин-секин јатақ-
ханалар тәшкил қыла вә бу јатақханаларда бала-
ларны авқат билән тә'мин етә ваҗлашқь; дьјқан
јаҗлар мәктәвләридә оқујтурқанларны болса, келив
јырәтурқан җайларынь узақ-јақынлырқьја қа-
рамасдан ве рул ајақ кижими вә сүдә муһтаҗ-
ларны қысқь кижим билән һәм тә'мин қылышқь; ва-
лалар көр волқан јирик қышлақ вә рајунларда есә
кәмвақал һәм вәтрәк балаларынь бутын оқу
ајлары ицидә авқат вә туруш үсүн керәк волатур-
қан ваҗқа нәрсәләр билән тә'мин қылыв, јатақ-
ханалар асышқьја кирішилсин.

5. Мәктәвдә оқусь кәмвақал вә вәтрәк
балалардан јатақханақьја муһтаҗ болмақанларынь
секин-секин верул ертәңги авқат билән тә'мин
қыла ваҗлашқьја кирішрв, 3-јылынь ахырқьја мәк-
тәвдә оқусь кәмвақал вә вәтрәк балаларынь
ертәңги авқат билән тамаман тә'мин қылысын.

6. Махсус ыһтыјары јьрәмләр тәшкил қылыҗ
јоль билән, аһалынь өзи вә Бҗымаы тәшкилатлар
сәрмәја асрата алоқан јерләрдә, мәктәвдә оқусь
һәмтә балаларны ертәңги авқат билән тә'мин
қылысын.

7. Ушбу қарарынь 1—5 мәддәларьда көрсә-
тилған сараларны халқ маарыф кәмисәрлиги өзинин
умумынь Бҗыдаы тә'лимини јызәгә сықарыҗ рь-
ланьја, өкргь Бҗраыја қомьталары болса—өзлә-
ринин хочалық рьланларьја вә јылық исетәләригә
киргизрқь мәсвурдиләр.

8. Халқ маарыф кәмисәрлигигә, мәнфәәтдәр
ьдаралар билән келишрв, Бҗыдаы тә'лим үсүн һал
јетәрлик җарайт туқдырғы јольдақь ишләргә мүм-
кин қадар кен рәвишдә дьјқанларны өз ара
јардам җем'ијәтләрини көпирәтиф тәшкилатларынь, мәк-
тәвләр јапыдақь мәктәвгә јардам қомьталары
вә ваҗқа Бҗымаы тәшкилатларны чәлв қылыҗ тоқ-
рысында тезлик билән тегишли саралар ишләв сырқыҗ
тәклиф қылысын вә биринци гәлдә Бҗымаы тәш-
килатларны сәрмәја һәм кычләрини:

а) Мәктәвдә оқусь кәмвақал вә вәтрәк ва-
лаларынь уст вә ајақ кижими билән тә'мин қылыҗ
һәмдә

в) Мәктәвгә узақ җайдан келив јырәтурқан
ең кәмвақал балалар үсүн мәктәв жапыда јатақ-
ханалар тәшкил қылыҗ вә уларны јақь, ошандақ
уларны јатақханақьја орнаштырмақанларынь мәк-
тәвләргә ат билән алыв келиш мақсадларыја тар-
тылыҗ.

9. Ғамаатсылықьја јардам көрсәтиш вә унын
тәшәввусини рәқвәтләнтириш мақсадь билән (7-нци
мәддә), мәһәлли бьдҗәтләрни тызгәндә уларқьја
јуқарыда көрсәтилған саралар (1—5 мәддәлар)
војьнса сырмылар киргизрқь керәклигини көздә
тутыҗ мәһәлли Бҗрақомларқьја тәклиф қылысын.

10. Кәмвақал вә вәтрәк балаларынь ваҗла-
нқь тә'лими һәр кимнин һалы јетәрлик волеыҗы
тә'мин қылыҗ јольда зә'иф мәһәлли бьдҗәтләрниң
Бҗымаы тәшкилатларқьја јардам көрсәтә алыҗ мүм-
кин болсын үсүн (8-инци мәддә), Өзбекистан дәв-
ләт бьдҗәтигә бу мақсад билән тегишли тахсыат-
лар киргизрв турулсын.

11. Халқ маарыф кәмисәрлигигә, мәнфәәтдәр
ьдаралар билән келишрв, ушбу қарарынь татвық қы-
лыҗ тоқрысында дәстырил'әмәл нәср қылыҗ тәклиф
етилсин.

كەسەبە-تېخنىكا ئوقۇ يۇرتلاردا مەدەنىيەت ئىقتىسادىدا ئەھۋالى ۋە ئوقۇش يىلدىنى زىچلەش ھاقىدا

өз. б. §. ۴. халқ маариф кәмисәриги кәллегиясиниң 1929 јы, 26 сентәбир тарыхы, 86-нөс нөмерли қарардан көцирмә

Qarar qilyndy: Xalq maarif kəmisərijätinin kəllegijəsi qıjydaqylarñy təkildəjidir:

1. Oqu jylınyñ belgiləngən müddätini tola ıstıfada qylıy joqlıqıny, bu iş jylıya 222 kün oqu kuni çajyda, ortaca 178 kungəçə kelib jetədi. Nətiçədə bytyn oqu jyllar (6 jyl) dävridə bir jarym jyl oqu vaqtı joqalıv, oquñy bitirgənlərnin umumıy bilim dərəcəsi və mələkəsi pəsəjişigə səwəv volady.

2. Mehnət ıntızamınyñ kycli rəvişdə tıyış varıyşny, bu pəsəjiş, oqucylyarñy dərssiiz ötkən saatlarıdan („dərstdən qalyşlar“) ıvarat (haqıqıy oqu jyl ıcidə hər texnikəm vaşyqa, 5.442 tə dərssiiz ötkən saat toqıy kelədir). Şu bilən birgə bu raqamlar və'zi oqu jurtlarıda çyudə xavıylı rəngə kiriv varajaty. (Samarqand medtexnikomidə 298 tə oqucylyarñy dərssiiz ötkən saatlar 12.977 saatdan ıvarat. Öz. pedtexnikomidə 140 tə oqucylyarñy dərssiiz ötkəzğən saatlar 13.773 saatdyr). Oqucylyarñy öz maşqulıyatlarıya ruhta jyməslıkləri, məkətv şuralarñyñ faalyat-sızlyqıy və oquş jurtlar rəhvərlərnin bu işgə bytynləj məs'uliyətsiz qarasharñy.

3. Şu kəmcilikləri joqatıy maqsadlar bilən xalq maarif kəmisərijätinin kəllegijəsi qarar verədir:

Kəsəvə texnikə oqu jurtlarıda oqu müddätinin davamıy qıjydaqıy rəvişdə belgilənsin:

a) Oqu jurtlarıya oqucylyar qabul qylıy və ajjargərlik işlərini təşkil qylıy 15-inci avqustdan irinci sentəbirgəçə vəçərisin.

b) Tərtıvli ders maşqulıyatlar birinci sentəbirdən birinci iyyngəçə volıy.

v) Zacıv və jəkynləş işlərigə, birinci iyyndən 15-inci iyyngəçə vaqt verilsin. Şundaj tərtıvde oqu jyl 225 iş künidən ıvarat belgiləniv, ryafobryqa bu məsələ vojıncə çajlarıya yc kün müddätidə talımat beriş işi tapşılly.

g) Oqutucylarıya ötpyskələr 15-inci iyy bilən 15 inci avqust arasyda ötkən vaqt ıcidə verilsin.

d) Bu qarar şu oqu jylıda əməlgə qojly.

j) Şu kərsətılğən müddətləri tygəl vəçəriş məs'uliyəti, şuralar prizidijyləri və şaxsıy sərətde oqu jurtlarñyñ mydirleri ystigə jylənədir.

z) Prafovoryqa şu qadar munasavaty bilən, kəsəvə texnikə oqu jurtlarıya kənkret talımatlar işləv ötiş təklii qylly. Şu bilən birgə, talımatlarda prögirəmmə və təşkilii pəjlər ilğəridən kərisin, və'zi texnikəmlərnin ajrym

xususıyatlar (qıyşlaq xoçalyq, gıdro-texnikəmlər və vaşqalar) kəzdə tutulıyñy və bytyn kəsəvə texnikə oqu jurtlar bytyn oqu jylınyñ davamıy 225 saat saqlansın.

4. Kəsəvə texnikə məkətvleridə mehnət ıntızamınyñ kətəriş bytyn kyraş, işləv sıqarış karxanalıyda qıyde kəs'uliyətli iş volqanlyqdan, kəllegijə, işləv sıqarış karxanalarıda mehnət ıntızamınyñ vuzucylarıya qarış qandaj qatlyq və qatly caralar kərisə, kəsəvə texnikə oqu jurtlarıda mehnət ıntızamınyñ vuzucylarıya nisbətən həm şundaj caralar qollanıyñy kərək tapady və vıny bytyn qıjydaqylarñy zəryr hısavlaydy:

a) Bytyn oqu jurtlarıda, oqu jylınyñ zicləş və mehnət ıntızamınyñ kətəriş məsələsi, mestkəmlər, ıyryqa, kənzəməl jəcəkləri, oqu jurtlar şuralar və oqucylyarñy oqutucylar bilən birgə volqan umumıy jıqılyşlarñyñ ken muhakamasy qojly. Bundan maqsad: tanqıy və öz-özini tanqıyñy kənjtiriş asasyda, bu kəmciliklər bilən kyraş bytyn oqucylyar həmdə oqutucylarñyñ özlərini səlrvərlik qylıy, kənkret kəmcilikləri və bularñyñ səwəvlərini bilıy, şu bilən birgə, oqu jurtlarñyñ ahvalı bytyn bytyn oqucylyar və oqutucylarñyñ məs'uliyətini kətəriş arqaly, mehnət ıntızamınyñ kətəriş, oqu jylınyñ zicləş və mehnət ıntızamınyñ vuzucylarıya qarış rəhimsiz syrətdə kyraş (çamaat sodlar, vaşqalar) zəryrliğı işidə, bytyn oqucylyar və oqutucylar sastılynyñ tışyncəsıdə qatly özğəriş jasaşıya muvafıy volışdyr.

b) Mehnət ıntızamınyñ ahvalı, belgiləngən oqu müddätinin tola ıstıfada qyllyşy və məkətvniñ narmal işigə vaqly volqan bytyn nərsə lərini öz vaqtıda tajjarlaş bytyn, kəsəvə texnikə oqu jurtlar mydirijätinin qatlyq məs'uliyəti əməlgə qojly. Şunı bytyn bu məsələdə əjivdar volqan kişilərgə nisbətən mə'muri tə'sir ıçra qylışyda eməs, vəlki bular çınaj məs'uliyətgə tartıly. Bu maqsadlar bilən özbekistan xalq kəmisərlər şurasıdan şu tədvirləri tə'minləjturoqan qanıy sıqarış ıltımas qylly.

v) Kəsəvə texnikə oqu jurtlarıda, oqucylyarıya istipendiyə bergəndə, jaki ular ıntıratıya belgiləngəndə, hər bir oqucylyar ıçtımaly ahvalı və maddə tə'minatsızlyq kəzdə tutulışy bilən birgə, unıy oquda ıntızamıly volışyda həm əhmijət verilsin. Mehnət ıntızamınyñ javıy nijət bilən vuzucylarıya və dərsgə kelməy qalucylarıya nisbətən, şuralar bularñy istipendiyə jaki ıntırat

təvbiyəsi huquqdan məhrym qylyş, hatta məktəvdən sığarşyqaca bolqan qararş qol-lanlyşyn.

g) Oqu maşqulyatlarşyqa puxta—öz vaqtda keliş, öz vəzifələrini ынsaf bilən vəçəriş mə'nisidə, oqutcylarşyqa bolqan tələblərni həm kycəjtiriş zəyry.

5. Kəsəvə texnikə oqu jurtlarşyda sьjasьь çamaat təvbiyəsi və çamaat ycyn fajdalь işlərnin qoylyşь zə'if taplyş, ortaқ Batuqа bu işni təşkilii və metodikə tamanlarşydan kycəjtiriş voьynca, mənfiətdar təşkilatlar bilən birgə kənkret tədbirlər işləş təklif qylyşyn.

6. Oquş jьlyнь tegişincə kənəjtirişgə tosuqlyq qylyqan və oqucyларнын kəsəlləniş dərsgə kelməsliklişgə yardım qylaturqan myhim amylarнын birisi, oqu jurtlarşylyьvьna çihətidən jaman şarajьtda turuşlarş, bu məsələdə məhəllii təşkilatların qat'ьь caralar kərməsliklişəri həmdə bunyn nətiçəsində oqu jurtlarşylyьndə nəhajat dərəçədə aqьr ahvalda qalyşlarş bolqanlyqьydan, xalq kəmisərlər şurasьydan kəsəvə texnikə məktəvlərini vьna şarajьtynə yaxşylaş və xalq saqlьqynə saqlaş kəmisərijətinin myəssəsələri tamanьdan hişz sihət məsələsində vular ycyn xьzmat qylyşynə kycəjtiriş haqьda məhəllii ьçraqomlarşyqa qat'ьь ta'lymatlar veriş ьlyьmas qylyşyn.

7. Profoborşyda dəvlət ilmii şurasь bilən birlikdə kəsəvə texnikə oqu jurtlarş ycyn təvbiyəvi caralarə kətəriş arqaly oqucyларнын şaxsьь gi-gijenəsini qoyşь haqьda kənkret ta'lymatlar işləş tapşьrylyşyn.

8. Kəsəvə texnikə oquş jurtlarşydaqь oqucy-larнын qьjmat turuşynə və oqu tə'minatь həmdə

oqu qurulyşь ycyn taxsьs qylynoqan dəstmajelarнын azlyqьlyь kəzdə tutьv, xalq maarƣf kəmi-sərijətinin mə'myrii malьja vəlimigə, məktəvle xoçalyq işlərini ьxcamlaş və ьqtьsad qylyş, şunьr dek jəni şaxavcalar belgiləgən vaqtda, ьntьrnat-larнын sanьlyь kəməjtis maqsadlarь ycyn ularn toqьrə rajunlaş jollarь bilən oqu jurtlarşylyьndə işlərini arzanlatьşyqa taman jənəltirgən zəyryii tədbirlər işləş təklif etilsin.

9. Kəsəvə texnikə oqu jurtlarşyda prəgiram metodikə işlərini yaxşylaş maqsadlarşyda, dəvlət ilmii şurasьyqa və profoborşyqa maarƣf işciləri sajuz mərkəz ьdarasьlyьndə qatnaşь bilən, şu məsələ voьynca kənkret tədbirlər işləş tapşьrylyşyn. Bundaylyqьdaqьlar kəzdə tutulşyn:

a) Profoborь və dəvlət ilmii şurasьlyьndə rəh bərligini kycəjtiriş;

b) Oqu jurtlarşylyьndə şu vavdaqь işlərigə, xalq maarƣf kəmisərijətinin usully həmdə anьq rəhbərlik və kəntrolini kənəjtiriş;

v) Kəsəvə texnikə oqu jurtlarşyda işləjturqar oqutcyлар sastalyьlyьndə mələkəsini kətəriş sahasьda usully rəvişdə işləşni təşkil qylyş voьynca, kənkret tədbirlər işləş;

g) „Maarƣf və oqutusc“ çornalyьlyьndə prəgiram-metodikə məsələləri sahasьyqa kəsəvə texnikə məktəvləri ycyn xьzmat qylyşynə tə'minləş.

10. Kəsəvə texnikə oqu jurtlarşylyьndə işlərini yaxşylaş məsələləri haqьda, xalq maarƣf kəmi-sərijətinin vəşqə təşkilatlar bilən birlikdə bytyn kəsəvə texnikə oqu jurtlarşyqa maxsus muraçaatnama nəşr qylyş maqsadşyqa muvafьq taplyşyn.

11. Xalq maarƣf kəmisərijəti kəlləgijəsini şu qararş matbuatda e'lan etilsin.

كەمبەغەللەرنىڭ مەكتەپدە ئوقۇيتۇرغان بالالارغا ياردام فوندىنى

سارفى قىلىش تەرتىبى توغرىسىدا

Kəlləgijəniş 15-inci sentəvır tarıxly 82-nci nemirli qararşdan kəcirmə

1. Kəmbəqallarnyn məktəvdə oqujturqan balalarşyqa yardım qylyş ycyn məhəllii bydçət voьynca verilgən sərmajalarnyn myqdarь, məhəllərdə (əkrьglərdə, rajunlarda, məktəvlərdə), bu maqsad ycyn ьlyьtmaь təşkilatlar (kəpirətsijə, balalar mə'işətini yaxşylaş kəmisijələri və vəşqalar tamanьdan açratylqan sərmajal-lar bilən kycəjtirilishi mymkin.

2. Əkrьg bydçəti voьynca verilgən bytyn sərmaja-lar rajunlar ortasьda (şəhər məktəvlərini həm hьsav-da alyь) taqşym voladь, rajuniar esə öz nəvbətlərində vularnə məktəvlər ortasьda taqşym qyladylar. Sərmaja-larнə rajunlar ortasьda taqşym qylyş ycyn, hər bir rajunda bolqan vətrək və salьqdan azad qylynoqan dьjdanlarnyn sanь toqьryşydaqь ma'lumatlar; sərmaja-larнə məktəvlər ortasьda taqşym qylyş ycyn hər bir məktəvdə qanca vətrək və kəmbəqal dьjdan balalar

oquqanlyqь haqьdaqь ma'lumatlar bilən qollanş mymkin.

3. „Kəmbəqallarnyn balalarşyqa yardım fondь“ dan alyьnoqan sərmajaşyqa egə bolqan hər bir məktəvdə, bu sərmajalarnyn maqsadşyqa muvafьq rəvişdə sərif qylyş ycyn məktəv mydiri (rəis), məhəllii ьrəqa, kəmsəməl, kəpirətsijə təşkilatlarь və jər-orman işciləri sajuzlyьlyьndə vəkilləri (a'zalarь) dan myrəkkəv kəmisijə tyzilədi.

4. Məzkyr kəmisijələrnin vəzifələri bydçət voьynca verilgən sərmajalarnyn tyrlı jollar bilən artdьryş və ularnə toqьrə sərif qylyş toqьryşyda tegişli caralar kətərişdən ьvarat volьşь lazьm.

5. Kəmisijə ьxtьjarşyda bolqan bytyn sərmajalarnyn en myhtaç vətrək və kəmbəqal dьjdan balalar ortasьda taqşym qylyş, birinci nəvbətdə ular ycyn

ajaq va ust kijimi alishqa, ikinci navbatda ularning avqatiga sari qilynsiz lazim.

6. „Kamvaqallarning balalariga jardam fondi“ dan alingan sarmajalarning maqsadiga muvofiq ravishda sari qilysh maqsadi bilan, mazkurlarni faqat balalarga ajaq va ust kijimi ham avqat narsalarini o'zini berish joly bilan sari qilynsiz. Shu bilan birga balalar usyn zaryr kijim va avqat narsalarini dajyma kaperatif tashkilatlaridan alib ularning sifati chahatidan jaxsh volishga komisija dyqqat qilynsiz.

7. Jardam fondidan alingan sarmajalarning sari qilyshda komisija jardam alaturqan balalarning maktaga davam etislarini ketarishga, oshandaq oqu jilysh sozuqqa teryash va vuny usyn sarmajalarning bir qismly oqu jily axyryga saqlav qaldyradly.

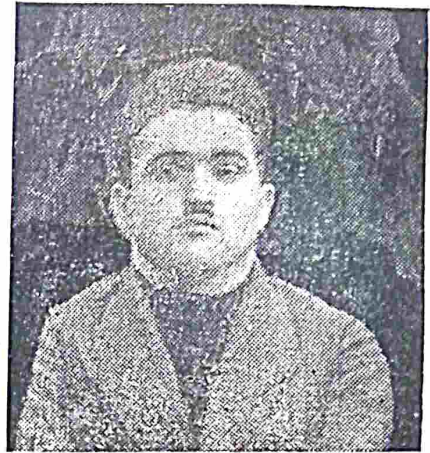
8. Jardam fondidan jardam alaturqan balalar bytyn oqu jily vojynsa maktaga jyrishga macyrdirlar. Balalarning maktaga jyrishga manlyq qylaturqan ata-analar chavavgarlikga tartilysh lazim.

9. Maktaga hyzyridagi kamisijalar oz islaridan 15-inci martqaca rajun maaryf shovaligga, rajun maaryf shovaleri 15-inci aprelgaca okryg maaryf shovaligga, va bu sonqylar esa jardam fondy sari qilyqanlyq toqrysda birinci majqaca xalq maaryf kamisarijigga tola hisav taqdim qyladylar.

10. Maktagalarni tekshirish usyn syqaturqan maaryf inspektirlari, maktaga tekshirganda jardam fondy sari qilysh tartivini ham tekshirishga macyrdirlar.

pastdan juqaryga!

Endigan okryg maaryf shovalini mydiri ortaq Bahritdin Bshaqy

Ortaq Bahritdin Bshaqy 1904-inci jlyda Endigan Qorqan rajunida tuqulqan. Atasy olgac anasyn qolyda jetim qaly, 17-ncidan 19-ynsy jlyga qadar vaj va mystymzorlarning esigida qaral, 22-inci jylga qadar Aq Jer qyshaqyda radasylyq qilyqan. 33-inci jlydan bashlav shura maktaga, talim-tarbiya qursharyda oquv shura oqulysharyga erishgan.

26-nci jlyda kommynistlar firqasynly haqyly a'zasy volly, chamaat islarinly har bir chahatida faal syratda qatnashqan.

28-inci jyl 18-nci martda Endigan okryg shur lar qurultajy ortaq Bshaqynly okryg maaryf shovaligga mydir etib sajladylar.

Oquylarimyz nezari dyqqatiga

Chornalymyzda shu vaqtqaca davam etib kelgan adovijati velymi bundan keyin bytynloy „OLONGO“ chornalyga kecadir.

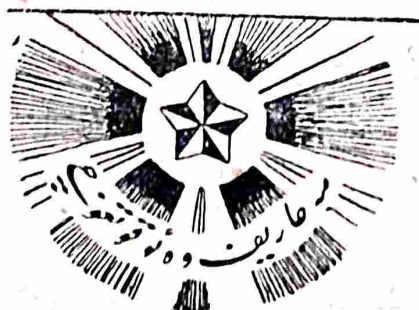
Shunly usyn „Maaryf va Oqutush“ adrisiga jyvoryle turqan adovii materjallar bevasyta „OLONGO“ ydarosiga jyerilsin.

Birden qaqaz mas'elasi ikincidan chornalymyz basylaturqan Tashkent matbaasy ozbekistan va Tashkstan davlat nashriyatlarni oquv kitablari syqarysh islari bilan vandy volqanly usyn, mystariyerimizga vade qilyqan „ORTAQ“ kitabyly syqaryshga ymkan sira volmadly.

Ydaradan volmaqan savoblary bilan bu san chornalymyz kechigiv syqdy. Bashqarma.

Tyzatish.

Chornalymyzda ylava qilyqan „KREML“ kitabylyny 24-nci sahifosiniy pastdan ikinci jolyda „qandaj“ sozi „qandan“ dov oqulysh.

uzaqlardaqy çornal vëkillërigë.

Mähëllërdëgi çornal vëkillëri jëni avuna jybëqqa myštërilër qavul qybëqqa kiriy-lëri bilën, çornal Këntyrigë hazyrqaca volqan xësavatnë jyvërsinlër.

Vëkillër jazdërqan myštërilërnin idarëgë tegiqli kvitënsälërnin tez-tez jyvërib tursunlar. Joqsa myštërilër çornalnë vaqtda alalmasdan qaladylar.

Bë'zi bir vëkillër öz bildiklëri bilën (çornal këntyrësi bilën sëlzësmësdën turëv) qarëzqqa avuna qyladyr. Buna ëlbëttë çornal vëkillëri şaxsan mës'yldirlër.

Hëmmë çornal vëkillëri çornal këntyri bilën jaqyn munasabatda volëv, işlërnin varëş toqrysda më'lymat veriv turmaqlarë keräk.

Çornal vëkillëri jëni avuna jybë ucyn öz mähëllëridëgj vytyyn mëktëv, oquş jurtlarë, kytyv-qyraatxanalarnë, qyzyl sajaxanalarnë vë umuman vytyyn mädëni—maaryf myëssësälërnin „Maaryf va Oqutucy“ çornalqqa avuna qybëv jazdërvëv, şu myëssësälërnin rojxatlarënbë ädrislëri bilën çornal këntyrigë jyvërsinlër.

Mëktëvlërnin vë mädëni—maaryf myëssësälërnin çornalqqa maaryf şu'balarë ismitësi-dën avuna jazdërvëş toqrysda Özbekistan Xalq Maaryf Këmisërligi tamanbdan vytyyn maaryf şu'balarëqqa vojruq verilgën edi.

Çornal vëkillëri buna çiddi dëqqat qybëşlarë keräk.

„МААРЫФ ВӘ ОҚУТУСЬ“ КӘНТҮРІ.

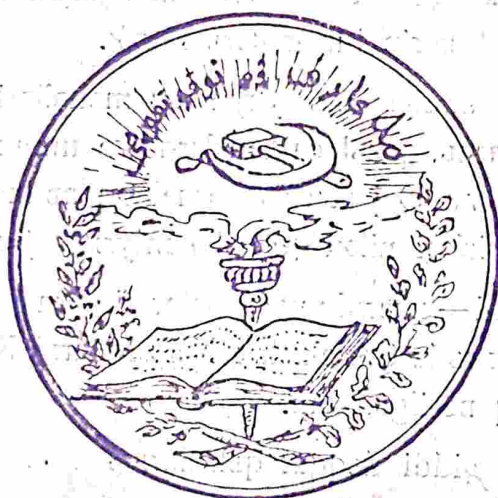

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

**Общественно-политический, педагогический, научный
ежемесячный журнал**

„Маариф ва Оқтучи“

Орган Наркомпроса Уз. С. С. Р.

5-год издания.

№ 11

Ноябрь 1929 г.